

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

JYSKE SAMLINGER

TIDSSKRIFT FOR DANMARKS HISTORIE

UDGIVET AF JYSK SELSKAB FOR
HISTORIE, SPROG OG LITTERATUR

NY RÆKKE - IV. BIND - 4. HÆFTE

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS

1958

INDHOLD

<i>Svend Aakjær</i> : Leonora Christinas skyld. Et akto- rat	233
<i>Erik Rasmussen</i> : Georgeismen som element i det social- radikale idékompleks indtil o. 1922	249
Jacob Scavenius om sin politik. En redegørelse fra maj-juni 1891. Ved <i>Carl Trock</i>	294
Anmeldelser og litteraturnyt	307
<i>Bilag</i> : Titelblad til IV. bind.	

»*Jyske Samlinger*« udgives af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur og udgår to gange om året. Medlemsbidraget er 10 kr. årlig; medlemmerne modtager »*Jyske Samlinger*« og har adgang til at købe selskabets skrifter til reduceret pris. Indmeldelse af nye medlemmer sker til selskabets kontor:

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE, SPROG OG LITTERATUR

Erhvervsarkivet, Carl Blochs Gade 28,

ÅRHUS

Manuskripter til »*Jyske Samlinger*« bedes sendt til redaktøren, arkivar, mag. art. *Vagn Dybdahl*, Harald Jensens Plads 21, Århus.
Bøger til anmeldelse sendes til samme sted.

Bogladepris for Ny række, IV. bind, 4. hæfte: kr. 14,50.

Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteraturs bestyrelse:
professor, dr. phil. Troels Fink (formand), arkivar, mag. art. Vagn Dybdahl (sekretær), bibliotekar Poul Enemark, landsarkivar Johan Hvidtfeldt, lektor Peter Jeppesen, universitetslektor, mag. art. Erik Reske-Nielsen (kasserer) og professor, dr. phil. Peter Skautrup.

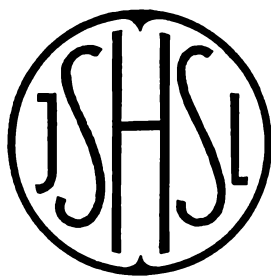
JYSKE SAMLINGER

TIDSSKRIFT FOR DANMARKS HISTORIE

UDGIVET AF JYSK SELSKAB FOR
HISTORIE, SPROG OG LITTERATUR

NY RÆKKE - IV. BIND

Redigeret af
VAGN DYBDAHL
under medvirken af
TROELS FINK OG JOHAN HVIDTFELDT

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS
1957—58

AARHUUS STIFTSBOGTRYKKERIE ¼

INDHOLD

<i>Poul Enemark: Den økonomiske baggrund for de første oldenborgske kongers udenrigspolitik</i>	1
<i>Carl E. Jørgensen: Den lærde skole i Danmark fra reformationen til ca. 1640</i>	21
<i>Troels G. Jørgensen: A. F. Krieger og D. G. Monrad i 1863 og senere</i>	54
<i>Svend Aakjær: Carl Klitgaard</i>	70
<i>C. Klitgaard: Pesten i Ålborg 1602</i>	74
<i>P. G. Lindhardt: Kirke, stat og borgerlig moral</i>	97
<i>Harald Jørgensen: Det nordslesvigske spørgsmåls rejsning i 1908.</i>	129
<i>Sverre Hartmann: Varslene til de nordiske legasjoner før den 9. april 1940</i>	141
<i>H. P. Clausen: Nogle synspunkter på teori og praksis i historien</i>	185
<i>Svend Aakjær: Leonora Christinas skyld. Et aktorat</i>	233
<i>Erik Rasmussen: Georgeismen som element i det social-radikale idékompleks indtil o. 1922</i>	249
Jacob Scavenius om sin politik. En redegørelse fra maj-juni 1891. Ved <i>Carl Trock</i>	294
Anmeldelser og litteraturnyt	78, 211, 307

LEONORA CHRISTINAS SKYLD*)

– ET AKTORAT

Af Svend Aakjær

På grundlag af en række breve fra Kirstine Munk giver rigsarkivar, dr. Svend Aakjær en række glimt af ægteparret Leonora Christina og Corfitz Ulfeldts holdning over for den danske regering i 1650'erne. Medens S. Birket-Smith i »Leonora Christina grevinde Ulfeldts historie« ikke har taget hensyn til Kirstine Munks breve, understreges det i foredraget, at netop disse breve beviser Leonora Christinas og moderens andel i Ulfeldts forræderiske planer.

Den stærke dragning, der udgår fra de ejendommelige mennesker i den kreds, der samledes omkring Corfitz Ulfeldt, og i ganske særlig grad fra den djærve og kloge kongedatter, Eleonora Christina, der fik så hård en skæbne, og bar den med et så næsten ufatteligt lune og storsind, synes sent at skulle slippe sit tag i os. Gang på gang har hendes skikkelse inspireret historikere, forfattere, digtere og komponister til store arbejder om hende, og i de sidste år er hendes bog »Jammersmindet« kommet i nye udgaver, hvad der vidner om denne sjældne bogs store yndest i vide kredse af vort folk.

Det er forståeligt nok, for der findes ikke mange skønlitterære værker, der er mere egnet til at gribe end dette storværk. Heller ikke bør man forsømme, hvis man vil vide indgående besked om alle de besynderlige mennesker og hændelser i den ulfeldtske kreds, at læse et historisk værk som S. Birket Smiths Leonora Christina Grevinde Ulfeldts historie (1879–81). En bog, som er mere fængslende end mangan roman, og som alle dage vil stå som et forbillede for omhyggelig forskning, fin og indtrængende forståelse, og som er skrevet med en hjertevarme for bogens storlinjede hovedperson, der sine steder næsten grænser til forelskelse.

En endnu større nydelse, som dog er forbeholdt dem, der er fortrolig med at læse gammel skrift, er glæden ved at dykke ned i selve de gamle papirer og akter i rigsarkivet i København, hvorpå Birket Smith har bygget sin bog. Blader man i disse gamle brunskjoldede breve og retsakter, hvor sandbøssens krystalkorn endnu glitrer i blækket, hvor de enkelte personers særlige håndskrift endnu står skarp og tydelig i sin egenart, skiftende fra år til år, fra dag til dag med deres alder, helbred og sindstilstand, da er det først, som hørte man selve historiens mæle,

*) Foredrag i Historisk Samfund for Fyn, Odense 17. april 1958.

da er det først, at dens skikkelser bliver os levende og nære, så nære, som de nu så lang tid efter overhovedet kan blive.

Da jeg i 1926 blev kendt med de ulfeldtske sager i rigsarkivet, fattede jeg især interesse for en lille samling breve fra Christian IV.s frille Kirstine Munk til datteren Eleonora Christina, strækkende sig over årene 1653–58, medens datteren og hendes mand Corfitz Ulfeldt var ved det svenske hof, under dronning Christina og kong Carl X Gustav, og indtil de 1657–58 fulgte med Carl Gustavs hær ind i landet. De tilsvarende breve fra datteren til moderen er desværre gået tabt.

Da jeg fandt disse breve, var de kun kendt af omtale. Birket Smith omtalte dem hist og her i sine fodnoter, men beklagede iøvrigt, at »i flere af brevene er det meste skrevet med chifre, til hvilke jeg ikke har nøglen«. Løsningen af disse chifre viste sig dog at være temmelig let. Jeg tror ikke, det tog mig mere end en god ½ time at finde systemet, der var yderst simpelt, idet det blot bestod i en ombytning af alfabetets bogstaver. Og den møje, der skulle anvendes, var næppe større end den, der kræves for at løse en jævnt svær kryds- og tværs opgave.

Igennem denne brevsamling, og især ved løsningen af de partier, der var skrevet med lønskrift, åbnes der os pludselig vej midt ind i denne besynderlige familiekreds, hvor, som Birket Smith siger, »mænd og hustruer stod mod hinanden, søskende mod søskende, børnene mod deres moder, mod svigerinderne og svigermoderen osv. osv.« Had, misundelse, griskhed og troløshed står som en tyk, hed damp af lidenskab op fra disse breve, og særlig slår tonen over i en hæs, undertrykt hvisken, i de med lønskrift skrevne dele, der naturligvis udgør kernen i brevene.

Ligesom alle i kredsen, nogle af frygt, andre – især moderen – af kærlighed og tillid, såe op til Eleonora Christina, der jo også hævdede sig højt over de andre, således skulede de alle i had og mistro til Hannibal Sehested, gift med Eleonoras giftige og avindsyge søster Christiane. Hannibal Sehesteds kælenavn i kredsen var »Carthago«, måske ikke alene fordi Hannibal var en berømt hærfører fra Karthago, men nok så meget efter den gamle romerske senator Cato, der altid i sine taler indflettede den bemærkning: »Forøvrigt mener jeg, at Karthago bør ødelægges.« Ligeså mente vel Ulfeldt-partiet, at Hannibal Sehested burde uskadeliggøres, såfremt Corfitz Ulfeldt selv skulle kunne brede sig i solen. Hensynsløst og troløst trængte denne kloge gamle skurk sig frem på de andres bekostning, og skyede intet middel til at genvinde kongens bevågenhed. Og han havde jo livet igennem adskilligt mere held med sig end svogeren Corfitz Ulfeldt.

Ved et gilde hos Eleonoras søster Elisabeth Augusta var han rasede, fordi det var lykkedes de andre at få Eleonoras eneste broder,

grev Valdemar Christian til at gå i svensk tjeneste. Det passede yderst slet ind i hans egenkærlige planer, og da værtinden udbragte broderens skål og ønskede held for ham i hans nye stilling, blev Hannibal ude af sig selv af raseri, sprang op og titulerede svigerinden kort og fyndigt som en »skidtfoss«, et ord, hvis dybere betydning, jeg, – især hvor der er damer tilstede – ikke skal komme nærmere ind på. Hannibal råbte op om, at alle Kirsten Munks børn – altså også hans egen kone – var noget »pak, det djævelen fare i til hobe«. Hun blev ham ikke svar skyldig: »Skælm og hundsfot« var den bedste titel han fik, og da han et par dage efter det hyggelige familiegilde blev syg, påstod han, at svigerinden havde forgivet ham, ligesom det jo var Gud og hver mand bekendt, at Corfitz Ulfeldt og hans gode ven dr. Sperling havde forgivet Christian IV.

Sådan var tonen i familien, og vi møder den atter i Kirsten Munks breve, der koger over af had til Hannibal Sehested, til den anden svigersøn Hans Lindenov, og især til hendes eneste søn Valdemar Christian, Valdemars Slot, der også øjensynlig var en forfængelig, upålidelig spradebasse og ødeland, evigt og bundløst i gæld, og derfor altid opsat på ved alle, selv de mest nederdrægtige midler at pumpe moderen for penge.

Man kan desværre ikke fortænke Kirsten Munk i hendes hadske følelser, og man kan ikke, trods den væmmelse hendes færd undertiden må indgyde en, fri sig fra en vis medlidenhed med den aldrende, gigtsvage kvinde, som de alle er så onde imod. Hendes kærlighed til Eleonora Christina og hendes glæde ved en tid at have hendes lille søn Leo Ulfeldt hos sig på Boller, er ren og ægte: »Din lille søn lider gudskelov vel, Gud bevare ham fremdeles.« Da hun er på et kort besøg på Ellensborg, det nuværende Holckenhavn, opkaldt efter Kirsten Munks mor Ellen Marsvin, fortæller hun: »Jeg fik bud fra Boller i går. Sendte lille søn mig bud, jeg skulle dog være snar og komme hjem fra kirke igen, han ville kvæde for mig, Gud bevare ham.« Lidt senere på året skriver hun: »Med mig er det så, som Gud vil, at min helbred er ringe, mens min søn Leo lider gudskelov vel, er lystig og vel tilpas, Gud bevare ham fremdeles.« Året derefter savner hun dattersønnen: »Gudskelov, min hjerte datter, du haver lille søn til eder. Det er en hjertens dreng, han kan både synge og danse for eder, det I må glædes derved, for det er en hjertens glæde at se på ham, så lystig han er, og så vel som det lader om.«

Bortset fra slige små solstrejf af bedstemoderlig glæde og stolthed er det mest mørkt og hvæsende had, der får udtryk, og desværre ikke noget grundløst had. Medens hendes følelser overfor Hannibals troløshed mest er isnende og spottende foragt, så er hun efterhånden kommet

til at hade sin eneste søn Valdemar Christian, »det fordærvsens barn«, »det skarn«, »den satans krop«, med så blodrødt had, at hendes »fattige hjerte værker derved.«

Hans idelige pumpen for penge under de utallige påskud forvirrer og ængster hans gamle mor tidlig og silde: »Jeg haver nu på 14 dages tid fået 3 breve fra W. C. De er af det rette slags. Han klager, han haver skrevet mig slige bevægelige breve til, og han haver bekommet så kold-sindige svar fra mig, og at han ikke kan bevæge mit hårde demants hjerte. Jeg frygter, det bliver engang hardt for ham.« »Jeg haver nu slet ingen uden dem, som gøre mig daglig plage og fortræd. H. L. gør mig al den fortræd han kan, foruden hvad det fordærvsens barn vil nu og hitte på. Fra ham venter jeg inte andet end det værste, han kan afstedkomme. Jeg tror rigens hovmeser (Corfitz Ulfeldt) så meget vel, han flyr ham tjeneste (nemlig ved det svenske hof), om der står nogen råd til. Gud lade mig aldrig se ham her i verden, uden vi var både lige stærke. -- Jeg venter svar på, hvordan jeg skal mage det, om han kommer og vil hitte på noget, Gud styre ham mægtig.«

Hendes frygt var åbenbart altfor vel begrundet. Ovenstående blev skrevet juni 1654, og kort efter kulminerede sønnens nederdrægtighed, idet han gjorde hende til genstand for ligefrem pengeafpresning, og truede med at vise kongen hendes og Eleonoras breve, dersom hun ikke rykkede ud med en af sine herregårde til ham, som han straks ville gøre i penge. Skælvende betror hun sin sorg til datteren (sept. 1654): »Så måt du, min hjerte datter vide, at jeg hardt forfølges af W. C. som min argeste fjende i denne verden. Han ydmyger sig nu meget højt for kongen, bekender, han haver så højelig forset sig, begærer nåde og vil ellers aldeles intet begære, uden at han må bo her i landet og holdes for en herremand. Det brev han haver af kongen salig (Chr. IV) på de 10.000 daler, vil han gerne levere fra sig, om det begæres, og alt, hvad han haver gjort, og at han ikke haver bødet kongen sin tjeneste til, haver jeg bragt ham til, som han af mine breve vil bevise, og efterdi jeg ikke haver nævnet steden, så vil han lægge dine breve derhos, hvoraf er at se, vi ville have ham til Sverig, som er rigens fjender. Alt dette haver Hannibal så på hans vegne bragt for kongen. -- Henrik Odeland haver været ude hos ham, den haver han viset både mine og dine breve, og haver forklaret ham zifferne i dine breve, så han vidste at sige hvad der stod i. Truer, at de breve skal kongen få at se, dersom jeg ikke flyr ham en af gårdene, som han straks vil sælge, for han vil gøre sin lykke med penge.« »W. C. haver og sagt, han ville sende denne Odeland copi både af dine og mine breve, dem han mener at gøre mig noget for. Så skal han nu have dem at løbe med. Han måtte lige så gerne lade dem gå i tryk. Truer mig hardt, og siger han skal mage det, så det skal gå mig ilde for de breve. Gud betale ham! Han taler nu om rigens hovmester

så foragtelig som ingen kan gøre det slemmere, så mit hjerte værker at tænke derpå. Gud hævn mig ham!«

Det er forståeligt, at moderen blev syg og måtte gå til sengs en uge efter denne grove medfart. »Du kanst vel tænke, hvordan mit fattig hjerte blev, han skulle så skrive, Gud betale det!« I næste brev klager og raser hun atter: »Han lægger det ud det værste han kan. I er gudskelov af deres vej, mens jeg sidder her, Gud hjælpe mig. Den, jeg haver født til verden, skal stå efter ganske at ville fordærve mig. Haver jeg forskyldt det af ham? Han haver ret vel taget ved den lærdom, hans skolemesterer Hannibal og fanden tilsammen haver lært ham. Hannibal er nu til Antwerpen. Gud lade ulykke og hjertesorrig møde og følge ham, hvor han er!«

Næste år er det endnu værre: »Det er mig sagt for vist, at han haver givet det an til hove om mig, som kunne gælde både ære og liv, og den tale går nu over al Danmark, det er inte hemmeligt, Otte Krag haver sagt, at han haver så talet om sin moder, han burde at dø i bøddelens hånd. Som jeg forstår, da ville han repetere gammel snak, og sige, at det var sandt som hans fader havde sagt.« Formodentlig har det drejet sig om en eller flere af Chr. IV.s beskyldninger mod Kirsten Munk, da endelig hans langmodighed brast, og hun blev forstødt. Enten beskyldningen for utroskab eller for forsøg på at forgive ham.

Begge beskyldninger var desværre ikke grundløse, så vidt vi kan skønne. Moderen fortsætter sine forbandelser mod sønnen i største vånde: »Jeg tror Gud skal skifte mig ro for den satans krop!« »Min allerkæreste datter, kan du trøste mig noget, da veed Gud, jeg haver det højt behov, og skal det vare længre, da giver jeg slet tabt. Vi trænges hardt, det veed Gud!«

Den »trøst«, Kirsten Munk idelig, ængsteligt hviskende gennem lønskriftens tegn, spørger Eleonora efter, som hun så inderlig længes imod, som skal »husvale« hende og »skaffe hende ro« for sine forfølgere, den var, det fremgår af disse breve, især nu, da chifferstederne kan læses og tydes: *krigen med Sverige*. Kongehusets – og dermed fædrelandets – nederlag og ydmygelse. Så høj var den pris, som disse forfængelige, forblindede mennesker krævede til hævn for deres forsmædelser, de indbildte som de virkelige, selvforskyldte.

Betegnende er det, at medens Kirsten Munk endnu november 1653 kun ønsker at drage ud af landet, derhen, hvor datteren er (»Min hjerte datter, hjælp dog, jeg kan snart komme derhen. Jeg skal aldrig glemme det, du gjorde vel imod mig!«) så taler hun siden kun om, at hun skal blive på sin post her i landet og være stærk, indtil de kan komme herover i svenskernes følge. Allerede januar 1654, og særlig tydeligt i marts, taler hun om freden som en sørgelig tilskikkelse og krigen med Sverige som den eneste forløsning: »Bliver vi ikke forløst i denne som-

mer, så håber jeg aldrig mere!« Hun er bekymret over den nådige dronning Christinas tronfrasingelse og bønfaller Eleonora om at trøste hende, at deres »retfærdige sag« ikke vil være tabt i Carl Gustavs hånd.

Det må være lykkedes fuldt ud for Eleonora Christina at trøste hende: »Du skriver vel noget sidst i dit brev, som jeg haver trøst af, men jeg haver ingen ro i mit hjerte, før jeg får brev fra dig igen. Gud sende mig nogen trøst. Engelsken er stærk i søen, vil de gøre landgang, så kan de gøre, alt hvad de vil. Gud bedre mig arme menneske, som sidder forladt uden al trøst!«.

Det, som har trøstet Kirsten Munk i Eleonora Christines brev har sikkert været underretninger om hvor godt det lykkedes Corfitz Ulfeldt at hidse både Sverige og England op til krig imod Danmark. Netop på denne tid bearbejdede han i Sverige Cromwells udsending Whitelocke for at få England til at erklære Danmark krig. Han anviste ham havne, hvor den engelske flåde kunne have sikkert tilhold, og søgte især at få ham til at angribe København, og tilbød selv at være til stede og meddele dem, hvorledes staden bedst skulle indtages. Whitelocke blev til tider helt uhyggelig til mode ved denne mand, og undrede sig over, hvorledes han kunne finde tilfredsstillelse ved at udlevere sit fædreland så skånselsløst, men Ulfeldt kom med det karakteristiske svar, at da hans fædreland havde stødt ham fra sig, havde han også ret til at slå hånden af det, og at han anså ethvert land, hvor han havde lov at leve, for at være mere hans fædreland end det land, hvor han var født. Iøvrigt mente han, at han gjorde dette land en tjeneste ved at befri det for en konge, som styredes af sin dronning og hendes uduelige yndlinge, og i stedet for bringe det ind under Cromwells frie styrelse.

Kirsten Munk var altså også på dette punkt øjeblikkelig og nøjagtig underrettet om Ulfeldts forræderske planer, og vi må jo ikke glemme, at hun var det igennem sin datter, Eleonora Christina.

Hun glæder sig, når det synes at trække op til krig, og er mismodig, når der er fred: »Jeg haver meget godt af de breve, Oluf Daa skriver sin søster til, for dem sender hun mig, og altid skriver hun, hvor det er med krigen. Gud hjælpe os arme fortrængte en gang! det er nu på det højeste, vore forfølgere er nu meget strenge. Når nogen vil sige, at svensken skal komme, da er de så spotske derover, som det var en ganske umulig ting, der er de visse nok på, i år kommer de slet inte. Gud skaffe os ro for vores mægtige forfølgere!« (april 1656). Samme toner lød allerede et år tidligere: »Gud sende mig gode tidender, at jeg må vente eder snart, her var de aldrig så sikre som nu.« (april 1655). »Lad mig vide, om der er noget at vente i sommer, og om jeg må vist forråde mig til, at mig skal intet ondt ske.« (maj 1655). At »forråde sig til« betyder at »sætte sin lid til, have tro til«, men det giver jo unægtelig et snurrigt indtryk, at Kirsten Munk netop bruger ordet »forråde« i den

forbindelse: Thi om ordet »forråde« og »forræder« nogensinde i Danmark har kunnet bruges med rette om nogen personer og deres handlinger, så er det om Corfitz Ulfeldt og hans nærmeste.

En måned senere skrider hun over fra tanker til handling (juni 1655): »Gud lønne kongen og dronningen (ikke af Danmark, men af *Sverige*), som haver bevist eder så megen ære og godt. Her er en krigskommissarie, jeg haver måt sat min hånd ud for kongen af Sverige for 14.000 daler. Gud veed nu bedst, hvad råd jeg haver dertil. Dette alt sammen haver din broder bestellet mig, så Gud betale ham og husvale mig og skaffe mig en gang ro for den djævel! Gud give, jeg måtte nyde det godt, at som mig er lovet, om det må holdes. Næst Gud forlader jeg mig på eder, og jeg får nu aldrig ro i mit hjerte, før jeg får bud fra eder igen, at jeg kan være visse på, mig skal intet ondt ske, nær de kommer (svenskerne). Nu bliver der og vel talet om, at dette menneske (Sveriges udsending) er her. Hvad de nu vil gøre mig for det?«

Corfitz Ulfeldt og hans svigermoder Kirsten Munk havde i årene fra 1652–55 lånt dronning Christina og kong Carl Gustav af Sverige, Danmarks arvefjender, tilsammen 350.000 rdl. eller 3½ tønde guld. Da et af lånene sker til rigens tøjmaster, lederen af Tøjhuset og Rustkammeret, og da krigen med Danmark påfølger 1657, er formålet med disse lån jo ikke vanskeligt at gætte, selvom vi ikke havde disse breve. Men det bliver under disse forhold ganske uforståeligt, at Birket Smith i Dansk biografisk Leksikon kan skrive om Kirsten Munk, at hun lånte den svenske konge 20.000 rdl. »uden dog at kende noget til Ulfeldts forræderske planer.« Vi veed nu, at hun kendte og billigede dem ud og ind, og at hun blev holdt nøje underrettet om dem af sin datter, Eleonora Christina.

Endelig brød da den krig ud, som de så længe havde ønsket. 1657 drog Carl Gustav op igennem Jylland, med Ulfeldt og Eleonora i sit følge. Ligesom engang før, lige efter Chr. IV.s død, forsøgte Ulfeldt påny at bevæge den jydsk befolkning til frafald og oprør mod kongehuset. Han gjorde felttoget med til den sidste bitre ende som værdifuld sagkyndig i fjendens generalstab. Og ved freden i Roskilde 1658 var det ham der førte det store ord, hoverende højt over sit ydmygede fædreland, medens hans standsfæller de danske rigsråder med uhygge lyttede til hans hadefulde ord. Hans største sorg var, at Carl Gustav ikke helt knuste København og dermed det danske kongehus, og han har uden tvivl ønsket at se sig selv som »rigens hovmester« i egentligste forstand – statholder, rigsforstander, navnet sagde intet, blot han fik sin hævn.

At Kirsten Munk i fuldeste mål billigede disse planer og længtes efter hævnen, og at hun blev holdt nøje underrettet om deres fremgang igennem sin datter, viser disse breve med stor sikkerhed.

Da Corfitz Ulfeldt engang havde været syg, skrev hun (1653): »Gud unde ham bestandig helbred i mange år, og lade jo hans fjender se ham,

som du skrev, og unde mig den store husvalse at se eder med glæde. Skal det vare længe, tror jeg intet at leve det. Nu Gud hjælpe os fortrængte til nogen glæde igen!»

Et af de sidste breve (febr. 1658) skrevet til datteren i fjendens hovedkvarter på øerne begynder først med lidt camouflage, som om det hele kun handlede om en lille foræring hun havde sendt datteren: »Er det mig kært, det skønt behagede dig«, men straks efter slår det over i den hemmelige chifferskrift med et angstfuldt råb: »Med hjertens angst erfarer jeg, der skal blive fred, for jeg veed din herre tror dem inte at blive under dette forbandede regimente, og før jeg ville nu længer leve under de uoprigtige tyranner, jeg ville før leve ved ringe middel (i fattige kår). – – Min allerkæreste datter, kanst du nu give mig nogen trøst for det, jeg skriver dig til, jeg er bange for, da gør du vel ved mig. Jeg haver meget sorrig til, det er så tungt. Gud bedre mig, jeg kan ikke komme dig i tale nu. Gud veed, hvor ængstiget jeg er.«

Hendes største angst, ligesom datterens og Ulfeldts, var, at freden skulle sluttes for tidligt, det vil sige, før disse hovmodige mennesker havde fået den fuldeste og bitreste hævn: kongehusets dybe fald og rigshovmesterens strålende ophøjelse, selvom den nåedes ved fædrelandets ydmygende fornedrelse.

Den opfattelse af Eleonora Christina som jeg her har søgt at underbygge ved mine uddrag af denne interessante brevveksling vil De ikke møde noget andet sted. De vil forgæves søge den i historiebøgerne. Når man hidtil så almindeligt har troet på Eleonora Christinas uvidenhed om mandens planer, eller i hvert fald på hendes afsky og misbilligelse af dem, så skyldes dette vistnok især hendes biograf, afdøde overbibliotekar ved Universitetsbiblioteket S. Birket Smith. Skønt der ikke helt har manglet besindige historikere, der tvivlede om hendes uskyld og havde deres anelser om sagens rette sammenhæng – der er f. eks. grund til at fremhæve lensgreve Fr. Ahlefeldt-Laurvigens studier – så har dog den store almenhed i sin trang til en helgeninde, og med hendes senere hårde skæbne i minde, nødt til at give slip på hendes martyrglorie. Sikkert har også kunstmaleren Zahrtmanns billeder øvet deres store virkning ved dannelsen af den offentlige mening om Eleonora Christina.

Nødvendigtvis må vi jo også alle ligge under for en stærk beundring for Eleonoras kløgskab og storladne karakter, hendes djærvhed og lune, så dybt i slægt med hendes kongelige faders, Christian IVs, hendes mesterlige, naturlige, livsvarme sprog, der gør hende til det 17. århundredes betydeligste prosaist.

Men ingen, der kender hende, heller ikke Birket Smith, har dog kunnet eller villet skjule de mørke sider af hendes sind, hendes ensidighed og egensind, hendes forfængelighed og hovmod, hendes forkærlighed for

intrigen. Hvorfor har hendes biograf da villet vægre sig ved at tro på hendes medskyld, stundom i så mærkelige vendinger, at de, for den som kender sagens akter, undertiden må tage sig ud som et rent og skært prokurator-defensorat?

Der er 3–4 punkter i det historiske aktmateriale, hvor »tampen brænder«, og på næsten alle disse punkter drejer Birket Smith af i tide, som om han var bange for at få hånden i en hvepserede. Det er mig påfaldende, at Birket Smith, skønt han synes at have været fuldt på det rene med den betydningsfulde karakter af denne brevveksling mellem Eleonora Christina og hendes moder, alligevel aldrig har følt sig fristet til at offentliggøre disse breve, skønt han offentliggjorde en hel række breve i samme arkivpakke, omhandlende de skandaløse ægteskabsforhold i »svigersønnernes kreds«, Eleonoras søstre og deres mænd, Ulfeldts brødre og deres hustruer. Den ulige interessantere brevrække fra Kirsten Munk til Eleonora affærdiges med en lille fodnote, hvor det beklages, at udgiveren ikke kan gå nærmere ind på brevene, da »det meste i flere af brevene er skrevet med chifre, til hvilke jeg ikke har nøglen.«

For den, som kender brevene, er denne motivering mærkelig. I flere af brevene findes ikke et eneste chiffertegn, i størsteparten er kun 5–6 ord (i breve på 5–6 sider) skrevet med chifre, og kun et par steder i brevrækken forekommer chiffersteder på 5–6 linier. Selv en udgave med chifferstederne in blanco ville have været særdeles oplysende, og forøvrigt består »chifrene« jo blot af alfabetets bogstaver, så man kunne i og for sig have nøjedes med at gengive dem, som de stod. Jeg ser helt bort fra, at nøglen sikkert havde været ligeså let at finde for Birket Smith som for mig, dersom han havde anvendt lidt tid derpå.

Datoerne citeres, og ganske enkelte udtalelser, der kan tjene til Eleonoras forsvar. Resten dækkes med en dølgende kærlighedskåbe. Det er sandt, hvad Birket Smith beklager, at vi må savne Eleonoras egne breve, men de citeres og nævnes dog oftere så udførligt i moderens svar, at udgivelsen af disse kunne have afbødet noget af savnet, og fra en senere periode (27. april 1663) har vi i hvert fald eet yderst oplysende egenhændigt brev fra Eleonora Christina til dr. Sperling, hendes og Corfitz Ulfeldts allernærmeste ven, også dette er stærkt gennemdraget med chiffersteder, men de er alle rigtigt opløste med en senere hånd, vistnok fra det 18. århundrede, så dette brev burde Birket Smith i hvert fald ikke have forbigået.

Defensors indlæg består altså først og fremmest i en systematisk fortællelse af de aktstykker, hvor der er oplysninger at hente om spørgsmålet. Dernæst er hans tankegang følgende: »Skjønt Kirsten Munk betragtede svigersønnens sag overfor den danske regering som en retfærdig sag, og skjønt hun heller ikke lægger skjul på sit had til de danske magthavere, synes hun dog ikke at vide noget nærmere om Ulfeldts for-

ræderiske agitationer. Hun tror, det er løgn og bagvaskelse, når rygtet går, at han har tilbudt Carl Gustav 2 tønner guld for at angribe Danmark i stedet for Polen, og hun låner selv den svenske konge penge uden at kende Ulfeldts planer om at hidse Sverige op til krig mod Danmark.« Herfra går defensor nu et skridt videre: »Der er intet, som lader antage, at disse ytringer ikke ere oprigtigt mente, og kaste de ikke ligesom et gjenskin over Eleonora Christinas eget forhold til disse sager? Er ikke den naturligste forklaring af moderens mangelfulde kjendskab til Ulfeldts planer den, at heller ikke datteren heltud billigede disse planer? Havde hun gjort det, ville hun sikkert hverken have forsømt at underrette moderen om dem eller – med den indflydelse, hun havde på hende – at stemme hende gunstigt for dem.«

Læg her f. eks. mærke til det lille, ikke helt uskyldige kneb: når man læser en forsætning som »Er ikke den naturligste forklaring af moderens mangelfulde kjendskab til Ulfeldts planer den, at heller ikke datteren ...«, så venter man uvilkårlig en eftersætning som »*kjendte dem*«. Men dette tør defensor i virkeligheden ikke påstå: at Eleonora Christina, som selv sad med sin mand ved det svenske hof, skulle være uvidende om hans planer. Hun var jo en både klog, dristig, snarrådig, slagfærdig, vittig og lysende intelligent kvinde, efter mit skøn var hun langt den klogeste af de to. Defensor tør altså ikke sige, at hun ikke *kendte* de forræderiske planer, men han ændrer udtrykket til »*billigede dem*«, hvad der allerede er lidt af en tilsnigelse. Men ikke engang dette tør han påstå. Han tilføjer det lille ord »*heltud*«, der atter tager lidt af brodden af udtrykket. Hvad bliver der da tilbage af det ganske defensorat? Kun ordspil og prokuratorkneb.

Med tung vægt falder logikken i defensors bevisførelse tilbage på ham selv, i det øjeblik alle forudsætningerne brister. I det øjeblik det kan bevises, at Kirsten Munk *ikke* var i god tro, når hun udgød sine krokodilletårer over den skammelige bagvaskelse, at Corfitz Ulfeldt tilbød svenskekongen 2 tønner guld for at gå løs på Danmark. Vi veed nu, at hun i høj grad billigede, at Ulfeldt gav ikke blot 2, men over 3 tønner til svenskekongen, og at hun selv, besjælet af den mest tydelige hævnfølelse, lånte ham 20.000 rigsdaler til samme formål. Vi veed, at hun, samtidig med at Ulfeldt søgte at forråde Danmark til England, igennem Eleonora var underrettet om disse planer, og at hun, ligesom Ulfeldt og Eleonora Christina, i alle de 6 år kun levede og åndede i den hadefulde tanke om hævn over Frederik III og hans dronning.

Altså har også datteren både kendt og i fuldeste mål billiget disse planer, og hun har uden tvivl været sin mand en meget værdifuld støtte ved deres udarbejdelse. Den hjerteangst, der griber moder og datter ved udsigten til at også datterens breve kunne falde i kongens

hænder, tyder jo også på, at disse breve ikke var helt uskyldige, og fru Kirsten har sikkert gjort klogt i at brænde dem i Bollers store kamin, eller hvor de nu er blevet af.

Så meget des mere værdifulde bliver derfor 2 andre aktstykker fra Eleonoras egen hånd. Begge har chiffersteder med Eleonora Christinas chiffre, som ikke er ganske de samme som Kirsten Munks.

Eleonora Christina har i regeringens arkiv i Stockholm fundet og afskrevet en lille beretning om ceremoniellet ved hoffestlighederne i anledning af den svenske konges bryllup 1654. Medens hendes mand ofte var i audiens hos dronning Christina og kong Carl Gustav, sad hun altså og granskede flittigt i regeringsakterne i gehejmearkivet, det svenske rigsarkiv. Hun skriver som overskrift i chifre: »Det som jeg singulier udi kong Karls regering i Sverig haver funden.« Skulle en klog kvinde som hun udelukkende have benyttet den tilladelse, hun har fået eller taget sig til at studere de nyeste akter i kong Karls regeringsarkiv til at fremdrage den slags snurrepiberier? Mon der ikke tillige i hendes og mandens gemmer skulle have været andre og mere betydningsfulde uddrag fra det svenske gehejmearkiv? Det er ikke sikkert, at det lille aktstykke er så uskyldigt, som det ser ud til. For det første viser overskriften altså den i mine øjne vigtige kendsgerning, at også Eleonora Christina havde skaffet sig adgang til papirer i kong Karls regeringsarkiv. For det andet viser *det*, at den overhovedet er affattet i lønskrift, at denne kendsgerning efter hendes mening burde skjules, at hun ikke talte åbenlyst om sine besøg i det svenske gehejmearkiv. Endelig må man jo huske på, hvilke hæventanker og højtflyvende planer, der i disse år besjælede de to.

For enhver pris, selv den dyreste for deres fædreland og dets folk, skulle Sverige og England hidses op til krig mod Danmark. Den svenske konge skulle med sin hær knuse Danmark til grunden, for derved også at sønderslå det danske kongehus, det danske kongepar, i hvem de såe deres argeste fjender. Frederik III og hans dronning skulle forjages, og Corfitz Ulfeldt og hans kongelige hustru indtage deres plads, enten som dronning over Danmark og prinsgemal, eller som det han eengang var: rigens hovmester, som rigsforstander eller statholder under den svenske krone. En dristig plan, ja, en *dumdristig* plan!

Var det som forstudium til de strålende hoffester, der da skulle fejres på Københavns gamle slot, når Kirsten Munk skulle samles med dem »i glæde« igen, at Eleonora Christina omhyggeligt afskrev beskrivelsen af det højtidelige ceremoniel ved det gamle og stilige svenske hof?

Det andet aktstykke er et af de meget få fortrolige og private breve der er os levnet fra Leonora Christinas hånd. Det er skrevet på det

måske allermest kritiske tidspunkt i ægteparret Ulfeldts liv, da de havde så at sige sat alting på eet kort. Store partier af det er med chifferskrift, som imidlertid er næsten rigtigt opløst over linierne.

Efter at have været på sin magts højeste tinde nogle år efter krigen som den svenske konges gehejmeråd og rigt forsynet med store gaver, bragte Corfitz Ulfeldts aldrig hvilende ærgerrighed og hans urolige, tøjlesløse sind ham igen til fald. Han stillede sig i voldsom opposition til Carl Gustav m. h. t. nyordningen af det ved krigen vundne Skåne, og navnlig når spørgsmålet om adelens rettigheder kom på bane, var det ham altid svært at holde sin tunge i ave. Følgen blev vrede og mistro fra kongens side, og han blev endogså i sit nye fædreland stævnet og dømt som forræder. Her var det Eleonora Christina der snarrådigt, klogt og dygtigt alene påtog sig at føre hans sag, da han selv midt under udarbejdelsen af et forsvarsskrift blev ramt af et alvorligt slagtilfælde, der lammede både hans tunge og krop. Udgangen blev da, efter Carl Gustavs død 1660, at, skønt han egentlig var dømt til at miste liv og gods, blev han dog frikendt af formynderregeringen. Forinden dette blev bekendt for ægteparret i Malmø, havde de dog allerede besluttet at flygte ud af landet, da der gik rygter om, at de skulle deporteres til Finland.

Letsindigt valgte de Danmark til opholdssted, det vil sige, det var den stærkt åndssvækkede Ulfeldt, der her på skæbnesvanger måde modsatte sig Leonoras råd om at rejse til Lübeck. I forklædning slap de forbi fangevogterne i Malmø og tog ophold i København. Her blev de snart fanget, og sidst i juli 1660 blev de ført til Hammershus, hvor deres vogter blev den brutale generalmajor Adolph Fuchs. Ulfeldt var stadig meget svag, og derfor mislykkedes også et flugtforsøg i marts 1661, der blot førte til en endnu strengere indespærring. Til slut måtte de 5. oktober 1661 underkaste sig et strengt forhør, og efter at have indgivet et særdeles ynkeligt bønsskrift 27. oktober 1661, blev de tvunget til en overordentlig ydmygende underkastelse i et brev af 14. december 1661, hvori de gav afkald på store godser i Danmark. De frasagde sig alle de rettigheder, som Ulfeldt havde skaffet sig ved Roskildefreden, og Leonora Christina opgav sin titel og sit våben som grevinde til Slesvig og Holsten og som kongedatter af Danmark; Ulfeldt måtte senere på sine knæ aflægge troskabsed til kongen og kongehuset.

Denne ed brød han dog snart. Længe holdt han sig ikke i ro på Fyn, hvortil han var forvist. Han mærkede hos adelen nogen misfornøjelse med den nye statsform under enevælden, og det tog straks til at syde og gære med store planer i hans urolige og fantastiske sind, planer om hævn for de ydmygelser han havde måttet døje. Han fik udvirket kongens tilladelse til en baderejse og rejste i juni 1662 til Amsterdam. Her traf han den brandenburgske kurprins' lærer, Stephani, som han i for-

blommede og uklare vendinger betroede, at han havde særdeles vigtige ting at fortælle kurfyrsten. Fra Holland rejste han til Brügge. Hos Ulfeldts opholdt sig også deres unge søn Christian. En dag i november 1662, da han kom ind på et vinhus i Brügge og spurgte efter en af sine venner, blev det fortalt ham, at denne var forhindret i at komme, fordi han skulle spise sammen med en dansk greve, der var på besøg i byen. Han spurgte da, hvem den greve var. Der var ingen danske grever. Corfitz Ulfeldt og Valdemar Christian var tyske rigsgrever. Han spurgte derfor om mandens navn. Vennerne svarede, at han hed generalmajor Fuchs. Ved at høre dette forhadte navn på forældrenes bøddel på Bornholm, skiftede den unge Ulfeldt brat farve, drak i hast et glas vin og gik. Inden en halv time kom han tilbage, sad tavs en tid og drak, og modtog af og til hviskende meldinger fra sin tjener, indtil han pludselig brød op. Kort efter sprang han op i Fuchs' åbne vogn, der holdt foran borgmesterens trappe, og han stak ham ihjel på åben gade. Tjeneren holdt parat med to opsadlede heste, og de forsvandt begge i strakt galop ud af byens port. Han opholdt sig i den følgende tid mest hos den svenske dronning Christina i Italien.

Man sporer ingen anger over det skete hos Leonora Christina. Hun omtaler, at »Fosses enkes slægt« lader udsprede forskellige onde rygter om, at mordet har fundet sted på deres anstiftelse, og at de har hjulpet deres søn til at salvere sig, og nærer blot frygt for, at deres planer ved en enkelt tåbelig medviders åbenmundethed skal blive åbenbaret.

Det var som sædvanlig store planer, der var i gære, og højt spil, der blev spillet, men ingen der læser Leonoras brev vil få det indtryk, at hun var betænkelig ved planerne, langt mindre at hun ikke kendte dem. Hun er blot, som rimeligt er, spændt på udfaldet. Men hævn er alene hvad hun attrår.

Hvad der var sket ganske få måneder før brevet blev skrevet, var intet mindre end Corfitz Ulfeldts sidste og største forræderi, det, hvorfor han blev halshugget in effigie samme år, det hvorfor Eleonora Christina selv blev fængslet i Blaa Taarn. Alting tyder dog på, at Ulfeldt lige siden han ramtes af det alvorlige slagtilfælde i Malmø 1660, ikke har været fuldt normal. Hele hans omflakkende, ustadige liv i Europa og hans besynderlige færd tyder på, at hans fantasi og sygelige forfængelighed har taget overhånd over ham. Kurfyrsten af Brandenburg havde efter Stephanis beretning sendt generalmajor Alexander von Spahn til Brügge, og for ham udviklede Ulfeldt da, hvorledes hele gejstligheden og adelen og største parten af menigmand i Danmark var lidet tilfredse med den nuværende konges styrelse. Flere gejstlige og adelige havde været hos Ulfeldt og anmodet om, at han, som havde hjulpet kongen til kronen (!), nu igen ville være dem behjælpelig med at afkaste åget. Hvis han ville gøre fælles sag med dem, så ville de,

og omtrent det hele land, gøre opstand. Ulfeldt ville derfor tro, at det ved hans hjælp skulle lykkes kurfyrsten af Brandenburg at opkaste sig til konge over Danmark, men han ville endnu ikke åbenbare ham den nærmere fremgangsmåde.

I marts 1663 underrettede kurfyrsten af Brandenburg Frederik III om disse besynderlige forræderiske planer. I april 1663 er det brev fra Eleonora Christina til dr. Sperling skrevet, som jeg til slut skal læse for Dem. Visse udtryk i dette brev er ligesom dystre forvarsler om det, som snart efter skulle ske. I maj 1663 rejste hun til England for at kræve kongen for Corfitz Ulfeldts tilgodehavende penge. Den 20. juni skriver Frederik III til kong Karl II om Ulfeldts forræderi og beder om, at Eleonora Christina må blive øjeblikkelig arresteret. Dette skete under højst dramatiske omstændigheder, den 27. juli 1663. Den engelske konge slap på en lumpen måde af med sin generende kreditor. Blaa Taarns snævre rum fik i mange år en fornem fange.

Lad os da høre, med hvilke tanker hun rejste ud på sin skæbnesvangre rejse.

»Monsieur le Docteur, salut.

Eders af den 10./20. april er mig ret nu kommen til hænde. Jeg kan ikke begribe årsagen, hvorfor vi ikke udi går god tid bekom vores breve. Jeg gjorde mig alt tanker, at disse herrer her var curieuse (nysgerrige) for at se vores breve, eftersom den købmand, som vores breve adresseres til, nu er borgemester. I synderlighed allarmed mig en tiding, mig blev sagt udi går på comedien, som var, at der skulle komme commissarier hid, som skulle efterspørge, hvem af adelen her, eller andre, havde hjulpen min søn at salvere sig, og at med dennem skarp skulle forfares. Jeg håbes dog, at det ikkun er en faux bruit (falsk alarm), som Fosses enkes slægt lader spargere (udsprede). Mens dersom ded skete, da kom mange folk udi ulejlighed, og kunne ded vel forårsage disordre (uorden), thi der er resolute karle udiblandt. Ded troublerer mig meget (volder mig megen ængstelse), og i synderlighed ræddes jeg for een, der er iblandt, som ikke kan tie, og er uforstandig, og veed ded alt-sammen, at formedelst hans uforstands skyld de andre skulle blive decouvert (afsløret). Dette haver fourneret mig materia (givet mig stof til) at skrive, mens jeg havde dog heller skreven en fabel udi ded sted. Vil formode, at ded bliver ved snak.

Nyt haver vi lidet eller intet, om Hannibal ikke mere end som han var ikke til. Prinsen er endnu udi Paris, forlyster sig med at gå til gæst. Terlin (den engelske minister) haver skrevet min herre udigen, gør store excuses (undskyldninger) over hvis passeret er, mens giver ikkun halve ord og intet at fatte om; melder dog intet mere om Cartago (Hannibal Schested).

Om den mine P. gør at rejse, haver jeg sagt min herre, som er udi mening, at den rejse bliver magen til den, han gjorde forgangen år. Ded må være en stor divertissement (fornøjelse) for de holsteinske råd at de så kan løse hverandre ud af indlageret. Jeg kender noget Blomme, jeg veed han enragerer de belle rage (bliver fløjtende gal i hodet).

De hollandske aviser får vi inte her, uden så er, at vores købmand fra Antwerpen får nogle breve til os fra Italien, som sjælden skeer. Derfor haver vi intet seet om ded nye giftermål, mens der kan intet være om, så længe at kongen af Spaningen og kongen af Frankrig ere udi god intelligence (forståelse) med hverandre, så tilstedes ikke ded giftermål. Der fornemmes intet endnu, hvor kongen af Frankrig vil hen med sit folk, eftersom her holdes for fuld sluttet en accomodement (overenskomst) med paven og hannem at være.

Af Engelland haver vi, at alting begynder at blive rolig, at kongen haver gjort des titrés (til rangpersoner) nogle grever, iblandt hvilke canceleren er den første, desligeste nogle baroner, så og riddere af alle slags; så han smører dennem om munden med ded som mindst koster. Mens med den catoliske religion kan han ingen vej komme, ligeså lidt som han kan gøre sin dronning et barn.

Jeg seer, at ded, jeg haver begært af vores apologier (forsvarsskrifter), haver forårsaget, at jeg haver fået videnskab om en del af eders aventurer, der I var fangen udi Glyckstad. Sandelig, ded var ingen ringe fare, I var udi, hvoraf et uforvent tilfald eder reddede. Således er al vores levnet: uformodentlig falder vi udi ulykken, og ofte os uvidende, og der vi intet selver dertil contribuierer (bidrager), bliver vi dragen derudigen. Dersom os er endnu længer liv forelagt, da troer jeg, at lykken os endnu noget ballotterer (bringer os i gevinst). Ded er sager, som store, dybe tanker forårsager, derfor vil jeg bryde ded dér af, og slutte med Guds velsignelse, som jeg ønsker eder og min lille, og glæder mig, at han holder sig så vel, og er så lystig. Kan jeg ikke hævne mig, så kan han måske gøre ded en dag. Var jeg endda viss på ded, så ville jeg dø med et content hjerte, når ded skal være, mens hélas! (ak!) enten man er content eller ikke, man får deran!

Se! hvor fører mig min melancolie nu på den snak? Jeg er ikke udi god humeur i dag, får derfor at søge comedien udi eftermiddag, som Kjeld gør froprædikerne, for dér at hente trøst for et bedrøvet hjerte. Adieu!

Vostre affectionée

Leonora Christina

Bryg, den 26. april 1663.«

Doctor Sperling havde været nær ved at komme i langvarigt fængsel, da han blev arresteret i Glückstadt. Leonora vidste ikke selv, hvor nær hun var ved »uformodentlig at falde udi ulykken.« Hun vidste ikke, at hun 3 måneder efter skulle blive arresteret i England, og at hun og dr. Sperling i mange, lange år skulle blive naboer i Blaa Taarn.

Kong Frederik III sikrede sig i hende sin stærkeste og uforsonligste fjende, og uskadeliggjorde hende uden blødsødenhed.

Men jeg synes, det er blevet svært, ja, næsten umuligt, at tro, at Leonora Christina sad uretfærdigt i fængsel. Hendes første og sidste tanke var hævn over kongen og kongehuset, hun og hendes mand var landsforrædere, de »bar avindskjold mod kongen og riget«, og for den forbrydelse var straffen døden.

Svend Aakjær.

GEORGEISMEN SOM ELEMENT I DET SOCIAL-RADIKALE IDÉKOMPLEKS INDTIL o. 1922

Af Erik Rasmussen

Med en af P. Munch og Ove Rode anvendt gløse betegner lektor, dr. phil. Erik Rasmussen de ideer, der tilsammen beherskede Det radikale Venstres programmer og politik på økonomiske og sociale områder, som social-radikale. Undersøgelsen viser, at georgeismen øvede stigende indflydelse på partiets program og i mindre grad også på dets praktiske politik (f. eks. i form af krav om ejendomsskyldens omdannelse til grundskyld og om udstykning på jordrentevilkår), men det lykkedes ikke dens fortalere at vinde partiet for den georgeistiske samfundsopfattelse som helhed betragtet. Den folkelige baggrund var ikke til stede uden for husmandsbevægelsen.

Indledende bemærkninger.

Nogle politiske partier bygger i vid udstrækning på en bestemt idé eller idékreds, som giver deres virke et præg af ideologisk fasthed og sammenhæng. Andre forholder sig mere eklektisk og henter elementer fra forskellige idékredse; på den måde fremkommer hvad der her skal betegnes som et idékompleks, d. v. s. et sæt forestillinger uden egentlig organisk sammenhæng men desuagtet i stand til at afgive basis for en praktisk politik. Det radikale Venstre er et godt eksempel på den sidstnævnte type.

Da indenrigsminister Ove Rode i sin bekendte »Gimle-tale«, holdt i folketinget den 26. oktober 1916, trak nogle hovedlinier op for sit samfundssyn, sagde han bl. a.: »Jeg tror ikke på en bestemt økonomisk teori, men jeg tror på social-radikale ideer, som, når krigen er afsluttet, sammen vil arbejde for at tilvejebringe bedre tilstande end de nu herskende«¹). Den term han valgte: *social-radikale ideer*, var så pas ubestemt at den kunde have bud til andre end partifæller. Men den havde hjemmel i hans eget partis sprogbrug. *Social-radikal* var den gløse P. Munch havde brugt til at betegne den kreds han og Rode i første række søgte kontakt med, da de i årene mellem systemskiftet og Venstre-reformpartiets sprængning forberedte deres politiske gerning gennem dannelsen af Den radikale Klub²). I denne klub indledte *Husmandens*

¹) *Rigsdagstidende 1916/17*, F. sp. 854.

²) Cf. Roar Skovmand i Erik Rasmussen & Roar Skovmand, *Det radikale Venstre 1905–1955* (1955) (cit.: *DRV 1905–1955*), pp. 15–19.

redaktør, Johs. Madsen, i januar 1904 en drøftelse af grundlaget for en social-radikal politik³⁾, og da diskussionen »væsentlig drejede sig om jordrente og andre skatteforhold«, tør man formode at georgeistiske synspunkter har været bærende i foredraget, som det var at vente af de sjællandske husmænds penneførere. »Det social-radikale Venstre« var også blandt de betegnelser som blev foreslået som navn til den nye partidannelse i Odense 1905⁴⁾. Den vandt ikke synderlig gehør, og hverken i partiprogrammet eller i redaktør Niels Bransagers bredere skrevne pjece *Om Programmet* (1906) optrådte ordet. Det havde formentlig i manges ører en fremmed klang, mindede måske også, selv om ordet *social* ingenlunde blev undgået, lovlige meget om *socialdemokratisk*, og i hvert fald havde det i de følgende år for Det radikale Venstres folk langt større agitatorisk værdi at hævde at deres standpunkter var Venstres gamle og deres politik uforfalsket Venstre-politik.

Selv om glosen *social-radikal* således ingenlunde var almindeligt benyttet af de Radikale selv, findes der næppe nogen anden som mere passende kan anvendes til at betegne det kompleks af ideer partiet byggede sin politik på i økonomiske og sociale spørgsmål. Den har ikke i almindelig sprogbrug nogen veldefineret betydning som der derved øves vold imod, og da partiet sidenhen synes at have opgivet den til fordel for udtrykket *social-liberal*, vækker den ikke, som så mange andre partibetegnelser, forestillinger som hører en senere tid til.

I den social-radikale målsætning indgik mange elementer: frihandel; begrænsning af monopulers indflydelse; afskaffelse af både finans- og beskyttelsestold; beskatning af samfundsskabte værdier; formindskelse af den økonomiske ulighed, dels ad skattevejen, dels ved oprettelse af husmandsbrug og gennem udbyttedeling; voldgift i arbejdsstridigheder; udbygning og omformning af den sociale lovgivning; støtte til ædruelighedsarbejdet. Alt dette var programpunkter som ingenlunde kunde udledes af en enkelt samfundsteori. Forskellige idékredse havde hver ydet deres og indgik altså med større eller mindre vægt i det social-radikale idékompleks.

En af disse idékredse var georgeismen. Nærværende afhandling har til formål at belyse i hvilken udstrækning og med hvilken vægt georgeistiske anskuelser gjorde sig gældende indenfor det social-radikale idékompleks i tiden frem til o. 1922. Afgrænsningen er foretaget ud fra flere hensyn. Året 1920 markerer et skifte både i dansk politisk historie i det hele taget og specielt i Det radikale Venstres, og i 1922 krones på én gang bestræbelserne for at lade ejendomsskylden erstatte af en

³⁾ RA. Ove Rodes arkiv, tillæg II (Det radikale Venstres arkiv) B (Indk. breve og sager vedr. partiets stiftelse og virksomhed), læg b, prot. for Den radikale Klub, 21. 1. 1904.

⁴⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D, 20. 5. 1905, kl. 13.

grundskyld med delvist held og Det radikale Venstre vedtager et nyt, af georgeismen stærkere præget program til afløsning af det første fra 1905.

Materialets grundstamme er en næsten fuldstændig bevaret række maskinskrevne referater af landsmøder og hovedbestyrelses- og forretningsudvalgsmøder i Det radikale Venstres landsforbund i årene 1905–19⁵). Referater af rigsdagsgruppens forhandlinger foreligger derimod kun for tiden 1914–20⁶), og de omfatter ikke forhandlingerne i dens bestyrelse. Af utrykt materiale er i øvrigt benyttet breve og optegnelser fra Jakob E. Langes, Ove Rodes og C. Th. Zahles arkiver, alle i Rigsarkivet, enkelte breve fra Zahle til Edvard Brandes i Det kgl. Bibliotek, samt en del papirer fra Henry George Foreningens virke i årene 1903–09⁷).

Georgeismen i Danmark i begyndelsen af århundredet.

Henry Georges tanker var på dansk grund første gang blevet ført frem i slutningen af 1880'erne, især af den unge landbrugsskolelærer Jakob E. Lange, men foreløbig slog de ikke rigtig an⁸). I marts 1902 skete der imidlertid et nyt fremstød med stiftelsen af den danske Henry George Forening⁹). Den begyndte ganske småt, men var tre år senere nået op på 850 medlemmer med 24 kredse omkring i landet og arbejdede meget energisk med udsendelse af en vrimmel af småskrifter. Initiativtager og formand i de første år var godsinspektør og sagfører Sophus Berthelsen i Høng, og i forretningsudvalget sad desuden Jakob E. Lange og bygmester Jens Andersen, Frederikshavn, den senere folketingsmand.

Det som især bar foreningen frem, var dens heftige agitation mod den i 1903 gennemførte skattereform, hvis omdannelse af de gamle hartkornsskatter til en ejendomsskyld hvilende på grund og bygninger under ét fra et georgeistisk synspunkt betegnede et alvorligt tilbageskridt, så meget mere som grundbyrderne taget i gennemsnit nedsattes til omkring det halve, hvad georgeisterne fordømte som en gave til de øjeblikkelige grundbesiddere på kommende generationers bekostning.

⁵) Referaterne findes dels i Rodes arkiv i Rigsarkivet (till. II D; 51 hæfter, det sidste fra 17. 9. 1913), dels i Det radikale Venstres arkiv i partisekretærens kontor på Christiansborg (yderligere 34 hæfter, det sidste fra 21. 11. 1919).

⁶) RA. Protokol for Det radikale Venstres rigsdagsgruppe.

⁷) Disse papirer blev beredvilligt stillet til min rådighed af fru Signe Bjørner, i hvis besiddelse de befandt sig, efter henvendelse til foreningens nuværende sekretær, grosserer Dan Bjørner. For adgang til de øvrige arkivalier takker jeg rigsarkivarerne dr. Axel Linvald og dr. Svend Aakjær, højesteretssagfører Stig Rode, civilingeniør H. Dedichen samt Det radikale Venstres ledelse.

⁸) Villads Christensen, »Den første Henry George Bevægelse i Danmark« (*Det ny Aarhundrede*, 3. årg., II (1905–06), pp. 77–90), optrykt i Signe Bjørner, *En Verdens-tankes Vækst i vort Folk* (1934), pp. 99–127.

⁹) Signe Bjørner, *op. cit.*, p. 91.

I de samme år organiserede husmændene sig og blev for første gang en magt i det offentlige liv. De var modstandere af ejendoms-skylden fordi den betød en forholdsvis tungere beskatning af de små brug end af de større, og de var levende interesseret i den friest mulige adgang til jord til oprettelse af nye husmandsbrug. På afgørende punkter var der således forudsætninger for et samarbejde mellem husmænd og georgeister, og mulighederne blev straks set og udnyttet af Berthelsen. På hans tilskyndelse vedtog De samvirkende sjællandske Husmandsforeninger i 1902 den navnkundige Køge-resolution, hvis krav om »snarest mulig ophævelse af enhver told og skat« på forbrugsartikler, produktionsmidler og arbejdsfortjeneste og om indførelse af »skat på den jordværdi som ikke skyldes enkeltmands arbejde, men som hidrører fra samfundets vækst og udvikling«, landets øvrige husmandsorganisationer opfordredes til at tilslutte sig og de politiske partier »der ønsker støtte fra husmandsstandens side« til at virke for.

I de følgende år sluttede de fynske husmænd sig til Køge-resolutionens grundtanke. Jyderne var mere tilbageholdende. Men De samvirkende danske Husmandsforeningers første landsstævne i Odense i marts 1910 vedtog en resolution af klart georgeistisk tilsnit: »Folkets ret til fædrelandets jord befæstes og udvides. Da grundenes værdi, såvel i by som på land, skyldes samfundets liv og virksomhed, bør bestræbelserne gå i retning af at inddrage de samfundsskabte grundværdier til offentligt eje gennem en grundskyld«; støtte til oprettelse af husmandsbrug skulde gives under sådanne former at forrentningen af jordens værdi blev en fast offentlig grundbyrde til staten.

Øernes husmandsførere – mænd som sjællænderne Karl Hansen, Ankerstræde, og Niels Frederiksen, lolliken Rasmus Jensen Vandman og fynboen Emil Rasmussen – var stærkt influerede af georgeistisk tankegang, og gennem en intens foredrags- og agitationsvirksomhed trængte den efterhånden dybt ind i sindene hos denne generation af husmænd, i nogen grad også i Jylland.

Blandt Henry George Foreningens medlemmer var der en del husmænd og også adskillige gårdejere, men mange af de mest aktive var præster, lærere, højskolefolk og andre i mere liberale erhverv. Stifterne synes at have tænkt sig at den kun skulde virke i kort tid¹⁰⁾, måske ud fra en overvurdering af deres tankers gennemslagskraft, og det var først efterhånden de blev interesseret i at gøre deres sammenslutning til en nogenlunde talstærk organisation. Foreningen skulde ikke optræde som politisk parti, men vel ved stadige henvendelser til partierne og til offentligheden arbejde for sine ideers virkeliggørelse. De ledende var enige om at også små skridt var af værdi, men i øvrigt var de ofte

¹⁰⁾ Henry George Foreningens arkiv, S. Berthelsen til Jakob E. Lange og J. Andersen 12. 5. 1905.

uenige om veje og midler¹¹), og der kunde hos enkelte optræde en utålsomhed som kunde have splittet bevægelsen i sekter¹²) om ikke andre havde holdt igen. Der var georgeistisk sindede personer som en tid foretrak at virke udenfor foreningen¹³).

Berthelsen var uden tvivl georgeisternes virksomste kraft. Hans utrættelighed grænsede til pågaaenhed, hans argumentation virkede »som rekylgevær-salver« – Langes træffende karakteristik¹⁴) –, og han »overvurderede stadig de politiske muligheder for at gennemføre reformer i stor stil, vilde i tide og utide stille resolutioner og gøre så meget spektakel som mulig«. Når Lange tilføjer at samarbejdet med Berthelsen ikke altid var helt let, er det en elskværdig måde at sige sandheden på; akterne vidner om at han var dominerende og på én gang udfordrende i sin form og selv nærtagende¹⁵). En særlig styrke gav det ham at han med sin formidable evne til at sætte noget i værk udgav georgeisternes i de første år eneste organ, månedsbladet *Ret* – med den for Berthelsen karakteristiske undertitel: *Tidsskrift for Mandsret og Landsret* – som Henry George Foreningen vel benyttede som medlemsblad, men som dens øvrige ledelse ingensomhelst indflydelse kunde øve på¹⁶). Disse personlige forhold blev ikke uden betydning for den georgeistiske bevægelses forhold til Det radikale Venstre.

Det radikale Venstres dannelse. Odense-programmet 1905.

Det var indlysende at man fra georgeistisk side opmærksomt måtte følge det arbejde som Den radikale Klub under Munchs og Rodes ledelse i årene 1903–05 gjorde for lidt efter lidt at organisere den voksende skare af utilfredse venstremænd. Hidtil havde Henry George Foreningen ikke mødt megen forståelse af sine synspunkter hos de politiske partier. Ved valget i 1903 havde Berthelsen organiseret enslydende forespørgsler til en række folketingskandidater. Set fra et georgeistisk stade var spørgsmålene forsigtigt formuleret, men svarene var i mange tilfælde afvisende eller uforstående. Al interesse for grundværdibeskatning – således blev resultatet opgjort af en af de betydeligste georgeister, rådstue-

¹¹) Jakob E. Lange, *Erindringer fra halvfjerdsindstve år* (Odense 1938), pp. 106–07, 148–49.

¹²) F. eks. vilde Berthelsen i 1908 hindre højskoleforstander H. C. Nielsen-Svinning i at tale ved foreningens møder, fordi Nielsen-Svinning – i modstrid med Henry George – mente at der ved grundværdiskattens indførelse kunde ydes grundejerne erstatning (HGF's arkiv, brevveksling ml. S. Berthelsen og J. L. Bjørner jan. 1908). Om senere meningsforskelle i dette spørgsmål blandt georgeister, cf. Nils Elvander, »Danmarks Retsforbund. Idéer och historia« (*Statsvetenskaplig Tidsskrift* 1952, pp. 81–110).

¹³) RA. Rodes arkiv, till. II D, 9. 12. 1905; HGF's arkiv, J. Andersen t. S. Berthelsen 13. 1. 1906.

¹⁴) *Op. cit.*, p. 106.

¹⁵) Cf. Langes samtidige vurdering (p. 257, note 33).

¹⁶) RA. C. Th. Zahles arkiv, br. fr. Jakob E. Lange 27. 4. 1905.

arkivar Villads Christensen – var i dansk politik samlet mellem centrum og venstre fløj; den bredte sig med forskellig styrke over en mindre del af Venstrereformpartiet, gennem de i 1905 udbrudte Radikale, blandt hvilke kun Krabbe var en undtagelse, og et stykke ind i Socialdemokratiet, hvor den så atter standsedes af en stejl modstand¹⁷⁾.

Det var også indlysende at de kredse som skabte Det radikale Venstre, i høj grad måtte have deres opmærksomhed henledt på de ganske vist fåtallige men energisk arbejdende og i øernes husmandsbevægelse indflydelsesrige georgeister. Enkelte af disse havde, under indtryk af skattelovene, selv været inde på tanken om en ny partidannelse¹⁸⁾. Blandt medlemmerne i Den radikale Klub var allerede fra 1903 georgeistisk indstillede mænd som læge Vilh. Asmund (Jensen), Villads Christensen, ingeniør Folke (Rasmussen) og dr. phil. C. N. Starcke. Så længe oppositionen væsentlig var et københavnsk foretagende, var georgeisterne imidlertid et beskedent mindretal; adskillige af de andre medlemmer stillede sig køligt til de centrale dele af Henry Georges og hans danske disciples tankegang, og om klubbens bestemmende inderkreds, altså fremfor andre Munch, Rode og, lidt senere, redaktør Niels Bransager fra *Venstres Folkeblad* i Ringsted, gjaldt at det de måske kunde interesseres for, var de sider som i overskuelig tid lod sig omsætte i praktisk demokratisk politik. Foreløbig vilde de skabe en organisation af oppositionelle venstremænd. Blandt de folk de til det formål søgte forbindelse med i løbet af 1904, var der flere georgeister, deriblandt Sophus Berthelsen. På et møde i november ivrede han for at man skulde skride til at udarbejde et program; først så vilde han arbejde for tilslutning. Men han stod ene med sit standpunkt¹⁹⁾.

I januar 1905 skete bruddet indenfor Venstrereformpartiet på rigsdagen, og dermed var det øjeblik kommet hvor det gennem klubben forberedte organisationsarbejde måtte tage endelig form, og et program for dets virke fremsattes. Det første programudkast blev skrevet af Munch og Rode og kritisk gennemgået af overretssagfører Oskar Johansen. Under omtalen af skatteforhold var de to førstnævnte enige om at foreslå: »Ejendomsskylden omdannes til en grundværdiskat«. Det var en godtagelse af en væsentlig side af georgeisternes kritik af skatte-reformen 1903 og samtidig ord som vilde vække genklang i husmandskredse, men vidtgående var forslaget, set fra et georgeistisk synspunkt, ikke. Det blev imidlertid yderligere svækket ved den omformning Oskar

¹⁷⁾ Villads Christensen, »Hvad mener vore nuværende Politikere om Grundværdibeskatningen?« (*Dansk Tidsskrift* 1906, pp. 265–73). – Villads Christensens materiale er bevaret i Henry George Foreningens arkiv. Hans redegørelse er en rolig og forsigtig vurdering af et, som han understreger, spinkelt og mangelfuldt materiale.

¹⁸⁾ HGF's arkiv, Jens Johansen, Ladelund, t. S. Berthelsen 19.6. og 11.7.1903.

¹⁹⁾ RA. Rodes arkiv, till. IIB, læg b, prot. 13.11.1904; till. IID, 27.11.1904; *DRV 1905–1955*, p. 31.

Johansen gav det: »Ejendomsskylden omdannes under hensyntagen til principperne for en grundværdibeskatning«. ²⁰⁾

I denne skikkelse gik forslaget til mødet i restaurant Wivel den 20. februar²¹⁾, hvor initiativtagerne mødtes med repræsentanter fra hele landet. Her blev det kritiseret af mejerist Frands Paulsen, Gislinge, som på Rodes forslag blev gjort til formand for det udvalg der behandlede de økonomiske og sociale spørgsmål. I udvalget ønskede tilhængerne af grundværdibeskatning denne klarere betonet, men overfor modstanden slog de sig til tåls med den foreslåede form. Begge parter enedes om at foreslå et nyt punktum: »Den grundværdistigning der skyldes samfundets foranstaltninger og vækst, beskattes indtil videre særskilt«. Det er karakteristisk at det for ikke-georgeister var meget lettere at acceptere beskatning af fremtidige grundværdistigninger end af de allerede skete; til gengæld var en grundværdistigningsskat for mange georgeister en betænkelig foranstaltning at inkludere sig med fordi den kunde spærre vejen til en egentlig grundværdiskat²²⁾ som efter deres opfattelse alene kunde løse de væsentlige spørgsmål. Under diskussionen in pleno kom uenigheden derfor til at dreje sig om ordene »indtil videre«, som trafikassistent W. Ohlsson og overrettsagfører Konrad Levysohn foreslog strøget. Det endte med at man med 16 stemmer mod 12 vedtog at beholde dem, altså en lille sejr for georgeisterne. Anderledes gik det med det lille ord »forsøgsvis« som de i udvalget havde fået indføjet foran udkastets krav om »forsikring mod arbejdsløshed«, fordi de ikke troede på nytten deraf. I denne henseende gik Munch og flere andre bestemt imod dem og fik deres forslag forkastet, utvivlsomt fordi deres anskuelser på dette område forekom ikke-overbeviste utopiske.

Fra Wivel-mødet udsendtes et opråb til meningsfæller om at organisere sig rundt omkring i landet og vælge delegerede til et landsmøde hvor det nye parti skulde konstituere sig og udforme sit program. Opråbet²³⁾ opfordrede til at slutte op om de folketingsmænd som i januar på grundlag af uenighed i militærspørgsmålet var udskilt af Venstre-reformpartiet og havde dannet Folketingets Venstre, og udtalte »den sikre forvisning at det nye parti desuden vil blive udgangspunkt for en dybtgående demokratisk fornyelse af dansk venstrepolitik«. Havde det hidtil kunnet være uklart mod hvilket mål det gennem Den radikale Klub iværksatte organisationsarbejde sigtede, var der nu ikke mere tvivl om

²⁰⁾ *DRV 1905–1955*, p. 48.

²¹⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D, 20. 2. 1905.

²²⁾ 1. 7. 1904 havde S. Berthelsen skrevet til Rode: »Mindre Vægt lægger vi – saa underligt det kan lyde – paa en særlig Jordværdistignings Skat! Nemlig fordi en saadan kun vil ramme de særlig *synlige* Symptomer – men ikke Sygdommens Kilde« (RA. Rodes arkiv).

²³⁾ *Det radikale Venstre 1905–1930*, p. 21.

at det, i hvert fald indtil videre, vilde komme til at danne baggrunden for Folketingets Venstre.

For Berthelsen var dette en skuffelse. C. Th. Zahle og hans fæller, havde han i januar skrevet til Rode²⁴), »var for 3 Aar siden med til (med hele Partiet) Knæk for Knæk at sønderbryde Venstres Program, sveg Parlamentarismen, Toldreformen, Skattesagen«. Han holdt endnu fast ved forbindelsen med Rode og Munch og vilde ikke alene gerne virke som »den saglige Konsulent for Programudvalget«, hvilket naturligt lod sig forene med Henry George Foreningens politiske holdning, men ønskede også »den fortrolige Konference, med alle Kort paa Bordet, som bør gaa forud for enhver større paatænkt Aktion«²⁵); en tid synes han at have set meget optimistisk på hvor langt han kunde nå ad den vej²⁶). Men samtidig satte han store forhåbninger til at det rekonstruerede ministerium, som han hyldede i sit tidsskrift²⁷), vilde fremlægge et »frisindet økonomisk Program«, øjensynligt fordi han nærede tillid til den nye finansminister, Vilhelm Lassen, med hvem han på samme tid stod i forbindelse²⁸), og mente at i så fald vilde utvivlsomt en stor del af hans meningsfæller slutte sig til ministeriet. Formentlig var Berthelsen bange for ved et åbenlyst samarbejde med en opposition som han, under indflydelse af Lassen, ikke tilskrev store chancer, at ødelægge Henry George Foreningens muligheder for at øve indflydelse på Venstrereformpartiet, og desuden nærede han en særlig uvilje mod Zahles gruppe fordi den havde stået den afgæede, for skatte-reformen ansvarlige finansminister, C. Hage, nær. I hvert fald bragte Wivel-mødets udtalelse ham i harnisk, »fordi den i *Efteraaret* paabegyndte Bevægelse for at opbygge et nyt Folkeparti paa et rationelt [det vil i Berthelsens sprogbrug sige: georgeistisk] Program, nu ved dette tarvelige Opraab skal omgøres til en Garde omkring de i *Januar* (af andre Grunde) udtraadte Venstremænd, der ... ikke ere i Stand til at grundlægge et nyt Parti, hverken ifølge deres Fortid eller deres Optræden fornylig«²⁹).

Selv om Berthelsen tilføjede at han og hans meningsfæller vilde »støtte et hvilket som helst Parti, som optager et rationelt socialt Program, specielt med Grundværdiskattens snarlige Gennemførelse, paa

²⁴) RA. Rodes arkiv, br. fr. S. Berthelsen 20. 1. 1905 (datoen kan læses som 20. el. 29. 1.; den første læsning synes at være den rigtige da »de 8«, som omtales i brevet, 26. 1. blev til »de 12«, og da et 30. 1. dateret brev begynder: »Tak for igår«).

²⁵) Ibid., 20. og 30. 1. og 15. 2. 1905.

²⁶) HGF's arkiv, S. Berthelsen t. Jakob E. Lange og J. Andersen 3. 2. 1905 (»... *et nyt Folkeparti med Grundværdiskatten som bestemt Programpunkt* er under Dan-nelse«; formodentlig har Berthelsen ved sit besøg hos Rode 29. 1. set dennes oprindelige programudkast, uden Oskar Johansens korrektur).

²⁷) *Ret*, 1. bd. (1904-06), pp. 51-53.

²⁸) RA. Zahles arkiv, koncept til svar på S. Berthelsens brev af 19. 4. 1905.

²⁹) RA. Rodes arkiv, till. II B, læg a, br. fr. S. Berthelsen 28. 2. 1905; cf. *Ret*, 1. bd., pp. 99-100.

sin Fane«, kastede han sig dog ud i en energisk bekæmpelse af Folketingets Venstre og af tanken om dets tilknytning til den radikale bevægelse³⁰). Han påvirkede meningsfæller til ikke at underskrive opråbet³¹), og han søgte at aftvinge Zahle som formand for Folketingets Venstre svar på et spørgeskema han den 14. februar havde tilstillet ham, i den hensigt at offentliggøre spørgsmål og svar i *Ret*, hvad Zahle af let forståelige taktiske grunde ikke ønskede at indlade sig på; deres brevveksling desangående³²) udviklede sig til et skænderi, hvorunder Zahle havde den fordel at kunne påpege at Berthelsen ikke som påstået handlede på sin forenings vegne men i modstrid med dens øvrige forretningsudvalg.

Bygmester Jens Andersen tog aktiv del i dannelsen af Det radikale Venstre, og Jakob E. Lange forholdt sig velvilligt afventende. De var i forvejen stødt sammen med Berthelsen i spørgsmål om foreningens ledelse³³), og de forhindrede ham i at sætte den plan i værk han nu udkastede. Allerede i februar havde han villet indkalde et medlemsmøde for at lægge pres på de fra Den radikale Klub udgåede forhandlinger³⁴), og samtidig med at han i begyndelsen af april forlangte at der skulde gives delegerede fra Henry George Foreningen adgang til det planlagte møde i Odense 20.–21. maj hvor det nye parti skulde stiftes³⁵), vilde han samle dem til medlemsstævne samme sted dagen før³⁶), i den hensigt at organisere en samlet georgeistisk optræden for enten at opnå bestemmende indflydelse på dets program eller hidføre dets sprængning i starten³⁷). Lange og Andersen henholdt sig til at foreningens stilling til det nye parti måtte være den samme som til andre politiske partier³⁸), d. v. s. at den ikke som forening skulde engagere sig politisk, og de forhindrede afholdelsen af både medlemsstævnet og et bestyrelsesmøde, Andersen med den tilføjelse at foreningen hverken kunde påtvinge den nye organisation sit program eller sprænge den, men ved et forsøg derpå kunde risikere at sprænge sig selv³⁹). Det

³⁰) RA. Rodes arkiv, till. II B, læg a, br. fr. J. Andersen 26. 4. 1905.

³¹) Ibid., br. fr. P. A. Kruuse 6. 3. 1905.

³²) RA. Zahles arkiv, br. fr. S. Berthelsen 2. 3., 6. 3., 17. 4., 19. 4. 1905, med Zahles koncepter til svar; br. fr. Lange og J. Andersen 27./28. 4. 1905, med Zahles koncept til forudgående henvendelse.

³³) HGF's arkiv, brevveksling ml. Berthelsen, Lange og J. Andersen 15., 21. og 23. 1. 1905. – Lange skrev 23. 1.: »Berthelsens stejle holdning har overbevist mig om, at når han ikke engang i en så ringe sag kan formå sig til at finde sig i vor afgørelse, vil intet virkeligt samarbejde kunne tilvejebringes, men forretningsudvalget blive enten et hjemsted for endeløse og resultatløse forhandlinger eller et overflødig skjul for formandens enråde«.

³⁴) Ibid., 3., 6. og 8. 2. og 7. 8. 1905.

³⁵) RA. Rodes arkiv, till. II B, læg a, br. fr. S. Berthelsen 8. 4. 1905.

³⁶) HGF's arkiv, S. Berthelsen til Lange og J. Andersen 21. 4. 1905.

³⁷) Ibid., 12. 5. 1905.

³⁸) Ibid., J. Andersen til S. Berthelsen 24. 4. 1905, Lange til samme 26. og 28. 4. 1905, J. Andersen og Lange til bestyrelsen 2. 5. 1905.

³⁹) Ibid., J. Andersen til S. Berthelsen 13. 5. 1905.

var i øvrigt mest Lange der førte ordet under den ofte pinlige forhandling med Berthelsen; hans motiv var formentlig det at han ikke fandt man varetog georgeistiske interesser ved at lægge hindringer i vejen for eller blot svække den nye partidannelse, som kunde formodes at blive mere modtagelig for påvirkning fra den side end et, hvis disse bestræbelser mislykkedes, almægtigt Venstrereformparti. I Odense kom Berthelsen således ikke til at øve indflydelse – han var ikke til stede – men han fortsatte sine angreb på Folketingets Venstre i *Ret*, og de var så generende at Zahle appellerede til partiets georgeister om hjælp til at få standset disse »skadelige og umotiverede angreb ... det eneste uheld Det radikale Venstre hidtil har haft«, men forgæves. »Berthelsen er så uheldig som vel muligt«, sagde Jens Andersen, »også for georgeisterne selv ... Ingen har indflydelse på ham, han tager intet hensyn, han er en syg mand«⁴⁰⁾. Andersen og Lange havde siden foreningens ordinære medlemsstævne i september 1905 ikke mere sæde i dens ledelse.

Landsmødet i Odense 20.–21. maj⁴¹⁾ havde imidlertid behandlet og vedtaget programudkastet. Fuld frihandel var et væsentligt led i georgeisternes krav, og det var tilfredsstillende for dem at programmet krævede finanstolden på almindelige livsfornødheder og på råstoffer nedsat efterhånden til den ganske kunde bortfalde, og beskyttelsestolden ophævet planmæssig gradvis med billigt hensyn til bestående erhverv. Hvad de specifikt georgeistiske ønsker angik, foreslog Jens Andersen udkastets »Ejendomsskylden omdannes under hensyntagen til principperne for en grundværdibeskatning« ændret til »Ejendomsskylden omdannes efter principperne for en grundværdibeskatning«. Han fik støtte fra Johs. Madsen, men skønt Oskar Johansen ikke havde noget imod ændringsforslaget da de to udtryk efter hans opfattelse gav omtrent samme mening, anbefalede Bransager og Rode at beholde udkastets mere forsigtige formulering, Bransager under fremhævelse af at Henry Georges skatteprogram endnu var et gæringsprodukt som man ikke kunde gå uden om men heller ikke burde binde sig for fast til endnu, og Rode – som jo selv oprindelig havde foreslået en mere uforbeholden formulering end Andersens ændringsforslag indebar – med den motivering at Georges tanker, som han selv, indskød han, fattede mere og mere interesse for, jo mere han beskæftigede sig med dem, endnu langt fra var forstået af den store vælgermasse. Man tør formode at deres sejge modstand mod et så lidet afvigende ændringsforslag skyldtes hensyn til aftaler med Folketingets Venstre. Deres betænkeligheder sejrede. Madsen appellerede efter udvalgsbehandlingen til samling: »Det gælder ikke hvem der er stærkest. Jeg ønsker som georgeist at gøre mit ar-

⁴⁰⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D, 9. 12. 1905.

⁴¹⁾ Ibid., 20.–21. 5. 1905.

bejde i samklang med Det radikale Venstre«, og ved afstemningen blev ændringsforslaget forkastet med 141 stemmer mod 119. Tallene kan ikke tages som udtryk for styrkeforholdet mellem georgeister og ikke-georgeister på mødet, idet adskillige af de førstnævnte formentlig udviste resignation. Et af husmand Chr. Olsen, St. Thorøje, en ivrig georgeist, stillet ændringsforslag: »[Grundværdibeskatningen] udvides således at alle indtægter af grundværdier inddrages under samfundet«, blev forkastet »med stor majoritet«, et yderligere vidnesbyrd om georgeisternes mådehold. Det ved Wivel-mødet formulerede krav om en grundværdistigningsskat⁴²⁾ optrådte i det forslag der blev forelagt landsmødet, i en i flere henseender afsvækket skikkelse, som redaktionsudvalget formodentlig havde givet det efter drøftelser med Folketingets Venstre: »Når offentlige foranstaltninger medfører en stigning af grundværdien, sikres der kommune og stat andel i værdistigningen«, og denne formulering blev ikke anfægtet på mødet.

Sammenlignet med hvad Henry Georges tanker i deres helhed gik ud på, kunde det siges at være beskedne udslag de havde givet sig i det nye partiprogram, men i betragtning af at det ikke var mere end godt tre år siden de første gang med virkelig styrke var blevet ført frem i den offentlige debat, forstår man at hans disciple, selv Berthelsen⁴³⁾, var ganske godt tilfredse med resultatet. Oven i købet havde georgeisterne vist en sådan styrke på mødet at det nye parti næppe vilde kunne undgå at tage hensyn til dem i sit kommende arbejde. Det mærkedes hurtigt. I foråret 1906 udsendte Det radikale Venstres hovedbestyrelse en af Bransager udarbejdet pjece *Om Programmet*, en fylldig kommentar, der i vidt omfang, omend ikke i forpligtende vendinger, gav plads for et klart georgeistisk grundsyn. Programmets ord om at der ved påligningen af de fornødne skatter burde tilstræbes en formindskelse af den bestående økonomiske ulighed, fortolkedes dels som sigtende til udjævning ad den progressive indkomstbeskatnings vej, dels som bundende i »erkendelsen af at der gives en skat som ved sine finansielle og sociale virkninger menes at have en særlig evne til at formindske den økonomiske ulighed idet den erobrer for fælleskassen de samfundsskabte værdier, der, så længe de går i private lommer, naturnødvendigt afføder økonomisk ulighed i stort omfang ... Vort program har adopteret grundværdiskatten som et uafviseligt og bestemmende moment i fremtidige overvejelser angående en tidssvarende og virkelig demokratisk beskatning«. Derefter refereredes Georges tankegang: »Den indkomst og formue der skyldes en mands rent personlige arbejde, bør rettelig forblive i hans besiddelse ubeskåret af nogen skat. Derimod

⁴²⁾ Cf. p. 255.

⁴³⁾ HGF's arkiv, S. Berthelsen til en række medlemmer af foreningens bestyrelse 7. 8. 1905; *Ref.*, 1. bd., pp. 156-60.

gives der indkomster og formuer som ikke skyldes nogen enkelt mands arbejde men et samfunds arbejde og udvikling ... Og idet samfundet gennem en grundværdiskat lægger beslag på dem, antages denne skat at ville fremkalde en række sociale virkninger ... der i stigende grad umuliggør fremkomsten af den tredje art af indkomst og formue, den nemlig som tilvejebringes ved andres arbejde for den enkelte, og som staten egentlig heller ikke har ret til at gøre noget indgreb i«. Af brydningen mellem denne nye tankegang, tilføjede pjecen (et morsomt stykke Bransager'sk tilberedning af George for enhver radikal smag), og den sidste menneskealders demokratiske skattetanker »hæver fremtiden sig.« Gang på gang anslog pjecen de samme toner, både i sin omtale af skattereformen af 1903 og i sin begrundelse af programmets krav om offentligt fæste som vejen til en bedre husmandslovgivning. Det var derfor ikke mærkeligt at Villads Christensen, der i februar 1906 havde afløst Berthelsen som formand for Henry George Foreningen, på det radikale landsmøde i Århus i april 1906⁴⁴⁾ overbragte følgende adresse fra sin organisation: »Henry George Foreningens bestyrelse har med glæde erfaret at Det radikale Venstres pjece *Om Programmet* har optaget en klar og utvetydig anerkendelse af de grundsætninger hvorpå vor bevægelse er rejst. Henry George Foreningen, som venter tilslutning fra alle politiske partier, bringer Det radikale Venstre som det første politiske parti der har optaget grundværdiskatten på sit program, sin påskønnelse derfor, og forudsætter at partiet også i gerningen vil yde sin støtte til gennemførelsen af denne samfundsreform.«

Folketingets Venstre.

Hvad angik Folketingets Venstre, var georgeisternes tilfredshed foreløbig af negativ art. Partiet havde i efteråret 1905 fremsat nogle ændringsforslag til skattelovene⁴⁵⁾, som bl. a. gik ud på en forhøjelse af fradragene for de mindste ejendomme ved ansættelsen til ejendoms-skyld. En gennemførelse af forslagene vilde altså betyde et yderligere skridt bort fra det georgeistiske krav om lige skat på lige jord, og de kunde tage sig ud som stemmekøbspolitik overfor husmændene. De blev skarpt kritiseret af Berthelsen i *Ret*⁴⁶⁾, og i interne drøftelser i partiet⁴⁷⁾ sagde en overfor dette velvilligt indstillet georgeist som Jens Andersen at han vilde ønske de aldrig var blevet fremsat, og at de i hvert fald burde være fremsat på grundlag af et bedre princip da de dog ikke kunde ventes gennemført, og landsforbundets formand, gård-

⁴⁴⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D, 13.-14. 4. 1906.

⁴⁵⁾ *Rt. 1905/06*, F. sp. 541; till. A, sp. 2725-28.

⁴⁶⁾ 1. bd., pp. 218-20.

⁴⁷⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D, 9. 12. 1905.

ejer Jørgen Hald, opfordrede folketingsgruppen til at betegne dem som midlertidige. Disse råd fulgte Kr. Pedersen ved i sin ordførertale ved forslagets 1. behandling⁴⁸⁾ at hævde at hans partis hovedanke mod loven om ejendomsskyld var den at ejendommene blev beskattet efter prisen i handel og vandel, »ikke efter jordens grundværdi efter bonitet og beliggenhed«, men han kunde ikke afværge at indenrigsministeren med virkning spillede på modsætningen mellem forslaget og Odense-programmet⁴⁹⁾. Forslaget kom aldrig længere end til udvalg, men endnu den følgende sommer jamrede Nielsen Svinning og husmand Knud Thøgersen i stærke ord over den fortræd det havde voldt⁵⁰⁾.

Det var folketingsmand Carl Slengerik der havde foranlediget at dette spørgsmål blev gennemdrøftet med landsforbundets hovedbestyrelse, fordi han mente det ikke gik an man skændtes offentligt. Han betegnede ved den lejlighed sig selv som »nærmest georgeist«, og Kristjan Pedersen sagde: »Vi har ikke i vore partimøder haft en mand som er principielt imod Henry Georgeismen.« Zahle havde i foråret 1905 skrevet til georgeister at han nærrede »levende«, resp. »megen« sympati for Henry Georges tanker⁵¹⁾. Spørgsmålet var hvor meget disse erklæringer i virkeligheden indeholdt.

Ingen af Folketingets Venstres mænd var i deres politik oprindelig præget af nogen georgeistiske anskuelser. De havde alle været med til at gennemføre skattereformen på linie med andre venstremænd, og det måtte, uanset hvilke ændringer der efterhånden var ved at foregå i deres holdning, falde dem vanskeligt at vende sig voldsomt imod en lov de selv havde medansvar for. De havde tiltrådt Det radikale Venstres program. Men en af dem, Anton Jensen fra Fakse-kredsen, syntes at der i Odense var blevet bragt et offer til georgeisterne⁵²⁾, og det er muligt at andre mente det samme men skjulte deres følelser bedre. Gennemgående svarede de imidlertid velvilligt på Henry George Foreningens forespørgsel ved valget i 1906⁵³⁾, skønt spørgsmålene denne gang var georgeistisk set langt mere vidtgående. Velviljen strakte sig i øvrigt langt ind i de andre partier og var et udtryk for at de georgeistiske synspunkter havde vundet en hel del fodfæste i de forløbne år, ikke mindst gennem husmandsbevægelsen. Trods velviljen kunde der dog vanskeligt tænkes et kraftigt georgeistisk initiativ fra Folketingets Venstre før det var blevet forynget med nye kræfter fra landsorganisationen. I 1906

⁴⁸⁾ *Rt. 1905/06*, F. sp. 3106–15.

⁴⁹⁾ *Ibid.*, sp. 3119.

⁵⁰⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D, 17. 7. 1906.

⁵¹⁾ RA. Zahles arkiv, koncepter ved br. fr. S. Berthelsen 19. 4. 1905 og fr. Lange og J. Andersen 27./28. 4. 1905.

⁵²⁾ RA. Rodes arkiv, till. II B, 9. 12. 1905. – Det kan bemærkes at Berthelsen i 1903 havde overvejet at stille sig i Fakse-kredsen (HGF's arkiv, Peder Andersen og Niels P. Hansen t. S. Berthelsen 19. og 22. 6. 1903).

⁵³⁾ HGF's arkiv; cf. *Ret*, 1. bd., pp. 355–57, 359–60, 399–400.

kom den georgeistisk set moderate gårdejer Mads Larsen ind, i 1908 Bransager, først i 1909 valgtes Munch og Rode og af georgeister Jens Andersen og pastor S. Keiser-Nielsen.

Der rådede i de første år af Det radikale Venstres tilværelse en vis usikkerhed i partiet i de her behandlede spørgsmål, ikke blot fordi det rummede forskellige anskuelser, men også fordi det var svært at angive hvordan sagen praktisk skulde gribes an. Man var inde på den tanke at forlange af regeringen en undersøgelse af de finansielle virkninger af ejendomsskyldens omdannelse til en grundværdibeskatning⁵⁴), og et hovedbestyrelsesmedlem vilde have at Folketingets Venstre skulde fremsætte selvstændige forslag til toldlov og grundværdibeskatning⁵⁵), men det var vistnok rigtigt, som Knud Thøgersen sagde, at man ikke var færdig til at fremlægge forslag, og at der først måtte oparbejdes en politik ude i befolkningen. Henry George Foreningen stillede 1906–07 krav til finansministeren om at jorden ved den kommende vurdering til ejendomsskyld skulde ansættes særskilt, men mødte afslag med den begrundelse at loven ikke hjemlede adgang dertil⁵⁶). Samme svar fik mænd fra Folketingets Venstre da de i vinteren 1909 ventilerede spørgsmålet overfor regeringen; de tænkte, iflg. Slengeriks oplysning⁵⁷), da på at indbringe et forslag om vurdering af den nøgne jord ved særlige vurderingsmænd, men opgav det fordi det vilde drukne i den store militærdebat. Under behandlingen i årene 1908–10 af spørgsmålet om indførelse af en jernbaneskyld stillede Slengerik i kommissionen sammen med S. Berthelsen forslag om fuld inddragelse af den ved jernbaneanlæg hidførte værdistigning, et standpunkt som han og Kr. Pedersen fastholdt under folketingsforhandlingerne i 1909, men som partiet som helhed til sidst opgav under hensyn til umuligheden af at føre det igennem⁵⁸).

Partiets landsmøderesolutioner i 1906 og 1907 berørte kun disse spørgsmål kortfattet og i forsigtige vendinger. Der sporedes i 1907 nogen utålmodighed blandt de mere ivrige georgeister⁵⁹), og på landsmødet i 1908⁶⁰) kom det til en temmelig livlig diskussion. Det af hovedbestyrelsen fremlagte resolutionsudkast berørte næsten ikke de herhen hørende spørgsmål, og da C. N. Starcke som første diskussionsdeltager sagde at han fandt det for negativt, og at han vilde ønske at grundværdibeskatningen kunde få en fremtrædende plads i resolutionen, blev han hilst med hørkår og bifaldsklap. Stemningen i forsamlingen var

⁵⁴) RA. Rodes arkiv, till. II D, 8. 2. 1906.

⁵⁵) Ibid., 17. 7. 1906.

⁵⁶) HGF's arkiv, 15. 9. 1906–15. 9. 1907; cf. *Ret*, 1. bd., pp. 405–07.

⁵⁷) RA. Rodes arkiv, till. II D, 27.–28. 2. 1909.

⁵⁸) *Rigsdagsårb. 1908/09*, pp. 256–60; *1909/10*, pp. 157–63.

⁵⁹) RA. Rodes arkiv, till. II D, 1.–2. 4. 1907.

⁶⁰) Ibid., 16.–17. 5. 1908.

så udpræget at Rode, som indrømmede at stemningen indenfor partiet var gået mere i retning af grundværdiskatten siden programmets vedtagelse i Odense, koncentrerede sine bestræbelser om at hindre at den foreslåede udtalelse fik karakter af en programændring. Starcke fik sæde i resolutionsudvalget som enstemmigt forelagde et forslag til en særlig udtalelse, som forsamlingen vedtog med alle stemmer mod én. Udtalelsen krævede en samlet behandling af spørgsmålene om ophævelsen af len og stamhuse, udstykning af jord, offentligt fæste og beskatning af grundværdierne og beklagede at regeringen fremdeles afviste kravet om en særskilt vurdering af grunden, som var nødvendig for en indgående drøftelse af den påkrævede reform af ejendomsskatterne.

Jordudvalgets betænkning 1909. Randers-resolutionen 1911.

I 1909 ventedes der valg. Venstrereformpartiet var svækket af Alberti-katastrofen og af uenighed om den forestående afgørelse af forsvarsspørgsmålet. Det var øjensynligt at Det radikale Venstre havde langt bedre muligheder for at hævde sig end i 1906. På landsmødet i de sidste dage af februar⁹¹⁾ skulde også jordpolitikken drøftes, men der var i hovedbestyrelsen enighed om at det ikke burde fremkomme med udtalelser om andet end militærspørgsmålet.

Men diskussionen førte hurtigt med sig at husmand Henrik Christensen, Dysted, fremsatte et georgeistisk præget resolutionsforslag. Rode greb straks ind. Det var rigtigt, mente han, ved ethvert landsmøde at drøfte jordspørgsmålet, men det var næppe hensigtsmæssigt ved ethvert møde at fremkomme med resolutioner derom, særlig ikke forud for et valg som det forestående hvor alt drejede sig om militærspørgsmålet. Derimod foreslog han at landsmødet, i betragtning af at en løsning af jordspørgsmålet efter de i Odense-programmet udtalte principper var af afgørende betydning, skulde nedsætte et udvalg på 15 medlemmer til inden næste landsmøde at udarbejde og for dette forelægge en betænkning der kunde danne grundlag for forslag til lovgivning i spørgsmålet. Rodes behændige forslag var ikke aftalt med hovedbestyrelsen men formodentlig udtænkt for påkommende tilfælde; støttet af Munch og flere af husmandsførerne gik det igennem, men ikke uden at det blev sagt at det hindrede den virkelige stemning i forsamlingen i at komme til udtryk.

Udvalget fik den sammensætning Rode foreslog: fem husmænd, fem jordbrugere uden for husmandsstanden og fem uden for landbruget, nemlig forpagter Poul Andersen, Brockdorff; Vilh. Asmund; gårdejer Lars Eriksen, Brendt; gårdejer Herman Hansen, Frisvad; Karl Hansen,

⁹¹⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D, 27.-28. 2. 1909.

Bakkehuset (tidl. Ankerstræde); Rasmus Jensen Vandman; husmand Chr. P. Jensen, Skibsbj; bankdirektør J. Hassing Jørgensen, København; bogtrykker R. Chr. Jørgensen, Slagelse; godsejer C. Moesgaard Kjeldsen, Lidsø; Jakob E. Lange; lærer K. J. Møller, Helsingør; Emil Rasmussen; husmand Ebbe Sørensen, Holsted; gårdejer Axel Søndergaard, Søggaard. Der var fra forskellige side blevet stillet forslag om at Berthelsen skulde optages i udvalget, men det blev afvist med den begrundelse at man ikke kunde medtage en mand udenfor partiet. Der er næppe tvivl om at afvisningen havde lykkelige følger for det gode samarbejde mellem udvalget og partiet, men begrundelsen stilles i et ejendommeligt lys af den omstændighed at Lange, som endda blev udvalgets formand, heller ikke var medlem af partiet – omend en tid opstillet som kandidat i tilslutning til det – og ej heller til stede ved mødet⁶²).

Lange havde været georgeismens første talsmand i Danmark. Siden sammenstødet med Berthelsen i 1905 havde han ikke haft del i Henry George Foreningens landsledelse, men i det stille virket støt for sagen. Han var en betydelig personlighed, kyndig, rolig og udholdende. I sine erindringer skriver han at han straks var klar over at hvis det nedsatte udvalg skulde få betydning, var det af vigtighed at samle så mange som muligt om krav »der på den ene side var af virkelig fundamental betydning, men på den anden side ikke lå for langt ude i det blå, udenfor vælgernes horisont, og derfor udenfor den praktiske politik«, og det bevarede materiale bekræfter til fulde hans ord.

Udvalget konstituerede sig straks med Lange som formand og den fynske husmandsfører Emil Rasmussen som næstformand. Hassing Jørgensen var dets eneste bestemte modstander af de georgeistiske tanker og så stejl at det derved blev lettere for Lange at samle ikke blot sine nære meningsfæller men alle de andre udvalgsmedlemmer om sine forslag⁶³).

Betænkningen⁶⁴) blev afgivet den 19. december 1909. Den faldt i to afsnit, dels en mere almen redegørelse for udvalgets opfattelse af jordspørgsmålet, konkluderende i en række forslag til ændring af de pågældende punkter på Det radikale Venstres program, dels en mere indgående redegørelse for den foreslåede »grundskyld«⁶⁵), sluttende med en række konkrete forslag til den nærmeste fremtids lovgivning. Programændringsforslagene gik ud på at befæste og udvide folkets ret til fædrelandets jord ved at inddrage grundværdien til offentligt eje

⁶²) Lange, *op. cit.*, pp. 112–13.

⁶³) *Ibid.*, p. 113; cf. RA. Jakob E. Langes arkiv, br. t. Leila Lange, f. Larsen, 8. 8. 1909; HGF's arkiv, Lange t. Villads Christensen 16. 8. 1909.

⁶⁴) *Jordspørgsmålet. Betænkning afgivet af Flertallet af det paa det radikale Venstres Landsmøde Februar 1909 nedsatte Udvalg* (Odense 1911).

⁶⁵) Ved udarbejdelsen heraf havde iflg. Langes oplysning (RA. Rodes arkiv, till. II D, 19. 2. 1910) Villads Christensen medvirket, hvad redegørelsens mange historiske paralleller også vidner om.

gennem en gradvis voksende grundskyld, hvorved afskaffelse af skatter der tyngede foretagsomheden og beskar arbejdsudbyttet, vilde muliggøres, mens enkeltmands uretmæssige berigelse på samfundets bekostning og jordens spekulationsmæssige fordyrelse og tilbageholdelse vilde blive modvirket; til yderligere lettelse af adgangen til jord skulde der kunne ydes lån under en sådan form at brugene blev selveje, dog at forrentningen af selve jordens værdi forblev en fast, offentlig grundbyrde; endelig skulde den ved frigivelsen af len og stamhuse fremkaldte øgede værdi inddrages af det offentlige og folkets urgamle ret til fri færdsel i naturen hævdes. Hovedpunkterne i disse programforslag gik næsten uændret igen i den resolution De samvirkende danske Husmandsforeninger, under medvirken af Lange⁶⁶⁾, udsendte fra deres landsstævne i Odense tre måneder senere⁶⁷⁾. Jordudvalgets konkrete forslag til grundskyldslovgivning omfattede en statsgrundskyld på 5 ‰, som, med forbehold overfor den usikkerhed som mangelen på kendskab til landets samlede jordværdi forvoldte, mentes at ville indbringe 13 à 14 mill. kr., d. v. s. nok til at erstatte ejendomsskylden og den ved skattelovgivningen af 1903 iværksatte formindskelse af grundskatterne samt endnu en del af den øvrige skattebyrde; dens provenu skulde anvendes til afskaffelse af ejendomsskylden, af told på almene brugsgenstande og beskyttelsestold samt af skat på småindkomster, således at det skattefrie beløb forhøjedes fra 6–800 til 10–1200 kr.; samtidig skulde den kommunale ejendomsbeskatning omdannes til en grundskyld, og grundværdistigninger beskattes med en tillægssats på 1½ %, så at omtrent halvdelen deraf inddroges.

Betænkningen var, som udvalgets ivrigste georgeister gentagne gange betonedede, fra deres synspunkt mådeholden⁶⁸⁾, og nogle af dem havde kun kunnet underskrive den ud fra den betragtning at dens forslag var foreløbige. Den krævede jo langtfra fuld inddragelse af de samfundsskabte værdier, og den talte ikke om grundskylden som eneste skat. Alligevel betegnede den i sammenligning med Odense-programmet et meget betydeligt fremskridt for georgeistisk tankegang, og det var ikke at vente at den vilde få en smertefri gang gennem partiets forskellige instanser.

Forinden var den politiske situation overraskende forandret, idet Zahle i oktober 1909 havde dannet et radikalt mindretalsministerium. Selv om det måtte fare varsomt, havde det også forpligtet sig til at vise sig overbevisningstro. Hvad grundskyldsspørgsmålet angik, blev der straks taget et initiativ, idet finansminister Edvard Brandes på finansloven fik optaget en bevilling til en prøvevurdering af jorden

⁶⁶⁾ Lange, *op. cit.*, p. 107.

⁶⁷⁾ Cf. p. 252.

⁶⁸⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D, 19. 2. og 23.–24. 4. 1910, 13.–14. 5. 1911.

forskellige steder i landet »til brug ved overvejelse af spørgsmålet om en skat på jord efter dens grundværdi«; forslaget blev tiltrådt af finansudvalget under betoning af at det drejede sig om et forsøg uden nogensomhelst konsekvens med hensyn til anvendelsen af bestemte beskatningsformer⁶⁹). Derimod strandede et af indenrigsminister Munch fremlagt forslag om at standse overgangen fra hartkornsskat til ejendomsskyld under den kommunale beskatning; det interessanteste ved forslaget var måske at det i bemærkningerne dertil hed at det var regeringens agt »at søge gennemført en overgang fra ejendomsskyld til en jordskyld hvor selve grundværdien tages som udgangspunkt for skattens beregning«⁷⁰).

I den nye situation samledes partiets forretningsudvalg den 19. februar 1910 til forhandling med jordudvalgets flertal om dets betænkning⁷¹). Det havde jo været planen at denne skulde være behandlet på landsmødet samme år, og at den efter dettes bestemmelse skulde have dannet grundlag for lovforslag som rigsdagsgruppen skulde føre frem i den på valget i 1909 følgende rigsdagsperiode, i øvrigt uden alt for lyse forventninger til deres gennemførelse. I stedet måtte man nu regne med nye valg i foråret eller sommeren 1910, fordi regeringen ikke vilde kunne holde sig ved magten. Hvad det kommende landsmøde vedtog, vilde altså blive et valgprogram. Derfor burde man, sagde Rode, stå på det som alle var enige om: ejendomsskyldens omdannelse til grundskyld når prøvevurderingens resultat forelå; følgelig burde betænkningen underkastes 1. behandling ved det forestående landsmøde og 2. og afgørende behandling ved landsmødet i 1911, efter i mellemtiden at være tilstillet de lokale organisationer til drøftelse. Til rigsdagspolitikernes lettelse erklærede Lange sig enig i Rodes forslag og motiverne dertil; han var endda glad overrasket over at de vilde gå til valg på ejendomsskyldens omdannelse til grundskyld (Rode gav et par uger senere udtryk for dette ønske i folketinget⁷²)), og villig til at gå med til et 1000 kr.'s fradrag af hensyn til de små ejendomme såvel som til en revision af formuebeskatningen med henblik på kostbare bygninger. Om fremgangsmåden ved betænkningens behandling blev der således let enighed; derimod var Rode, Munch og Zahle tilbøjelige til at mene at man ikke burde sigte mod en programændring i 1911 – »et program skal helst blive stående uforandret i lange tider« – således som udvalget havde tænkt sig, men måske nøjes med en udtalelse fra landsmødet til rigsdagspartiet, men det spørgsmål var jo endnu ikke aktuelt.

⁶⁹) *Rigsdagsårb. 1909/10*, p. 84; *Rt. 1909/10*, till. B., sp. 795–96 og 1019–20, F. sp. 5110–35.

⁷⁰) *Rt. 1909/10*, till. A, sp. 2466.

⁷¹) RA. Rodes arkiv, till. II D.

⁷²) *Rt. 1909/10*, F. sp. 5126.

På landsmødet 23.–24.4. 1910⁷³⁾ redegjorde Lange for flertallets betænkning, Hassing Jørgensen for sit mindretalsstandpunkt; han fremhævede Venstres gamle standpunkter med hensyn til indkomstskat og statsfæste. På Munchs og egne vegne foreslog Rode flg. resolution: »Idet landsmødet takker jordudvalget for dets arbejde, beslutter det at lade udvalgsflertallets betænkning overgå til en afsluttende behandling på næste landsmøde⁷⁴⁾, og udtaler sin tilslutning til ministeriets bestræbelser for gennem den særskilte vurdering af grundværdien, som andre regeringer modsatte sig, at forberede forslag om den nuværende ejendomsskylds omdannelse til en grundskyld«. Der fremkom forslag om at erstatte ordene »den nuværende ejendomsskylds« med »alle skatters«. Men Munch blev hilst af hørerrådet da han sagde: »Om vi kan nøjes med et skattesystem udelukkende på jordværdien, det vil erfaringen vise. Vi må bygge på erfaringens grundlag«, og Lange erklærede: »Vor sag er i sikre hænder, og derfor går jeg gerne med til Rodes forslag«. Resolutionen blev vedtaget enstemmigt, hvilket blev hilst med stærke håndklap.

Efter valget den 20. maj 1910 gik den radikale regering af, da det ikke var lykkedes den at skaffe sig øget tilslutning. Forinden havde den haft held til at føre sit forslag om en prøvevurdering igennem rigsdagen. Georgeisternes krav var så småt begyndt at finde tilslutning også i andre partier. I Venstres program af september 1909, som overhovedet lagde sig temmelig nær op ad de Radikales, hed det: »Grundværdibeskatning ... bør særlig tilstræbes hvor offentlige foretagender har frembragt en stigning af grundværdien«, og J. C. Christensen havde til *Ret*⁷⁵⁾ erklæret at *særlig* ikke skulde forstås som *kun*. Georgeistisk set var dette ikke meget, men det gjorde indtryk på de radikale ledere – Munch frygtede »en demagogpolitik fra J. C. Christensen for at synes til venstre for os; J. C. har jo mange husmænd, den mindre oplyste del af standen«⁷⁶⁾ – og var måske ikke uden betydning for deres voksende tilbøjelighed til at tage skridt i georgeistisk retning.

Det trak ud med udsendelsen af jordudvalgets betænkning. Lange begyndte at blive utålmodig⁷⁷⁾. Imidlertid var spørgsmålet blevet behandlet på et hovedbestyrelsesmøde den 15. oktober⁷⁸⁾. Her havde Rode redegjort for hvorledes situationen efter hans og partiledelsens opfattelse igen var fuldkommen forandret. Der var underskud på finan-

⁷³⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D.

⁷⁴⁾ Hassing Jørgensen protesterede mod at hans mindretalsbetænkning således vilde bortfalde, men kunde ingen indrømmelse opnå; dette skyldtes et bestemt krav fra Lange som betingelse for at gå med til at udsætte sagens endelige afgørelse til 1911 (RA. Rodes arkiv, br. fr. Jakob E. Lange 18. 4. 1910).

⁷⁵⁾ 5. bd. (1909–10), p. 15.

⁷⁶⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D, 19. 2. 1910.

⁷⁷⁾ RA. Rodes arkiv, br. fra Jakob E. Lange 29. 10. 1910.

⁷⁸⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D, 15. 10. 1910.

serne, og derfor skulde den nye Venstre-regering bruge nye indtægter. Hvis Det radikale Venstre i denne situation stillede de forslag udvalgsbetænkningen indeholdt, altså en grundskyld der gav 2½ gang så meget som afløsningen af ejendomsskylden nødvendigjorde, vilde den blot hjælpe regeringen med at fylde hullet og tilmed gøre grundskylden upopulær når dens indførelse ikke ledsagedes af afskaffelse af tilsvarende byrder i form af told og skatter; han tilføjede at mange geogister, f. eks. Villads Christensen og K. J. Møller, var enige heri, mens andre, som Berthelsen, vilde fortsætte arbejdet for grundværdibeskatningen uden noget hensyn til den foreliggende situation. Rode foreslog at betænkningen ikke blev gjort offentlig men kun udsendt til organisationerne, og at den blev ledsaget af en af forretningsudvalget og jordudvalget udarbejdet vejledende skrivelse. Der var ret forskellige meninger herom, men på Asmunds forslag enedes man om at lade de to nævnte udvalg holde et fællesmøde derom.

Dette fandt sted den 17. december⁷⁹⁾. Det viste sig at Lange mente at når nye skatter var nødvendige, burde Det radikale Venstre have en stor, samlet finansplan; han var lidet interesseret i en ganske lille grundskyld, men afviste den dog ikke, fordi den jo vilde medføre en fuldstændig vurdering; i hvert fald ønskede han den saglige behandling af udvalgsbetænkningen videreført efter planen. Der var flere geogister der mente som Chr. P. Jensen: »Grundværdiskatten burde ikke fylde hullet, men da hullet skal fyldes, så på den retfærdigste måde: grundværdiskatten«, men der hævdede sig også fra den side modsatte røster, og man enedes om at lade Rode og Lange udarbejde den forelåede redegørelse til ledsagelse af betænkningen.

Det havde været Langes ønske at de på forhånd skulde have udarbejdet en sådan, for at fremme udsendelsen, men først i januar 1911 kom de i gang, og derefter tog trykningen efter hans mening urimelig lang tid. »Jeg erindrer om«, skrev han den 23. januar til Rode, »at den største part af vinteren allerede er gået, så den forhalingspolitik der hidindtil synes at være forretningsudvalgets eneste bidrag til denne dog ikke uvigtige sags behandling, nu passende kunde afsluttes«⁸⁰⁾. Denne karakteristik som utålmodigheden aftvang Lange, var måske hans inderste opfattelse af partiledelsens mange taktiske hensyn. Endelig i februar blev betænkning og redegørelse udsendt til kredsorganisationerne⁸¹⁾, og i den følgende tid blev de drøftet der.

Landsmødet i 1911 fandt sted i Randers 13.–14. maj⁸²⁾. Aftenen før forhandlede hovedbestyrelsens og jordudvalgets medlemmer sig

⁷⁹⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D, 17. 12. 1910.

⁸⁰⁾ RA. Rodes arkiv, br. fr. Jakob E. Lange 22. 10. og 30. 11. 1910, 6., 10. og 23. 1. 1911.

⁸¹⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D, 17. 12. 1910.

⁸²⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D.

til enighed om et forslag til beslutning af landsmødet, som kun Hassing Jørgensen gik imod⁸³). Forslaget gik ud på at landsmødet »i tilslutning til de i jordudvalgets flertals betænkning fremsatte forslag« skulde opfordre partiets rigsdagsgruppe til »som en foreløbig arbejdsplan« at virke for 1. at ejendomsskylden til stat og kommune, snarest muligt efter at prøvevurderingens resultater var offentliggjort, omdannedes til en grundværdiskat, 2. at kommunerne fik tilladelse til derudover at opkræve en grundværdistigningsskyld, 3. at hovedmassen af præstegårdsjorderne blev udstykket, 4. at den jord som staten evt. kom i besiddelse af ved i forbindelse med lens og stamhuses overgang til fri ejendom at inddrage den del af værdien der svarede til den ret den forud havde over disse besiddelser, skulde anvendes til oprettelse af mindre jordbrug, og 5. at forrentningen af grundværdien af de med statens støtte oprettede jordbrug skulde være en vedvarende offentlig grundbyrde.

Sammenlignes dette forslag med de i jordudvalgets betænkning fremsatte, ses det at forskellighederne især samler sig på to punkter: grundskyldsforslaget gælder kun omdannelse af ejendomsskylden, altså georgeistisk set et væsentligt tilbagetog, og fremskaffelse af jord til udstykning spiller en langt større rolle; ønsket om forrentning af grundværdien som vedvarende offentlig grundbyrde er fælles, men betænkningens forkærlighed for selvejet er forsvundet, for så vidt altså en sejr for Hassing Jørgensens synspunkter. Rode havde foreslået en formulering hvorved landsmødet blot gav tilslutning til visse af betænkningens positive forslag, mens Lange foreslog tilslutning til betænkningen som sådan⁸⁴); de var mødtes i det kompromis som vendingen »i tilslutning til de i jordudvalgets flertals betænkning fremsatte forslag« var udtryk for, og denne vending blev både under og efter landsmødet udlagt på forskellig vis.

Landsmødedebatten var bevæget. Flere georgeister gav udtryk for deres skuffelse over at man ikke var nået videre. Men for en gangs skyld var det deres modstandere der tog heftigst til orde. En af dem drev det til at sige: »Georgeisterne er som gøge; de snylter på andre partier. Lad os kaste det gøgeæg bort!« Hassing Jørgensen, hvis politik, efter hvad han ved en senere lejlighed sagde⁸⁵), i og for sig havde sigtet mod et sådant mål, udtalte at partiet havde begået en fejl i 1905 ved at sætte grundværdibeskatningen på sit program, og foreslog som det yderste han kunde gå med til, at indledningen fik flg. affattelse: »Uden herved at tage stilling til grundværdibeskatningsprincippet opfordrer

⁸³) Lange, *op. cit.*, p. 117. – Der er hverken i Rodes eller Det radikale Venstres arkiv bevaret noget referat af dette møde.

⁸⁴) RA. Rodes arkiv, br. fr. Jakob E. Lange 26. 5. 1911, med koncept til Rodes svar.

⁸⁵) RA. Rodes arkiv, till. II D, 17. 9. 1913.

landsmødet partiets rigsdagsgruppe til at virke for ...«, og at pkt. 5 udgik til fordel for et krav om statsfæstes anvendelse som besiddelsesform ved fremtidig udstykning. Adskillige andre antigeogetiske ændringsforslag blev fremsat. Rode spurgte under mødet Lange om han vilde gå med til et kompromis, men fik svaret: »I går aftes, måske, nu ikke. Hovedbestyrelsen kan ikke lade sig skræmme bort fra sin vel overvejede stilling!«⁸⁶). Noget kompromis blev heller ikke forsøgt. Munch, som forud havde betonet at han selv var meget tvivlende overfor de geoegetiske teorier, understregede som den sidste der havde ordet, at han kunde stå inde for de fem punkter, hvis samlede gennemførelse vilde skabe tusinder af hjem ikke så lidt lykkeligere end de statsmandshjem der var opstået i de seneste år, og med god samvittighed vilde stemme for lovforslag af den art de anviste. Ved afstemningen blev Hassing Jørgensens ændringsforslag forkastet med ca. 150 stemmer mod ca. 30, mens 12 afholdt sig fra at stemme; de andre ændringsforslag blev enten trukket tilbage eller forkastet med endnu større flertal. Sluttelig blev hovedbestyrelsens og jordudvalgets forslag vedtaget »med over 170 stemmer mod 17–18«⁸⁷).

Arbejdsprogrammet af 1916.

Trods alle begrænsninger var Randers-resolutionen et betydeligt geoegetisk fremstød indenfor Det radikale Venstre. Til gengæld bragte de nærmest følgende år i så henseende stagnation. Ministeriet Berntsens lovforslag gav nu og da de radikale tingmænd lejlighed til at hævde geoegetiske synspunkter, og da resultaterne af den på den radikale regerings initiativ foretagne prøvevurdering af jorden forelå i foråret 1912, og det viste sig at den, uanset at den som helhed kunde betragtes som et bevis for at en vurdering af den nøgne jord var mulig at gennemføre, led af visse mangler, tog den radikale folketingsgruppe initiativet til en udbygning af prøvevurderingen⁸⁸). Derimod førte den ikke selvstændige lovforslag frem, bl. a. af hensyn til det samarbejde om en grundlovsændring som fra 1912 kom i gang. Dette hensyn gjorde sig også gældende efter at Zahle i 1913 havde dannet sit andet ministerium, og inden grundloven var sikret, havde verdenskrigens udbrud gjort hensyn til den politiske »borgfred« uomgængelige. Valgsejren i 1913 havde ellers tilført rigsdagsgruppen adskillige grundskyldsvener, deriblandt godsejer C. Moesgaard Kjeldsen, lærer A. H. Nøhr og fremfor alle husmandsførerne Niels Frederiksen og Emil Rasmussen.

I 1914 var der intet landsmøde. Men på landsmødet den 30. april

⁸⁶) Lange, *op. cit.*, p. 117.

⁸⁷) Således iflg. mødereferatet; Lange angiver (*op. cit.*, p. 117) 180 stemmer mod 18.

⁸⁸) *Rt. 1911/12*, F. sp. 8082–8100; till. B, sp. 3851–54.

1915⁸⁹) kom forventningerne til hvad der vilde kunne opnås under den nye grundlov, stærkt til orde, og man vedtog på forslag fra forsamlingen at afholde et nyt landsmøde i efteråret til at forhandle om et nyt arbejdsprogram for økonomiske og sociale spørgsmål.

Det ekstraordinære landsmøde blev tilrettelagt i en række forretningsudvalgs- og hovedbestyrelsesmøder i løbet af sommeren 1915⁹⁰). Der blev her enighed om – i overensstemmelse med Rodes, modsat Langes, forslag – at det der skulde tilstræbes, ikke var en afløsning af Odense-programmet men et arbejdsprogram for den første rigsdag valgt under den nye grundlov, d. v. s. muligvis før krigen var ophørt. Der blev også enighed om at dette nye arbejdsprogram ikke kunde vedtages på det ekstraordinære landsmøde; på dette skulde det forberedes ved indledninger af foredragsholdere som hovedbestyrelsen udpegede, med efterfølgende diskussion, hvorpå der skulde nedsættes et udvalg – 16 valgt af landsmødet, 5 af hovedbestyrelsen – som skulde udarbejde en indstilling til et nyt landsmøde i foråret 1916, inden et eventuelt valg. Emnekredsen udstraktes under disse forhandlinger efterhånden til at omfatte næsten alle sider af 1905-programmet, bortset fra forfatningsforhold og militær- og udenrigspolitik. Til at indlede om »Len og stamhuse« og om »Den nærmeste fremtids skattereform (herunder også jordspørgsmålet)« udpegedes henholdsvis Oskar Johansen og Jakob E. Lange.

Langes indledning⁹¹) på landsmødet i september 1915⁹²) var holdt i nær tilknytning til jordudvalgets betænkning af 1909. Han pegede på hvorledes den politiske borgfred gav det bestående større modstandskraft overfor krav om en mere retfærdig fordeling af skattebyrden, og beklagede at man også i Danmark havde undladt gennem højere grundskatter at lade ejerne af landets jord give deres særlige bidrag til de overordentlige udgifter; skridt i denne retning kunde have været foretaget på en sådan måde at den spekulationsmæssige stigning af ejendomspriserne var blevet undgået. Indtægten af de personlige skatter vilde næppe kunne øges væsentligt, da frigrænsen burde forhøjes så almindelige jævne arbejdsindkomster var fritaget. Toldskatternes nedsættelse måtte opnås gennem øgede grundskatter. Derfor måtte der snarest gennemføres en almindelig jordvurdering, hvorefter der burde pålignes en grundskyld, som foreslået af jordudvalget, kun at dettes krav, 5‰, nu under den nye forfatning måtte være mindstekrav. Kommunerne burde stræbe efter at omlægge personlige skatter til grundskatter og den enkelte kommune have betydelig bevægelsesfrihed i så

⁸⁹) Det radikale Venstres arkiv (på Christiansborg).

⁹⁰) Ibid., 17. 6. og 15. og 19. 8. 1915.

⁹¹) aftrykt i *Den lige Vej. Medlemsblad for den danske Henry George Forening*, 6. årg. (1915), nr. 5.

⁹²) DRV's arkiv, landsmøde 24.–25. 9. 1915.

henseende; ligeledes burde grundværdistigningsskat tilfalde kommunerne.

Lange fulgte altså sit gamle princip: at sigte mod det opnåelige, d. v. s. hvad et overvejende flertal i partiet kunde vindes for. Vanskeligere vilde det være at vinde finansministeren. Edvard Brandes erklærede ganske vist at han ikke, som man i almindelighed troede, var modstander af jordskyld, han havde blot ikke ganske kunnet overse spørgsmålet, og han tilføjede at der naturligvis ikke var noget til hinder for at man kunde omdanne ejendomsskylden til en jordskyld. Men hvad den nødvendige forudsætning angik: en ny vurdering, fremhævede han vanskelighederne og mente at det vilde blive svært for den kommende rigsdagssamling at skulle beskæftige sig med fuldstændig nye skatteproblemer. Det blev om dette punkt drøftelsen især kom til at dreje sig, og om stemningen på mødet var der ingen tvivl.

Det havde ikke været partiledelsens hensigt at dette landsmøde skulde vedtage nogen resolution, men den var gået med til det i det forudgående hovedbestyrelsesmøde⁹³⁾ på Langes og flere andres indstændige forlangende. Således blev det også. I resolutionen, som bl. a. Rode, Lange og Niels Frederiksen var med til at udarbejde, blev der forlangt »en snarlig gennemførelse af en almindelig jordvurdering, hvorved en forøgelse af grundskatternes beløb vil kunne ske efter princippet lige skat på lige jord og med skattefrihed for de arbejdsskabte værdier.«

Dette krav om en almindelig vurdering af jorden, ikke blot i udvalgte områder, var i overensstemmelse med regeringens politik, for så vidt som Brandes havde forelagt forslag derom i efteråret 1913 i forbindelse med en ændring af ejendomsskyldsloven, men dette forslag var strandet i landstinget⁹⁴⁾. Siden havde det ikke været fremsat. Fra georgistisk side⁹⁵⁾ og i rigsdagsgruppen⁹⁶⁾ var det blevet efterlyst fra vinteren 1915. Formentlig under indtryk af stemningen på landsmødet og tilskyndet af rigsdagsgruppen⁹⁷⁾ forelagde Brandes det nu igen og fik det gennemført i december 1915⁹⁸⁾. Denne nye vurdering af jorden og til ejendomsskyld skulde finde sted i 1916. Det blev af Brandes under rigsdagsforhandlingerne, halvt parentetisk, sagt at denne vurdering »ikke direkte skulde kunne lægges til grund for en jordskyld«⁹⁹⁾. Trods dette var en landsomfattende vurdering af grundene naturligvis endda en betydelig georgistisk landvinding, men den blev dårligt gennemført, og nær til målet førte den ikke.

⁹³⁾ DRV's arkiv, hovedbestyrelsesm. 24. 9. 1915.

⁹⁴⁾ *Rigsdagsårb. 1913/14*, pp. 237–44.

⁹⁵⁾ RA. Rodes arkiv, br. fr. Jakob E. Lange 25. 1. 1915 og fr. S. Berthelsen 12. 2. 1915.

⁹⁶⁾ RA. Det rad. Venstres prot., 25. 2. 1915.

⁹⁷⁾ *Ibid.*, 13. 10. 1915.

⁹⁸⁾ *Rigsdagsårb. 1915/16*, pp. 225–32.

⁹⁹⁾ *Rt. 1915/16*, F. sp. 1093, 1654–55.

Landsmødet vedtog som planlagt at nedsætte et udvalg til i vintrens løb at udarbejde forslag til et arbejdsprogram. På sit konstituerende møde den 15. oktober¹⁰⁰⁾ valgte det Oskar Johansen til formand og besluttede at fordele sig på tre underudvalg, af hvilke det der skulde beskæftige sig med jord- og skattespørgsmål, fik flg. sammensætning: borgerrepræsentant Julie Arenholt; S. Berthelsen¹⁰¹⁾; cand. polit. Bertel Dahlgaard; Niels Frederiksen; cand. jur. C. C. Heilesen; husmand Jens Holdgaard; landbrugsskolelærer Jens Johansen, Ladelund; Oskar Johansen; Moesgaard Kjeldsen; Jakob E. Lange (formand); Emil Rasmussen. Forløbet af udvalgets arbejde lader sig ikke belyse i enkeltheder, men det er dog tydeligt at dets indstilling ikke fik en så fasttømret karakter som jordudvalgets betænkning havde haft. Flere af medlemmerne var uenige i forskellige af dens punkter, men der blev ikke indgivet mindretalsindstillinger. Skattespørgsmål og jordspørgsmål var denne gang skilt ad, således at skriftlig og mundtlig kommentar til førstnævnte fremsattes af Lange, til sidstnævnte af Berthelsen. Indstillingen blev afgivet den 9. april 1916¹⁰²⁾ og sendt ud til drøftelse i kredsorganisationerne inden landsmødet 20.-21. maj¹⁰³⁾.

Indstillingen vedr. skatterne fulgte ret nøje Langes oplæg i 1915. Om den foreslåede grundskyld hed det at dens samlede beløb burde være betydelig større end de daværende ejendomsskatters totalsum, hvorved en omfattende nedsættelse af den indirekte beskatning kunde muliggøres; af kommentaren fremgik det at der, som i 1909, tænktes på en 5‰'s grundskyld, som »turde være stor nok til at frembringe kendelige sociale udslag, navnlig ved at bevirke at dårligt udnyttet jord bringes over på virksomme hænder og adgangen til jord lettes.« I modsætning til på Randers-mødet 1911 hævdede der sig på dette landsmøde kun en enkelt røst mod en grundskyld der gik ud over ejendomsskylden, og ændringsforslaget fik kun »7 stemmer med mange imod«. Rode ytrede betænkelighed ved så bestemt at udtale sig om toldlovgivningen, idet man intet kunde vide om forholdene efter krigen, men opnåede ingen væsentlig ændring i så henseende, hvorimod en af ham foreslået ændring med hensyn til stoffets ordning gennemførtes på en sådan måde at den tilsigtede nedbringelse af tolden tænktes opnået ved en forøgelse af de direkte skatter i det hele taget, ikke specielt af grundskatterne, og mens Lange havde tænkt sig en forhøjelse af frigrænsen ved formue- og indkomstskatten kompenseret ved en kraftigere progression »særlig for formueskattens vedkommende«, talte arbejdsprogrammet i sin endelige skikkelse om en stærkere stigning »for de store indtægters

¹⁰⁰⁾ DRV's arkiv, 21 mands udvalgets møde 15. 10. 1915.

¹⁰¹⁾ B. var i foråret 1915 indtrådt i partiet.

¹⁰²⁾ DRV's arkiv, forretningsudvalgs- og hovedbestyrelsesm. 17. 4. og 19. 5. 1916.

¹⁰³⁾ Ibid., landsmøde 20.-21. 5. 1916.

og formuers vedkommende.« Georgeismens samlede skattesyn viste med andre ord ikke nær samme gennemslagskraft som grundskyldstanken i snævrere forstand. For kommunernes vedkommende krævedes alle gældende ejendomsskatter ophævet og erstattet med en grundskyld af mindst samme størrelse, og kommunerne skulde bemyndiges dels til at bestemme hvor stor en del af deres øvrige skatter de vilde overføre til grundskylden, dels til at pålægge en tillægsskat indtil en vis højde på fremtidige grundværdistigninger.

Det var Berthelsen der forelagde indstillingen vedr. adgangen til jord. En hovedbestemmelse var at der ved ophævelsen af båndet på len, stamhuse og fideikommisgodser skulde pålægges en grundskyld til statskassen og hjemfaldsrettens værdi sikres staten med et rimeligt beløb. Dette forslag gik uændret igennem. Derimod fremkaldte et andet punkt stor betænkelighed. Det lød: »Husmandsloven udvides således at der så vidt muligt skaffes mænd og kvinder som måtte fremsætte ønske derom, adgang til at få jord til eget hjem imod af denne at yde fuld rente.« En sådan gennemførelse af det georgeistiske krav om alles lige ret til jorden vilde jo kun kunne opnås ved ekspropriation. Berthelsen pegede under debatten på at den statsjord der kunde blive til rådighed, ikke vilde række ret langt, og fortolkede ordene »så vidt muligt« derhen at ekspropriationsvejen måtte betrædes når der ikke var mere offentlig jord at få, dog at man kunde begrænse adgangen til ekspropriation til en halv snes procent af hver mands jord. Netop på dette punkt havde der været stærkt delte meninger i udvalget, anførte Munch, hvilket formentlig vil sige at et flertal havde været uenigt med Berthelsen men ikke villet afskære ham fra at føre sit forslag frem på landsmødet. Kr. Pedersen, Niels Frederiksen og flere andre gik bestemt imod det, og i stedet vedtoges følgende af Niels Frederiksen formulerede ændringsforslag: »Loven om oprettelse af husmandsbrug udvides således at der af jord som stat og kommune ejer eller måtte erhverve, så vidt muligt skaffes mænd og kvinder som måtte fremsætte ønske derom, adgang til at få jord til eget hjem imod af denne at yde fuld rente.« Dermed lå arbejdsprogrammet også på dette punkt i højere grad i fortsættelse af jordudvalgets betænkning, omend det i nogle henseender gik videre end denne.

Skønt arbejdsprogrammet som helhed ikke gik langt ud over jordudvalgets betænkning, var det fra et georgeistisk synspunkt alligevel et væsentligt fremskridt fordi der denne gang var tale om klare vedtagelser, ikke om en forholdsvis ubestemt »tilslutning«, og lige så tilfredsstillende måtte det føles at vedtagelserne var sket uden synderlig modstand i forsamlingen; mere betænkeligt kunde det forekomme at der måske alligevel, uden at det var kommet til orde på dette møde, i partiets øverste ledelse og særligt hos finansministeren rådede uvilje mod

at give sig i kast med gennemførelsen af det vedtagne, dels ud fra politisk-taktiske synspunkter, dels bundende i uenighed i dets bærende tanker.

Jordlovene 1919.

Nyvalg var ikke så nær som mange radikale i 1916 synes at have håbet. I stedet førte krisen omkring salget af de Vestindiske Øer til optagelse af repræsentanter for de andre partier i regeringen, altså en udbygning af den borgfred som allerede forud havde spærret vejen for mere vidtgående reformforslag i georgeistisk ånd¹⁰⁴), og imens skærpedes krigsførelsen og Danmarks forsyningssituation så alvorligt at partiets kræfter også efter kontrolministeriets ophør i høj grad beslaglagdes på andre måder.

Om et grundskyldsfremstød blev der under disse omstændigheder ikke tale. Derimod gjorde spørgsmålet om jord til husmandsbrug sig gældende med større styrke, og i så henseende øvede georgeistiske anskuelser ikke ringe indflydelse på ad hvilke veje man gik frem. Det forslag som landbrugsminister Kr. Pedersen fremlagde i januar 1917 vedr. bortsalg af jorder i offentligt eje¹⁰⁵), fulgte de tanker som Niels Frederiksen havde været inde på i Landbokommissionens betænkning 1916, og som både husmandsresolutioner og det radikale arbejdsprogram stillede krav om, nemlig at jorden skulde overdrages husmændene uden købesum men på jordrentevilkår. Forslaget blev først gennemført i oktober 1919, samtidig med loven om lens og stamhuses overgang til fri ejendom. Denne lovs tilblivelse skal ikke skildres her, men det skal påpeges at dens bestemmelse om majoraternes afgivelse af jord for så vidt var af georgeistisk oprindelse. I arbejdsprogrammet af 1916 var der tale om at der til gengæld for frigivelse skulde pålægges dem grundskyld. Man tænkte sig 1 %, og under drøftelser deraf i partiet tiltrådte Lange den tanke, som Niels Frederiksen og hans meningsfæller havde udkastet i Landbokommissionens betænkning, at der i stedet for denne grundskyld blev forlangt afståelse af en fjerdedel af deres tilliggende¹⁰⁶); andre georgeister, som Berthelsen, var dog utilfredse med denne afvigelse fra arbejdsprogrammet¹⁰⁷). I øvrigt fik kravet i loven en anden og videregående form under indflydelse af den efterkrigs-situation i hvilken den blev gennemført.

¹⁰⁴) DRV's arkiv, landsmøde 19.-20. 5. 1917.

¹⁰⁵) *Rt. 1916/17*, till. A., sp. 4429-34.

¹⁰⁶) DRV's arkiv, forretningsudvalgs- og hovedbestyrelsesm. 7. 7. 1916.

¹⁰⁷) *Aalborg Venstreblad* 18. 5. 1919, p. 8, sp. 2.

Grundskyldsforslagene 1920.

De nye husmandsbrugs oprettelse på jordrentevilkår må betegnes som en triumf for georgeistisk tankegang. Anderledes utilfredsstillende gik det med kravene om grundskyldens indførelse. Fra husmandsside presede man på¹⁰⁸⁾, og det gjorde indtryk på de radikale rigsdagsmænd, som i et gruppemøde i september 1918¹⁰⁹⁾ næsten uden undtagelse gav udtryk for at der måtte ske noget i sagen. Brandes erklærede om sin personlige stilling til jordskyld: »Jeg er ikke stærk tilhænger og ikke stærk modstander. Jeg vil *ikke* gå imod en stærk tilbøjelighed til at lægge skat på den rene jord«. Men så tilføjede han at tiden ikke var inde til realisation af programpunkter: »Vi skal først og fremmest have penge«, og at han ikke vilde komme med et forslag som de andre partier kunde betegne som et demonstrationsforslag. Derimod agtede han at foreslå en forhøjelse af ejendomsskylden, og i forbindelse hermed en ny vurdering af jorden som skulde kunne bruges ved en eventuel jordværdiskat.

Dette forslag blev også fremsat i oktober 1918 og loven stadfæstet den 21. december¹¹⁰⁾. Jordvurderingen skulde foregå i 1920; blandt georgeister var der utilfredshed med at loven kun hjemlede denne ene vurdering, ikke regelmæssigt tilbagevendende jordvurderinger¹¹¹⁾. Under folketingsbehandlingen havde Brandes antydnet at han ikke vilde fremlægge noget grundskyldsforslag før vurderingen forelå¹¹²⁾. Han fastholdt altså sin politik trods rigsdagsgruppens pres.

I det nævnte gruppemøde i september 1918 havde Rode og Munch måttet rykke Brandes til undsætning ved at fremhæve at som følge af huslejestoppet blev grundværdistigningerne holdt nede i byerne, og at man derfor ved en gennemførelse af grundskyld nu på grundlag af en ny vurdering vilde flytte skat fra byerne ud på landbrugsjorden. Munch var inde på den tanke at man i stedet kunde fritage driftsbygninger fra ejendomsskyld, og foreslog at der blev nedsat et udvalg til forhandling med finansministeren om spørgsmålene. Dette såkaldte jordudvalg, hvori Munch, Niels Frederiksen, P. Jeppesen – Drusebjerg, J. Vejstrup, Jens Holdgaard, Jens Andersen og Mads Larsen fik sæde, knyttede i den følgende tid kontakt med husmandsbevægelsens organer¹¹³⁾ og spillede en rolle i forberedelsen af jordlovene. Derimod gik der næsten et år før dets udkast til en grundskyldslovgivning kom til drøftelse i gruppen.

Forinden havde landsmødet i Ålborg i maj 1919¹¹⁴⁾ opfordret re-

¹⁰⁸⁾ Fridlev Skrubbeltang, *Den danske husmand* II (1954), p. 125.

¹⁰⁹⁾ RA. Det rad. Venstres prot., 24. 9. 1918.

¹¹⁰⁾ *Rigsdagsårb. 1918/19*, pp. 93–94, 105–06.

¹¹¹⁾ RA. Rodes arkiv, br. fr. S. Berthelsen 13. 10. 1918.

¹¹²⁾ *Rt. 1918/19*, F. sp. 2362.

¹¹³⁾ Skrubbeltang, *op. cit.*, II, p. 126.

¹¹⁴⁾ Maskinskrevet referat herfra er ikke bevaret.

geringen og rigsdagspartiet til »at sætte al mulig kraft ind på . . . fremme af det bebudede forslag om en grundskyld af sådant omfang at den sammen med fjernelsen af afgifter der tynger på arbejde og forbrug, kan tjene til at lette kårene for det arbejdende folk¹¹⁵). Under forhandlingen havde Munch redegjort for de af rigsdagsgruppens jordudvalg udarbejdede forslag og givet udtryk for håbet om at der allerede i den indeværende samling kunde fremlægges forslag for rigsdagen¹¹⁶).

Der skete imidlertid ikke noget, og der begyndte nu at blive uro i organisationerne. Berthelsen fik som kandidat i Maribo-kredsen dennes bestyrelse og tillidsmandsmøde med sig i en skarp protest der truede med udtrædelse af partiet, og fik hel eller delvis tilslutning fra kandidaterne i Nykøbing, Nakskov, Nibe og Nørre Sundby, og i hovedbestyrelsesmødet i august 1919 pressede Lange hårdt på, men kunde ikke aftvinge Zahle noget løfte om snarlig fremsættelse af grundskyldsforslaget¹¹⁷).

Dette havde sin forklaring i at Brandes på to gruppemøder i slutningen af juli¹¹⁸) havde afvist det af Munch og jordudvalget fremlagte forslag som et »demonstrationsforslag«, som han ikke vilde forelægge som regeringsforslag; hvis partiet som sådant vilde forelægge det, skulde han stille sig velvilligt men måtte sige at det ikke betød noget. Der var næsten enstemmighed med hensyn til at forslagene måtte frem inden valget, ikke mindst for den agitatoriske virknings skyld, og de menige rigsdagsmænd pressede på for at få dem frem som regeringsforslag, mens Munch og Rode nødtvungent gik ind på tanken om at lade partiet fremsætte dem, efter Munchs tanke da i samarbejde med Socialdemokraterne.

Presset fra grundskyldstilhængerne var medvirkende til at Brandes i oktober 1919 alvorligt truede med at gå af¹¹⁹). »Jeg er uenig med Partiet angaaende Jordskyld«, skrev han til Zahle, »og det er jo vedblivende en Fordring, at jeg skal forelægge et Forslag, hvad jeg ikke vil«. Han var bitter over at Berthelsen i *Ret*¹²⁰) kunde konstruere en modsætning mellem ham og Rode. Zahle erklærede sig enig med ham i grundskyldsspørgsmålet og havde held til at overtale ham til at opgive sin trusel.

For så vidt var Brandes styrket, men presset vedblev. I et hovedbestyrelsesmøde den 21. november¹²¹) oplyste Niels Frederiksen at et af Moesgaard-Kjeldsen og ham selv udformet forslag nu var til endelig

¹¹⁵) *Aalborg Venstreblad* 19. 5. 1919, p. 1, sp. 5-6.

¹¹⁶) *Ibid.*, 18. 5. 1919, p. 8, sp. 2 og 19. 5. 1919, p. 1, sp. 2.

¹¹⁷) DRV's arkiv, hovedbestyrelses- og forretningsudvalgs. 7. 8. 1919.

¹¹⁸) RA. Det rad. Vestres prot., 24. og 25. 7. 1919.

¹¹⁹) RA. Zahles arkiv, br. fr. Edvard Brandes 14., 16. og 19. 10. 1919; Kgl. Bibl. Edvard Brandes' papirer, br. fr. C. Th. Zahle 15. og 16. 10. 1919; cf. *DRV 1905-1955*, p. 210.

¹²⁰) 15. årg. (1919), pp. 135-39.

¹²¹) DRV's arkiv.

udarbejdelse i ministerierne; det var tiltrådt af Socialdemokraterne som havde forlangt en forhøjelse af grundskyldspromillen fra 5 til 6 eller 7. Lange mente den burde være 8, og var i øvrigt meget utilfreds med forslagets saglige udformning¹²²). Han forlangte det fremsat inden jul, og blev støttet af Tovborg Jensen som vilde sætte sin formandsstilling ind derpå.

Niels Frederiksens udtalelser på hovedbestyrelsesmødet var for optimistiske. Endnu umiddelbart før rigsdagens juleferie var man ikke kommet af stedet. I tre møder debatterede rigsdagsgruppen sagen¹²³). Støttet af en højst utålmodig gruppe anbefalede han indtrængende forslagernes fremsættelse. Men Brandes gentog sine indvendinger. Han vilde heller ikke fremlægge forslagene efter juleferien; derimod var han villig til at gøre det »når grundlov og valglov var vedtaget, når valg var givet og folketinget i opbrud«, en indrømmelse der formentlig var af ringe værdi for hans modpart for hvem det var af væsentlig betydning at forslagene i hvert fald nåede til 1. behandling. »Jeg er blevet for gammel«, sluttede Brandes, »til at bøje mig for hvad jeg ikke finder værdigt og forstandigt«. Da han ikke var til at rokke, erklærede Gunnar Fog-Petersen: »Jeg foreslår da at vi stiller kravet om ... fremsættelse her i aften, så at man indenfor regeringen tager konsekvenserne deraf. Jeg er klar over hvad mit forslag kan føre til, men jeg ved at det betyder meget for vælgerne at vi holder hvad vi har lovet dem«. Fog-Petersens forslag var roligt og velovervejet og synes at have været et godt udtryk for stemningen, men alligevel begyndte man at vakle overfor følgerne af Brandes' afgang, og da Zahle bemærkede at den vilde føre til ministeriets demission, endte det med at man udsatte sagen til efter juleferien.

Sagens videre forløb lader sig ikke følge. Forslagene kom, men sent. De blev fremsat af Brandes og Rode i folketinget den 5. marts, altså før Brandes' betingelse: valgs udskrivelse var opfyldt, men så sent at kun det første nåede til 1. behandling, 24.–25. marts¹²⁴). Brandes' forelæggelsestale var præget af en vis nonchalance overfor det forslag han fremsatte. Det gik ud på en 5‰'s grundskyld til staten til afløsning af ejendomsskylden; da ejendomsskyldpromillen i de foregående år to gange var blevet forhøjet, vilde forslaget derudover kun give et forholdsvist lille beløb, og der blev ikke samtidig stillet toldlettelser i udsigt. Af hensyn til stigningen i jordpriserne og den af huslejereguleringen fremkaldte forskel mellem land og by, rummede forslaget regler om fradrag som begunstigede især de små brug. Blandt de principfaste georgeister vakte dette betydelig uvilje, og selv Lange kunde ikke ind-

¹²²) RA. Rodes arkiv, br. fr. Jakob E. Lange 22. 11. 1919.

¹²³) RA. Det rad. Venstres prot., 16., 18. og 19. 12. 1919.

¹²⁴) *Rt.* 1918/19, F. sp. 4129–31, 4138–47, 4776–98, 4812–23, 4845–4919.

rømme at fradraget kunde have nogen berettigelse ud over en enkelt vurderingsperiode¹²⁵). Rodes forslag gik ud på at bemyndige kommunerne til at omdanne deres ejendomsskatter til en grundskyld som kunde forhøjes op til 2 %, og til efter den første vurderingsperiodes udløb at opkræve en grundstigningsskyld på 1,5 %.

Disse forslag blev genfremsat af Det radikale Venstre som opposition i foråret 1921, men uden resultat¹²⁶). I den følgende rigsdags-samling forelagde regeringen Neergaard forslag om ejendomsskyldens delvise omdannelse til en grundskyld, og skønt det i forhold til de Radikales eget forslag måtte kaldes pauvert – grundskyldspromillen blev kun 1,5 – gik de dog til sidst med dertil fordi det var det meste der kunde opnås i øjeblikket, og det jo i hvert fald sikrede de periodiske vurderinger, hvorpå der kunde bygges videre¹²⁷). Loven blev stadfæstet den 1. august 1922¹²⁸).

Sønderborg-programmet 1922.

Det store valgnederlag i 1920 og det pres partiet og dets blade var ude for, havde gjort de Radikale forsigtige for en tid¹²⁹). Det mærkedes i valgudtalelserne også hvad grundskyldskravene angik. Samtidig begyndte man dog at tage arbejdet op for at afløse Odense-programmet med et nyt. På mange punkter var dette blevet helt eller delvis gennemført, hvilket dog ikke gjaldt dets beskedne grundskyldskrav. Langt stærkere var disse kommet til orde i arbejdsprogrammet af 1916. Spørgsmålet var hvor stærkt de vilde gøre sig gældende i det nye egentlige program¹³⁰).

Lange var programudvalgets formand, hvilket naturligvis borgede for at georgeistiske tanker vilde gøre sig gældende. Udvalget arbejdede på grundlag af udkast fra hans og Munchs hånd¹³¹). De arbejdede med samme ordning af stoffet som i Odense-programmet, d. v. s. at de i denne forbindelse relevante krav blev anført i afsnittene III og IV. Begyndelsen af afsnit III lød i Langes udformning: »Folkets økonomiske fællesret sikres, befolkningens udbytning hindres og arbejdets frihed hævdes. Derfor må al privat grundbesiddelse betinges af betaling af en grundskyld svarende til jordens værdi,« men hos Munch: »Ved påligning af de til fremme af borgernes fælles interesser fornødne skatter tilstræbes en formindskelse af den bestående økonomiske

¹²⁵) RA. Rodes arkiv, br. fr. Jakob E. Lange 22. 11. 1919.

¹²⁶) *Rigsdagsårb. 1920/21*, pp. 393–94, 410.

¹²⁷) *Rt. 1921/22*, F. sp. 8599.

¹²⁸) *Rigsdagsårb. 1921/22*, pp. 135–51.

¹²⁹) *DRV 1905–1955*, pp. 229–30, 236.

¹³⁰) Om formerne for dets tilblivelse henvises til *DRV 1905–1955*, pp. 228–29.

¹³¹) RA. Rodes arkiv, till. II B, læg c.

ulighed, idet skattesystemet så vidt muligt ligger på de samfundsskabte værdier.« Langes formulering var en utvetydig bekendelse til georgeismens grundsyn, Munchs en forsigtig udbygning af Odense-programmet efter georgeistisk tankegang (omend vidtgående nok til at en uidentificeret hånd i udkastet bemærkede at på den måde vilde man fremme den økonomiske ulighed), og skønt Lange forsøgte en ny formulering, blev det Munchs der, med mindre ændringer¹³²⁾, gik til landsmødet 1921 i Odense som udvalgets forslag og i 1922 blev vedtaget på landsmødet i Sønderborg.

I udformningen af de mere konkrete krav var der langt mindre afstand mellem forslagene, som sluttede sig nær til arbejdsprogrammet af 1916. Således hed det i det nye program: »Statens ejendomsbeskatning lægges på grundværdien efter princippet: lige skat på lige jord«; ved formue- og indkomstskatterne burde frigrænsen forhøjes så egentlige arbejdsindtægter og tilsvarende småformuer i størst muligt omfang fritoges, og i toldlovgivningen skulde fuld virkeliggørelse af frihandelsprincippet tilstræbes (Lange havde som overgang foreslået: »Hvad der [udover grundskylden] måtte være nødvendigt ... tilvejebringes ved skatter af en sådan art at de ikke hæmmer værkfliden ...«, men denne antydning af at grundskylden vilde blive den dominerende skattekilde, fandt ikke vej til programudvalgets udkast så lidt som til det endelige program); også kommunernes ejendomsbeskatning skulde være en grundskyld, der af hver enkelt kommune kunde forhøjes indenfor den grænse hensynet til statsgrundskylden satte, og desuden skulde de have ret til at pålægge grundværdistigningsskat.

Afsnit IV behandlede de sociale spørgsmål. Her havde Munch foreslået: »Der tilvejebringes fornøden jord til husmandsbrug, af hvilke der ydes en til jordværdien svarende afgift«, altså en simpel fastslåen af at 1919-lovens princip burde have almen gyldighed fremover. Men på Odense-mødet foreslog Niels Frederiksen og lærer Vald. Sørensen, Skive, i stedet: »Folkets ret til fædrelandets jord hævdes [en formulering som gik tilbage til jordudvalgets betænkning af 1909]. Ved en lovgivning som ikke virker prisfordyrende, skaffes fornøden jord til mindre landbrug for alle borgere der ønsker eget hjem på landet. Jorden overlades brugerne imod at der ydes fuld rente af værdien ...«. Denne nok så georgeistiske udtryksmåde accepterede programudvalget i sit forslag til Sønderborg-mødet, dog at fremhævelsen i ordene »alle borgere der ønsker« afsvækkedes til »dem som ønsker«, og i denne skikkelse blev sagen vedtaget. En i programudvalget fremført anvisning på ekspropriation blev ikke optaget i programmet. På Vald. Sørensens forslag

¹³²⁾ »formindskelse af den bestående økonomiske ulighed« var ændret til »udligning af ...« og »så vidt muligt« til »i videst mulig udstrækning«; bortset herfra var ændringerne rent redaktionelle.

indsattes et krav om at byggegrunde i byerne skulde kunne overdrages mod ydelse af fuld rente af deres værdi. Endelig understregedes Jakob E. Langes gamle krav om folkets frie adgang til at færdes i naturen.

Programmet var forsynet med en principiel indledning hvori målet betegnedes som folkets politiske, økonomiske og åndelige frigørelse. »Den økonomiske frigørelse«, hed det heri, »kræver en lovgivning hvorved samfundets ret til de samfundsskabte værdier hævdes, og hvorved der gives alle lige adgang til natur- og samfundsgoder, til arbejde og erhverv, således at enhver sikres det fulde udbytte af sit arbejde og de få hindres fra at udbytte de mange«. Direkte og indirekte var disse ord en stærkere bekendelse til georgeismen end de derpå følgende mere konkrete krav.

Sønderborg-programmets tilblivelse kan ikke følges så nøje som forholdet er med hensyn til de tidligere programudtalelser. Lange har beskedent vidnet¹³³), at »P. Munch ... havde øvet en væsentlig indflydelse på arbejdet, både m. h. t. form og indhold.« Dette er, også hvad skatte- og jordpolitikken angår, rigtigt, selv om Langes initiativ samtidig gjorde sig gældende. Med samme ret som det om Odense-programmet kunde siges at dets forfattere var Rode, Munch og Oskar Johansen, kunde som Sønderborg-programmets fædre nævnes Munch og Lange. Deri ligger en tilkendegivelse af hvor langt og til hvilket punkt georgeismen var nået indenfor Det radikale Venstre.

Georgeisme i radikale programudtalelser.

Enhver bedømmelse af en idé indflydelse på et politisk parti må tage hensyn såvel til dets program som til dets faktiske politik. Hvad det første angår, viser ovenstående redegørelse en klar udvikling fra Odense-programmet 1905 over Randers-resolutionen 1911 og arbejdsprogrammet 1916 til Sønderborg-programmet 1922. Der skal her gives en systematisk oversigt derover.

Med hensyn til den egentlige grundværdibeskatning var der i Odense-programmet kun tale om et betinget krav om ejendomsskyldens omdannelse til grundskyld. Ved landsmøderesolutionerne i 1910 og 1911 blev dette krav gjort ubetinget. I 1916 forlangtes en grundskyld hvis samlede beløb skulde være betydelig større end de hidtidige ejendomsskatters; derved og gennem en forøgelse af progressionen i de personlige skatter vilde såvel en forhøjelse af frigrænsen med hensyn til de sidstnævnte som en omfattende nedsættelse af den indirekte beskatning muliggøres; endelig skulde kommunerne selv kunne bestemme hvor stor en del af deres indtægter ud over de bestående ejendomsskatter de

¹³³) Lange, *op. cit.*, p. 123.

vilde overføre til grundskyld. I 1922 blev disse programpunkter i alt væsentligt fastholdt, med tilføjelse af at skattesystemet i videst mulig udstrækning skulde bygges på de samfundsskabte værdier, altså et vagt formuleret krav om fuld grundskyld, som de konkrete paragraffer ikke fulgte op.

Hvad angår grundværdistigninger, forlangte Odense-programmet at der, for så vidt sådanne skyldtes offentlige foranstaltninger, skulde sikres stat og kommune andel deri. Randers-resolutionen vilde give kommunerne ret til som tillægsskat at opkræve en grundværdistigningsskyld af ikke nærmere angiven størrelse og uanset om stigningen skyldtes offentlige foranstaltninger eller anden samfundsudvikling, et krav som arbejdsprogrammet og Sønderborg-programmet fastholdt.

Oprettelse af husmandsbrug skulde, hed det i 1905, ret vagt, fremmes ved indførelse af offentligt arvefæste under betryggende brugsvilkår. I 1911 forlangtes at forrentningen af grundværdien af de med statens støtte oprettede jordbrug skulde være en vedvarende offentlig grundbyrde, hvad såvel arbejdsprogrammet som Sønderborg-programmet fastholdt, det sidste med tilføjelse af at det samme skulde kunne gælde byggegrunde.

På disse tre punkter er der tale om væsentlige landvindinger for specifikt georgeistiske krav¹³⁴). For det førstes vedkommende sker det afgørende gennembrud i 1916, for de to sidstes i 1911. På det sidste punkt drejer det sig om ubetinget tilslutning til georgeistisk tankegang, på de to første om betydelige tilnærmelser dertil. Georgeismen har altså i disse henseender gjort sig først svagt, siden kraftigt gældende indenfor det social-radikale idékompleks.

Men georgeismen stillede foruden sine specifikke krav fordringer som den var fælles med andre idékredse om, først og fremmest frihandelskravet, der med styrke fremførtes i alle de radikale programmer, men også ønsket om en formindskelse af den økonomiske ulighed, som den forestillede sig vilde følge af grundværdibeskatningen mens ikke-georgeistiske radikale tænkte sig den opnået gennem progressiv indkomst- og formuebeskatning og gennem den almindelige lovgivning. I alle sådanne tilfælde er det naturligtvis ugørligt at udtale sig om i hvilken grad de pågældende programpunkter er udtryk for georgeistisk tankegang; ofte er formuleringen en sådan at hensigten, som Bransager meget åbenhjertigt erkendte¹³⁵), har været den at ordene skulde kunne dække begge opfattelser. Det gjaldt f. eks. kravene om ved lens og stamhuses frigivelse at sikre samfundets andel, ligesom også den george-

¹³⁴) Som nævnt (p. 255) stillede en del georgeister sig afvisende overfor tanken om grundværdistigningsskat. Andre gjorde det ikke, jvf. jordudvalgets betænkning, og det vilde være formalistisk ikke at betragte dens fremførelse som en virkning af georgeistisk indflydelse.

¹³⁵) Cff. pp. 259–60.

istisk klingende sætning i Sønderborg-programmet: »Folkets ret til færelandets jord hævdes«, vilde kunne tiltrædes af ikke-georgeister ud fra andre motiver, mens omvendt en formulering som »Den sociale uretfærdighed bekæmpes ved en dybtgående reformlovgivning« lod sig fortolke i georgeistisk ånd.

Georgeismens indflydelse lader sig naturligvis også bestemme negativt, d. v. s. ved hvad der ikke nævnes i partiprogrammerne. Fremfor alt tales der intet sted om grundskylden som eneste skat – der findes adskillige eksempler på hvorledes tilløb til fremsættelse af sådanne synspunkter blev afvist i de radikale forsamlinger¹³⁶⁾ – og heller ikke blot nogenlunde utvetydigt om fuld grundskyld. Lige så lidt mærkes den georgeistiske opfattelse af grundskylden som midlet til løsning af alle sociale problemer. Dog med en undtagelse på et enkelt punkt: i landsmødeudtalelsen i 1908¹³⁷⁾ hed det at blivende virkning af bekæmpelsen af arbejdsløsheden kun kunne nås ved en forbedring af arbejdets vilkår, et vagt udtryk der dog i en radikal forsamling kun kunde have georgeistisk mening, og Randers-resolutionen og Sønderborg-programmet opererede med lignende formuleringer. Men denne undtagelse kunde ikke svække indtrykket af at programmernes sociale reformkrav ikke byggede på forventninger om de sociale problemers bortfald ad georgeistisk vej.

Sammenfattende kan det således siges at georgeismens konkrete skatte- og jordafgifts krav satte sig kraftige spor i de radikale partiprogrammer, mens dens helhedsopfattelse på alle punkter hvor den ikke faldt sammen med andre politiske ideers, næsten slet ikke mærkedes deri.

Georgeisme i radikal politik.

På forhånd er det at vente at en med idealistisk varme fremført anskuelse vil give sig kraftigere udtryk i programerklæringer end i den førte politik. Således forholder det sig også med georgeismen i forhold til Det radikale Venstre.

Hvad en særlig jordvurdering angik, støttede landsmøderesolutionen 1908 de ønsker Henry George Foreningen og enkelte kommuner havde fremsat om en sådan, hvorimod Folketingets Venstre ikke nåede længere end til overvejelser om at føre spørgsmålet frem på rigsdagen. Den første regering Zahle gennemførte 1910 en prøvevurdering i udvalgte områder, og denne udbyggedes på radikalt initiativ 1912; dens resultater opfattedes, trods mangler, af bl. a. Munch som bevis for grundværdibeskatningens gennemførlighed¹³⁸⁾. Den anden regering Zahle

¹³⁶⁾ Cf. p. 267; RA. Rodes arkiv, till. II D, 20. 2. 1905, 19. 2. 1910, 17. 12. 1910.

¹³⁷⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D, 16.–17. 5. 1908.

¹³⁸⁾ Ibid., 13.–14. 5. 1911 og 1.–2. 6. 1912.

foreslog i 1913 og gennemførte 1915–16 en ny, landsomfattende prøvevurdering og i 1918 den første egentlige vurdering som skulde kunne bruges som grundlag for en beskatning, og som skulde finde sted i 1920. Først regeringens i marts 1920 fremsatte grundskyldsforslag forudsatte periodiske vurderinger, men noget sådant blev ikke gennemført før ved vedtagelsen af Venstre-regeringens grundskyldsforslag i 1922.

Selve grundskyldskravet blev i vage ord udtrykt af Kr. Pedersen i folketinget i 1906. Fra 1908–09 var ejendomsskyldens omdannelse til grundskyld et klart partikrav, som Munch og Rode i folketinget 1909–10 betegnede som et mål for regeringen Zahle, og som lejlighedsvis blev gentaget, men aldrig i lovforslags form. De videregående krav som imidlertid var kommet til udtryk i partiets programmer, blev efter svære indre vanskeligheder fremsat som lovforslag i marts 1920; grundskyldspromillen til staten vilde, hvis den blev gennemført, give en indtægt lidt højere end ejendomsskylden, mens kommunerne vilde kunne gå derudover. Praktiske resultater, som til gengæld var meget små, blev først nået gennem regeringen Neergaards initiativ 1922.

Med hensyn til grundværdistigninger stillede partiets repræsentanter under forhandlingerne om jernbaneskyld 1908–10 krav om fuld inddragelse, men gik med til at nøjes med en meget beskednen afgift. Kravet om almindelig kommunal grundværdistigningsskyld i forbindelse med grundskyldsforslagene i marts 1920 var så vidtgående at der vilde blive tale om fuld inddragelse af fremtidige grundværdistigninger, men på dette område blev intet opnået i den her behandlede periode.

Derimod var der ved 1919-lovenes oprettelse af husmandsbrug på jordrentevilkår på et begrænset område opnået en konsekvent gennemførelse af georgeistiske synspunkter.

Bortset herfra kan det siges at Det radikale Venstre kun ved sit initiativ til jordvurderinger hidførte resultater af betydning, og at det i sit parlamentariske arbejde kun i ringe grad og sent søgte at udnytte georgeistiske programpunkter i agitatorisk hensigt; georgeismens helhedssyn fandt i så henseende overhovedet ikke udtryk.

Til en vurdering af georgeismens betydning for den førte politik hører også en påpegning af om denne rummede punkter som var i modstrid med georgeistisk opfattelse. Således forholdt det sig i to henseender. Det gjaldt de radikale forslag om fradrag ved ansættelserne til ejendomsskyld og grundskyld til fordel for de små jordejere, både de forslag Folketingets Venstre stillede i 1905 og regeringens under krigen og i 1920¹³⁰). Det gjaldt også de forhøjelser af indirekte skatter som regeringen foreslog og gennemførte under og lige efter krigen. I den sid-

¹³⁰) At nogle georgeister ved visse lejligheder midlertidigt akkviescerede derved (cf. p. 266), er i denne forbindelse uvedkommende.

ste henseende blev foranstaltningerne modtaget med uvilje af praktisk talt alle indenfor partiet, også ud fra alment liberale og sociale synspunkter, og de kan formentlig betragtes som udslag af forholdenes overvældende magt. I førstnævnte henseende forelå derimod omstændigheder hvis analyse kan bidrage til nøjere bestemmelse af hvad georgeismen betød i det social-radikale idékompleks. Men forinden er det nødvendigt at drage en række andre forhold frem.

Partiledelsens indstilling.

Det radikale Venstre lagde vægt på at være et folkeparti. »Hvor der er folkeligt selvstyre, skal vælgerne selv pege på målet for deres repræsentanters politik«, havde Zahle sagt i Odense 1905¹⁴⁰). Utvivlsomt øvede vælgerorganisationen gennem sine landsmøder, sin hovedbestyrelse og sit forretningsudvalg en meget væsentlig indflydelse. Ovenfor er nævnt adskillige eksempler på hvordan disse forsamlinger formåede at gøre deres synspunkter gældende¹⁴¹). For så vidt bød netop dette parti en idébevægelse som georgeismen gode muligheder for at præge dets politik. Imidlertid forholder det sig erfaringsmæssigt således med de fleste bevægelser at en lille kreds af mænd, i kraft af særlige evner og af den tid og energi de lægger i arbejdet, er de egentlig bestemmende, gennem hvem de øvrige, mere eller mindre aktive må gøre sig gældende. Det radikale Venstre besad i udpræget grad sådanne mænd. Efterhånden som de kom ind i folketinget – Bransager 1908, Munch og Rode 1909 – blev tyngdepunktet uvilkårligt forlagt til rigsdagspartiet¹⁴²), selv om dette aldrig blev mere end ledende i forholdet til organisationen. Både før og efter denne forskydning var det imidlertid den lille kreds af mænd som i nævnte forstand var afgørende. Det var hele perioden igennem Rode, Munch og Zahle, det var Bransager til sygdom o. 1910 slog ham ud, og det var Brandes, vistnok især fra o. 1909 da den første radikale regering blev dannet¹⁴³). Af disse indtog Brandes en aldeles og Zahle en temmelig tilbagetrukket holdning i forhold til vælgerorganisationen, mens de andre til gengæld var overmåde aktive, Rode som forretningsudvalgets formand næsten uafbrudt til 1913.

Enhver bedømmelse af et forhold af betydning for Det radikale Venstre må da tage tilbørligt hensyn til disse mænds holdning. Ingen af dem kunde betegnes som georgeister. Bransager var den der stod georgeismen nærmest. Han havde nær tilknytning til de georgeistisk

¹⁴⁰) *DRV 1905–1955*, pp. 1, 50, 60.

¹⁴¹) Cff. pp. 260–61, 262–63, 269, 271, 272.

¹⁴²) RA. Rodes arkiv, till. II B, br. fr. Jens Johansen 22. 5. 1913.

¹⁴³) Vedr. samarbejdet mellem Zahle, Rode, Munch og Brandes i det andet ministerium Zahle jvf. *DRV 1905–1955*, pp. 182–83; af Zahles dagbogsnotater 21. 12. 1914 og 14. 2. 1915 (RA. Zahles arkiv) fremgår at det havde bestået »gennem mange Aar«.

sindede sjællandske husmænd, han optog gerne georgeistiske artikler i *Venstres Folkeblad* og sit tidsskrift *Det frie Ord*, og det var ham der havde skrevet den af alle georgeister højt værdsatte pjece *Om Programmet*. På Odense-mødet 1905¹⁴⁴) sagde han at hartkornsskatterne burde have været erstattet med en »bevægelig grundskat«, men også at Henry Georges skatteprogram var et gæringsprodukt man ikke kunde gå uden om men endnu ikke burde binde sig for fast til, og det gentog han andetsteds. Politiske hensyn var for ham overvejende, men han var samtidig ivrig efter at forme en social og økonomisk politik »så der virkelig bliver bund og gehalt i den«; breve fra tiden efter at tuberkulosen havde tvunget ham til passivitet, viser at et georgeistisk grundsyn i hvert fald da havde bundfældet sig i hans politiske overbevisning¹⁴⁵).

Også Rode bevidnede georgeismen sin levende interesse, men altid i uforpligtende vendinger. Det er næppe forkert at sige at den for ham var en idé han var fuldt parat til at føre politik på når det kunde betale sig. Hans nølertaktik, hans forbehold og hans lejlighedsvis misforståelser irriterede georgeisterne, men det var af de radikale ledere dog først og fremmest ham de stod i kontakt med og søgte at indvirke på¹⁴⁶).

Om Munch har Jakob E. Lange vidnet at han var »kølig stemt«¹⁴⁷). Når Lange mener at denne omstændighed var medvirkende årsag til at Odense-programmet forsigtigt talte om ejendomsskyldens omdannelse »under hensyntagen til principperne for en grundværdibeskatning«, er det imidlertid, som ovenfor nævnt¹⁴⁸), ikke rigtigt. Både Munch og Rode var allerede fra 1905 parat til at gå ind for ejendomsskyldens omdannelse til grundskyld¹⁴⁹). Der er i det hele næppe grund til at opfatte Munch som i realiteten synderlig køligere end Rode. Hans interesse for og saglige arbejde med prøvevurderingerne 1910–12 var længe Det radikale Venstres betydeligste indsats i praktisk georgeisme. Derimod er det rigtigt at han tydeligere end Rode gav udtryk for et skeptisk syn på den georgeistiske helhedsopfattelse¹⁵⁰), som han utvivlsomt betragtede som en utopi.

Edvard Brandes havde ikke meget tilovers for georgeismen og lagde heller ikke i rigsdagen skjul på sin opfattelse. I partiet betonedede han gentagne gange¹⁵¹) at han ikke var nogen modstander af jordskyld, men

¹⁴⁴) Cf. p. 258.

¹⁴⁵) RA. Rodes arkiv, till. II D, 20. 2. 1905; br. fr. Niels Bransager 26. 10. 1910 og 8. 12. 1911.

¹⁴⁶) Jvf. især hans omfangsrige korrespondance med S. Berthelsen (RA. Rodes arkiv).

¹⁴⁷) Lange, *op. cit.*, p. 112.

¹⁴⁸) Cff. pp. 254–55; *DRV 1905–1955*, p. 48.

¹⁴⁹) Cf. S. Berthelsen til Rode 1. 7. 1904 (RA. Rodes arkiv).

¹⁵⁰) Cff. pp. 255, 267, 270; RA. Rodes arkiv, 19. 2. og 17. 12. 1910.

¹⁵¹) Cff. pp. 272, 276.

blot ikke ganske havde kunnet overse spørgsmålet, en tilføjelse der formentlig havde et vist ironisk anstrøg. Det var dog ham der som minister fik gennemført de forskellige vurderinger, og en principiel kamp mod georgeismen indlod han sig overhovedet ikke på. Hans modstand var af en mere stille og elastisk art. Måske har antigeorgeistiske motiver spillet ind når han fik Hassing Jørgensen placeret i det andet ministerium Zahle¹⁵²), en udnævnelse som vakte ængstelse og sine steder vrede i georgeistiske kredse¹⁵³). Men væsentligere var den modstand Brandes selv kunde yde i kraft af sin meget stærke stilling i ministeriet¹⁵⁴), og som især betød noget i dettes sidste år. »Jeg forstår [nu] bedre«, skrev Berthelsen til Rode¹⁵⁵), »hvad en fremtrædende og anset Partifælle ... skal have udtalt, at Finansminister Brandes er den store og eneste Hindring for at vort Parti kan gaa frem efter sit Program«. Lange vurderede forholdet anderledes. »Brandes«, sagde han¹⁵⁶), »har ikke kunnet opdage denne skattekilde, men den egentlige hindring indenfor partiet ligger hos yngre kræfter«.

Formentlig tænkte Lange især på Zahle. Ovenfor er nævnt hvorledes denne allerede i 1905 overfor georgeister havde bevidnet sin sympati for deres tanker¹⁵⁷). I 1910 ytrede han i forhandlinger med jordudvalget¹⁵⁸): »Jeg har sent sluttet mig til grundværdibeskatningen«, og: »Jeg kan slutte mig til grundværdiskatten til afløsning foreløbig af ejendomsskylden, senere måske af flere [skatter]«. Tilslutningen var utvivlsomt politisk bestemt. Zahle blev aldrig nogen aktiv ven af grundskyld, og for georgeismen som sådan havde han kun foragt tilovers. Om en fremtrædende journalist og partifælle bemærkede han: »Fæet er ... troende Georgist«, til Brandes skrev han i efteråret 1919¹⁵⁹): »Paa de Punkter, hvor De er uenig med Partiet (∴ en Del deraf), er jeg det ogsaa ... Ideen om Jordskyld i Betydning højere Skat paa Jorden er efter min Mening noget Vrøvl, som kun har bredt sig fordi vi ikke har imødegaaet det offentligt.« Selv om denne udtalelse er præget af hensigten: at overtale Brandes til at blive i ministeriet, giver den snarere et rigtigt billede af Zahles holdning end de uforbindende venligheder han lod falde til georgeister, og bekræfter hvad Lange skrev i sine erindringer¹⁶⁰), at »Zahle og hans nærmeste kreds vedblev at være modvillige«.

Gennem disse fire-fem mænd måtte georgeismen gøre sig gældende

152) *DRV 1905-1955*, pp. 143-44.

153) RA. Rodes arkiv, till. II D, 17. 9. 1913.

154) *DRV 1905-1955*, p. 177.

155) RA. Rodes arkiv, br. fr. S. Berthelsen 13. 10. 1918.

156) DRV's arkiv, hovedbestyrelsesm. 21. 11. 1919.

157) Cf. p. 261.

158) RA. Rodes arkiv, till. II D, 19. 2. og 17. 12. 1910.

159) Kgl. Bibl. Edvard Brandes' papirer, br. fr. C. Th. Zahle 15. 10. 1919.

160) *Op. cit.*, p. 117.

hvis den skulde præge Det radikale Venstres politik, og vejen gik igennem landsforbundets kompetente forsamlinger for hvis tilkendegivelser Rode i måske særlig grad, men lige så vel Munch og også Zahle var meget følsomme. Af samspillet mellem partiorganer og lederkreds formedes partiets linie.

I det snævre forretningsudvalg sad der altid nogle georgeister, i hovedbestyrelsen var de bredt repræsenteret, og på landsmøderne var de i betydeligt flertal, skønt økonomiske omstændigheder i ikke ringe grad holdt husmændene borte derfra¹⁶¹). Det bør imidlertid erindres for det første at de enkelte georgeisters anskuelser kunde være indbyrdes ret forskellige og mere eller mindre vidtgående, og for det andet at disse mænd ved siden af at være georgeister også var radikale, d. v. s. at de, med enkelte undtagelser som Sophus Berthelsen, ikke udelukkende lod sig bestemme af hensyn til deres georgeistiske idé, men også havde tanke for partiets trivsel og dets øvrige ideers fremme. Adskillige georgeister gik det som f. eks. Nielsen Svinning og Jens Andersen at det sidste hensyn, efterhånden som de beklædte fremtrædende tillidsposter i partiet, vejede tungere til end det første. At dele partiets folk op i georgeister og andre vilde, selv hvis det lod sig gøre, være temmelig intetsigende. Det afgørende er ikke dette, men i hvilken grad georgeismens idé og dens enkelte elementer formåede at gøre sig gældende i de kredse af mere og mindre og slet ikke georgeistisk sindede mennesker som udgjorde de forskellige lag i Det radikale Venstres ledelse, og som til stadighed var under indflydelse af og tog hensyn til andre ideer, både ideer som stod i egentlig modsætning til den, og ideer der, som de forsvarspolitiske, var uden forbindelse med den, men som den alligevel måtte konkurrere med om fortrinsretten.

Årsager til modstanden.

Landsmøderne mødte næsten altid georgeistisk set vidtgående forslag med bestemt afvisning, hvorimod konkrete skridt til opnåelse af bestemte begrænsede resultater lige så regelmæssigt vandt bred tilslutning¹⁶²). Imidlertid slog selv denne landsorganisationens mådeholdne georgeisme temmelig langsomt igennem i partiprogrammerne og endnu senere i den førte politik. Til stadighed holdt Munch og Rode igen, under udfoldelse af en næsten virtuos forhalingsteknik¹⁶³), skønt de ikke selv kan opfattes som modstandere af georgeismen i denne skikkelse. Hvorfor?

I partiets første år spillede utvivlsomt hensynet til Zahle og adskil-

¹⁶¹) RA. Rodes arkiv, till. II D, 3. 11. 1909.

¹⁶²) Cff. pp. 259, 262-63, 266, 269, 272, 273-74, 276-77.

¹⁶³) Cff. pp. 258, 262-63, 266, 268, 269, 271, 273, 276.

lige i Folketingets Venstre en rolle, og i årene op mod 1920 spores et lignende hensyn til Brandes tydeligt. Men dette er langt fra en tilstrækkelig forklaring. Zahle og i hvert fald i lidt yngre år også Brandes var for meget politikere til på et sådant punkt at have villet lade egne opfatters træde hindrende i vejen for en frugtbar politik. Deres aversion må have hentet styrke fra en overbevisning, både hos dem selv og andre, om at georgeismen netop ikke var en for Det radikale Venstre frugtbar politik.

Der var indenfor partiet, særlig i København, adskillige bestemte modstandere af georgeismen, hvem selv mindre indrømmelser til dens synspunkter bød imod. Det gjaldt en række af partiets betydeligste mænd i universitets- og forretningsverdenen, såvel som længe dagbladet *Politiken*. Berthelsen talte i denne forbindelse om »københavnske Monopol-Interesser¹⁶⁴⁾. Selv om de nævnte kredse formentlig havde en indflydelse som var betydelig større end den tilslutning de kunde samle på landsmøderne, og det på mange måder var af vigtighed for lederne at fastholde dem i partiet, kan dog heller ikke deres holdning yde mere end et bidrag til besvarelsen af det stillede spørgsmål.

Det samme gælder hensynet til samarbejde med Socialdemokratiet. Samarbejdet måtte styrke de tendenser i partiet, repræsenteret ikke mindst af Munch og Rode, som pegede frem mod velfærdsstatens ideologi. Georgeismen var i sit grundsyn antisocialistisk, men hvad den mådeholdne georgeismes konkrete krav angik, viste udviklingen, allerede i den her behandlede periode, at det ingenlunde var umuligt at vinde socialdemokratisk støtte i arbejdet for dem¹⁶⁵⁾.

Gang på gang blev det under forhandlinger i partiet fremhævet at georgeismen endnu ikke var forstået af det brede folk. Det gjorde ikke blot Rode og Munch, men også talrige mindre fremtrædende partifæller, og selv om en georgeist som Villads Christensen, øjensynligt lidt irriteret, kunde pointere at partiet ikke måtte blive ved at skyde sig ind under »manglende oplysning« blandt vælgerne¹⁶⁶⁾, var det en nok så realistisk vurdering når Jakob E. Lange i forbindelse med sin opstilling som kandidat i Frederiksværk-kredsen skrev til Rode¹⁶⁷⁾ at hans radikale økonomiske anskuelser vel nok på sine steder kunde gøre det vanskeligere at gennemføre hans valg end valget af en radikal kandidat uden sådant særpræg.

Dette var utvivlsomt noget meget væsentligt. Mændene fra 1905

¹⁶⁴⁾ *Ret*, 6. årg. (1909–10), p. 15.

¹⁶⁵⁾ Georgeisterne var ikke blinde for denne mulighed; f. eks. sagde Vilh. Asmund: »Georgeismen interesserer vel i socialdemokratiske kredse de menige, men en mand som Gustav Bang raser imod den; dog vil socialisterne måske en dag opdage den og vil påstå at P. Knudsen har indført den!«, og Lange var enig med ham (RA. Rodes arkiv, till. II D, 19. 2. 1910).

¹⁶⁶⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D, 27.–28. 2. 1909.

¹⁶⁷⁾ RA. Rodes arkiv, br. fr. Jakob E. Lange 18. 10. 1908.

havde næret lyse forhåbninger om at det skulde gå det J. C. Christensen'ske Venstre ligesom de Moderate efter forliget så de Radikale vilde blive det egentlige, store Venstre-parti. Disse forhåbninger blev skuffet i 1906, levede op i 1909 og igen i 1913 og døde ikke helt før 1920. Men skulde de blive til virkelighed, måtte størsteparten af gårdmændene vindes for partiet. Her var georgeismen en anstødssten. Uanset at der var adskillige georgeistisk sindede gårdejere indenfor partiet selv, var standens store flertal mest tilbøjelige til i grundskyld at se øget skat på deres erhverv og til at betragte høje jordpriser som et tegn på egen velstand. Det var ganske rigtigt når en diskussionsdeltager på landsmødet i 1910¹⁶⁸) sagde: »Reformpartiets antimilitarister kan ikke forsones sig med georgeismen«. Selv K. J. Møller, en ivrig georgeist og på det tidspunkt folketingsmand, sagde ved samme lejlighed at man i den foreliggende situation ikke skulde gå så vidt som foreslået i jordudvalgets betænkning; det vilde skade partiet under valgkampen. Det er således ikke svært at forstå ledernes iver i 1909 og 1910 for at holde georgeistiske synspunkter i baggrunden, og ligesom dengang på militærspørgsmålet skulde der i 1913 vindes stemmer på grundlovssagen og i 1918 på neutralitets- og forsyningspolitikken. Når andre sager på den måde til stadighed skød sig frem i forgrunden, beroede det til syvende og sidst på at georgeismen ikke havde tag i andre befolkningslag end store dele af husmandsstanden.

Husmændenes georgeisme.

Til gengæld var der hos alle Det radikale Venstres ledere en klar og ofte tilkendegivet forståelse af at husmændenes tilslutning var af afgørende betydning for partiet. Ikke mindst hos Zahle. »Det radikale Venstre bør altid være i god føling med husmændene«, sagde han f. eks. i 1910, »det er det parti der bedst kan hjælpe husmændene til bedre kår og større politisk indflydelse«¹⁶⁹), og forskellige notater i hans dagbog fra krigens år¹⁷⁰) vidner utvetydigt om at denne overbevisning stak dybt i ham. Det var sikkert hensynet til husmændene som gjorde at Zahle aldrig i partiet tog en åben kamp op imod de georgeistiske skatteteorier, som han ellers, efter ovennævnte bemærkning til Brandes¹⁷¹) at dømme, nok havde haft lyst til at slå ned.

Denne omstændighed vidste partiets georgeister naturligvis at benytte sig af. »Socialdemokraterne kan tage en stor del af husmændene«, sagde Lange, »hvis en radikal politik ikke kraftigt udnytter husmændenes stemning for georgeismen«, og argumentet blev i talrige variationer gentaget af ham selv og andre. Lange sagde også: »Det

¹⁶⁸) RA. Rodes arkiv, till. II D, 23.-24. 4. 1910.

¹⁶⁹) Ibid., 19. 2. 1910.

¹⁷⁰) RA. Zahles arkiv, dagbogsoptegnelser 25. 12. 1914, 20. 1. og 19. 3. 1915.

¹⁷¹) Cf. p. 287.

skær af sociale fremskridt Det radikale Venstre har, skyldes os georgeister«, og ved en anden lejlighed bemærkede han at det var grundværdi-skatten der lagde bund i det radikale program, altså den samme tankegang som hos Moesgaard Kjeldsen fik et nok så bastant udtryk: »Menigheden må se at vi har mere end menneskerettighederne, vi har også madspørgsmål på programmet«¹⁷²). Således blev både taktiske og ideelle argumenter flittigt bragt i anvendelse.

Husmændenes egne ledere støttede til stadighed de georgeistiske bestræbelser i de kompetente radikale forsamlinger, hvor så mange af dem i tidens løb havde sæde: Karl Hansen, Ankerstræde, Jensen Vandman, Emil Rasmussen, Niels Frederiksen, Jens Holdgaard, Jeppesen-Drusebjerg, N. P. Andreasen, og deres egne organisationer bakkede dem, uanset at ikke alle husmænd var georgeistisk sindet, til stadighed op gennem resolutioner. Derimod forekommer der i det her benyttede, omfattende materiale så at sige aldrig eksempler på at husmandsførerne anvendte en principielt georgeistisk argumentation; den lod de folk som Starcke, Lange eller Berthelsen om, mens de selv koncentrede sig om at understrege de krav som havde konkret interesse for deres bevægelse. De forlangte lige skat på lige jord – »skattelovene«, sagde Knud Thøgersen i 1905, »er et angreb på det store økonomiske arbejde husmændene har gjort med den danske jord«¹⁷³) –, de ønskede grundværdibeskatningen stærkt forøget fordi de deri så et middel til at tvinge jord frem på markedet til rimelige priser, så nye brug kunde oprettes og bestående udvides, i øjeblikket og i fremtiden – »en rationel grundværdibeskatning nu vil berede vejen for kommende slægter til jorden«, sagde Niels Frederiksen i 1918¹⁷⁴) – og de ønskede at de nye brug skulde oprettes på jordrentevilkår, som vilde gøre brugerne mindre følsomme for det prisfald der ventedes at komme, samtidig med at udstykning under andre former vilde have været vanskelig at bringe i stand efter væksten i jordpriserne før og under krigen.

Som det vil ses ved sammenligning med det ovenfor¹⁷⁵) anførte, var det netop disse for husmandsbevægelsen centrale krav der banede sig vej ind i Det radikale Venstres program, og det var de samme krav der kom til udtryk i dets rigsdagsgruppes politik, hvad udstykningspolitikken angår hurtigt og med resultat, med hensyn til grundskyldsforslagene derimod sent og rent agitatorisk.

Når Langes tålmodighed blev sat på hårde prøver, kunde det ske at han gav sin mening skarpere udtryk end vanligt. Et sådant tilfælde er nævnt ovenfor¹⁷⁶). Et andet indtraf i efteråret 1919 da fremsæt-

¹⁷²) RA. Rodes arkiv, till. II D, 19. 2. 1910, 13.–14. 5. 1911.

¹⁷³) Ibid., 9. 12. 1905.

¹⁷⁴) RA. Det rad. Venstres prot., 24. 9. 1918.

¹⁷⁵) Cff. pp. 281–82.

¹⁷⁶) Cf. p. 268.

telsen af grundskyldsforslaget trak så længe ud; han skrev da til Rode¹⁷⁷) at det af rigsdagsgruppen nedsatte jordudvalg vist udelukkende havde været optaget af politisk-taktiske synspunkter (om forslaget var i husmændenes favør o. s. v.), og at det derfor var gået ud over den saglige gennemarbejdelse. Det vil naturligvis sige det samme som at for de radikale politikere kom husmandsinteresserne i første række, georgeistiske synspunkter i bedste fald i anden.

En af de ting Lange var mest utilfreds med, var at forslaget vilde lade et skattefrit fradrag, hvis begrundelse var den af krigsforholdene fremkaldte høje jordpris, vedvare over mere end én vurderingsperiode; det vil føre til, skrev han, at »vi vil møde råbet om husmændene der nok vil have lige skat på lige jord for gårdmænd, men ikke for sig selv«. Men i den henseende talte han for døde øren. Både ved denne og tidligere lignende lejligheder gik Det radikale Venstres politik, som ovenfor nævnt¹⁷⁸), direkte imod georgeistiske principper og vel at mærke med husmandsførernes tilslutning.

Afsluttende bemærkninger.

I hele den her behandlede periode var Det radikale Venstre ubestrideligt det parti i hvilket georgeistiske anskuelser stærkest gjorde sig gældende. Overbeviste georgeister virkede energisk og tit med stor dygtighed indenfor dets rammer. De opnåede at gøre en række af deres ønsker i mådeholden form til punkter på partiets program og til led i dets politik. At dette lykkedes dem, trods modstand eller træghed i partiets kerne, beroede i høj grad på at disse mådeholdne krav også var husmandsbevægelsens. At det skete i et langsommere tempo og, især for den praktiske politiks vedkommende, i mindre omfang end i husmandsorganisationerne, finder sin væsentligste forklaring i den omstændighed at deres ønsker ikke udenfor husmandsstanden havde synderlig folkelig baggrund. For så vidt var det ikke lidt der blev nået. Derimod havde georgeisterne næsten aldrig held med at vinde tilslutning til udtryk for selve deres grundsyn. De kunde i så henseende slet ikke mobilisere tilstrækkelige kræfter til at overvinde den skepsis de mødte, og den indflydelse som andre social-radikale anskuelser øvede over sine.

Når partiledelsen til stadighed holdt igen overfor de i partiets kompetente forsamlinger og især på landsmøderne fremtrædende georgeistiske stemninger, kunde det hændes at en ivrig georgeist erklærede: »Det er ikke vælgerne der skal rette sig efter de herrer inde på rigsdagen; det er dem der skal rette sig efter vælgerne«¹⁷⁹). Udtalelsen var

¹⁷⁷) RA. Rodes arkiv, br. fr. Jakob E. Lange 22. 11. 1919; cf. p. 278.

¹⁷⁸) Cff. pp. 284–85.

¹⁷⁹) RA. Rodes arkiv, till. II D, 13.–14. 5. 1911 (husmand Peter Ellekjær).

i overensstemmelse med radikal tradition. Men ved samme lejlighed, landsmødet i Randers 1911, sagde en modstander: »Selv om georgeisterne kan få flertal i denne sal, kan de ikke få det blandt vælgerne«¹⁸⁰). De to udtalelser belyser tilsammen den omstændighed, kendt også fra andre tider og andre partier, at de i organisationerne og særlig på landsmøderne virksomme vælgere var de ivrigste, af en idealistisk anskuelse som georgeismen varmt tilskyndede til at gøre en særlig indsats og netop derfor ikke repræsentative for vælgerens flertal. Dette indså de klogeste af georgeisterne meget vel og indrettede sig derefter. »Glad er jeg...«, skrev Lange privat efter valget i 1910¹⁸¹), »over, at vi ikke påtvang det radikale parti *vore* ideer at gå til valget på, så havde vi jo fået skylden, og det vilde være næsten umuligt fremtidig at få dem til at gøre vore ideer til deres egne i en kamp«.

Denne afhandling blev indledt med et citat af Ove Rode, de ord fra hans Gimle-tale hvori han udtrykte sin tro på social-radikale ideers samarbejde for tilvejebringelse af bedre tilstande end de herskende. Lidt længere fremme i talen¹⁸²) hed det: »Alle social-radikale ideer, alle de ideer som går ud på at søge ned til ondets rod, hvad enten de nu kalder sig socialisme eller georgeisme eller de blot er udtrykte i et politisk partiprogram, må være dem som det tilkommer os at arbejde med for at skabe en bedre fremtid«.

Det er værd at hæfte opmærksomheden ved disse ord. Som social-radikale ideer nævner Rode tre: socialisme, georgeisme og de i et partiprogram udtrykte ideer. Ved partiprogrammet tænkte han naturligvis på det i maj samme år vedtagne arbejdsprogram for Det radikale Venstre. Med *socialisme* mente han ikke marxismen, men bestræbelser for ved anvendelse af statsmagten, hans eget »nye indenrigsministerium«, at lægge en plan for samfundshusholdningen til gavn for de økonomisk svage. Betegnelsen var en venlighed mod regeringens socialdemokratiske støtteparti, men tanken bag ordet også udtryk for at der hos Rode selv og i hans parti var ved at ske en styrkelse af de idéelementer som pegede frem mod hvad en senere tid har kaldt velfærdsstaten. Som tredje komponent nævnte han georgeismen. Hverken til den eller til socialismen bandt han sig. Men de skulde begge have adgang til i samarbejde med de social-radikale ideer i arbejdsprogrammet at forme fremtiden. Vinkende med samme venlighed til socialister som til georgeister kaldte han til samling om arbejdsprogrammets konkrete social-radikale punkter. På den vis kan hans ord læses som en træffende karakteristik af georgeismens på en gang væsentlige og begrænsede betydning som element i det social-radikale idékompleks.

¹⁸⁰) RA. Rodes arkiv, till. II D, 13.-14. 5. 1911 (læge Bille Top).

¹⁸¹) RA. Langes arkiv, br. t. Leila Lange, f. Larsen, 23. 5. 1910.

¹⁸²) *Rt.* 1916/17, F. sp. 855.

JACOB SCAVENIUS OM SIN POLITIK

EN REDEGØRELSE FRA MAJ–JUNI 1891

Ved *Carl Trock*

I fortsættelse af den brevveksling vedrørende Jacob Scavenius' politiske stilling, som professor, dr. P. G. Lindhardt offentliggjorde i dette bind side 97–128, meddeler pastor Carl Trock nedenfor en redegørelse fra Jacob Scavenius. Den er forfattet kort før Scavenius' tilbagetræden i juli 1891 og sendt til ministerkollegerne for at begrunde betimeligheden af hans forbliven som kullusminister. Forsvarsskriftet bringer nok en omtale af Scavenius' embedsførelse og de synspunkter, han har anlagt på den, men omtaler navnlig brydningerne inden for højre, især modsætningsforholdet til Lars Dinesen.

I fortsættelse af den samling bispebreve vedrørende Scavenius-affærerne 1887 og 1890–91, som professor P. G. Lindhardt har fremlagt, bringes nedenfor – efter koncept i Scavenius arkiv¹⁾ – en skrivelse, hvori kullusminister J. F. Scavenius overfor Estrup og ministeriets øvrige medlemmer argumenterer for at han kan, ja bør fortsætte som kullusminister.

Til belysning af de årsager, der førte til Scavenius afgang (6. juli 1891) rummer hans arkiv ikke andet stof, men dette forsvarsskrift gør dog stillingen klar: På den ene side havde Scavenius ved sin tolerante kurs lagt sig ud med en yderste Højre-fløj i landstinget, på den anden side vanskeliggjordes hans forbliven som minister af, at han ikke ret kunde følge den fløj i Højre, i og udenfor regeringen, der arbejdede for forlig med Bojsens forhandlende Venstre, navnlig fordi han frygtede at et forlig vilde hindre en fortsat udbygning af forsvaret – noget som naturligvis er trængt stærkt tilbage her – og hertil kom at han ved sin personlige stilling, hans sympati for det moderne gennembruds folk var velkendt, stod i vejen for de bestræbelser, der ivrigt udfoldedes for at skabe en ideologisk baggrund for et forlig. At beholde Scavenius som kullusminister var en umulighed, når forligsbestræbelserne gik ud på at samle alle gode kræfter til værn for de åndelige, religiøse og nationale værdier overfor det europæiske Venstres og socialisternes nedbrydende kræfter²⁾. Og i denne sidste henseende var hans stilling allerede rokket af den Ingeman-Petersenske sag, bispernes henvendelse til Estrup må have gjort det end mere klart.

Iøvrigt er forsvarsskriftet egnet til at belyse stillingen indenfor Højre og en række af de politiske spørgsmål, som stod på dagsordenen.

¹⁾ I Rigsarkivet, pakke D, manuskripter m. m.

²⁾ Om arbejdet for forlig i rigsdagssamlingen 1890–91 se Niels Neergaard: Erindringer (1935), 232 ff., Neergaard om årsagerne til Scavenius' fald, 255, arbejdet på at skabe en ideologisk baggrund for forliget er dog næsten uomtalt.

I samtiden interesserede navnlig oppositionspressen sig levende for årsagerne til Scavenius' fald, gisningerne var mange, men gisninger var det; 10/7-91 måtte Politiken således efter Ølandenes Avis, som det fandt måtte være velunderrettet, bringe et dementi af, at Scavenius tilbagetræden skete efter pres fra landstingets Højre, glad var bladet derfor da det med Højre-pressen som kilde kunde give den næsten autoritative forklaring, at Scavenius faldt, *dels* fordi han indtog et fra de øvrige ministre forskelligt standpunkt overfor det forhandlende Venstre, idet han fandt at ofrene fra Højres side var for store, især da der ikke opnåedes forlig over hele linien og ikke sikkerhed for forsvarsforanstaltningernes yderligere udvikling, *dels* på grund af hans stilling overfor det såkaldte europæiske Venstre i litterær henseende (3/1-92).

Koncepten er udateret, men må være skrevet i maj-juni 1891; den er stærkt rettet, enkelte sigende rettelser og udstregninger er taget med, da indklammet.

Efter sin tilbagetræden udsendte Scavenius en såre udførlig redegørelse »Til mine Vælgere« (Nationaltidende 10/8-91), hvor han gjorde rede for: 1) sin almindelige politik (forsvarssagen, stillingen til forligsbestræbelserne), 2) sin administration (en detaljeret gennemgang af, hvad han havde udrettet på de områder, der var underlagt kultusministeriet), 3) sin kultusministerielle politik (hans liberale kurs uden særlig hensyntagen til de politiske partiers særinteresser og uden at favorisere bestemte åndelige bevægelser) – og sluttede med at ridse Højres fremtidige politik op.

Store passager fra forsvarsskriftet til Estrup går igen i hans offentlige redegørelse, men på nogle punkter supplerer denne forsvarsskriftet og da det også har nogen interesse at sammenholde det, Scavenius skrev før sin tilbagetræden, med det, han skrev efter, aftrykkes dele af redegørelsen nedenfor i noterne.

I Anledning af Sp[ørgsmaalet] om min Afgang som Kultusminister vil jeg herved lige over for Konseilspræsident[enten] som l. o. f. alle mine Hrr. Kolleger tillade mig at udvikle følgende:

1 (*alm[indelig] polit[isk]*). Man mener, at jeg ikke ret af Hjærtet vil være i Stand til at deltage i Kampen for Religion og Moral og imod Socialismen og de saakaldte nedbrydende Tendenser³⁾. Jeg kan hertil svare baade Ja og Nej. Den bestaaende Kirke bør forsvares og understøttes, de nødvendige Pengemidler til den Ende bevilges; Religionsundervisningen hævdes paa alle Skolens Trin; blasfemisk Haan og Spot bør ikke taales; Socialismen maa bekæmpes dels ved at gennemføre sociale Reformlove, der kan gøre de arbejdende Klassers Kaar taaleligere, dels ved hurtig og energisk Undertrykkelse af ethvert Oprørsforsøg, om saadant skulde komme; Forsøg paa ad Lovgivningsvejen at omstyrte de samfundsbærende Institutioner maa selvfølgelig tilbagevises; og endelig bør der skrives ind mod saadanne Skrifter, hvis Maal er utugtige Skilddringer. Men for øvrigt, herudover, mener jeg ganske vist, at denne Kamp for Religion og Moral maa føres med aandelige Vaaben. At gaa videre, som det nu fordres fra forskellige Sider finder jeg uklogt og uretfærdigt. Justitsministerens Tale i Fjor ved Grundlovsfesten i Kbhvn. kunne alle fra Højres Side slutte sig til⁴⁾, men mindre bliver Tilslut-

³⁾ Baggrunden for en sådan kamp var givet ved den begyndende splittelse i Venstre, bl. a. fremkaldt af forholdet til Socialdemokratiet. Valget 1890 havde vist Socialdemokratiets styrke og det havde flere steder vovet at angribe Venstre, og når Frede Bojsen med megen iver begyndte at arbejde hen mod et storpolitisk forlig var det ikke mindst begrundet i et ønske om at standse Socialdemokratiets fortsatte væxt ved social lovgivning; Bergs og navnlig Hørups grupper derimod stillede sig velvilligt til Socialdemokratiet og samarbejdede ofte med det. I den situation formuleredes fra Højres side (jfr. note 4) det program, at de positive kræfter måtte finde sammen til værn for de åndelige værdier; noget som både vilde give en ideologisk baggrund for forligsbestræbelserne, i hvert fald for Højre, og som tillige måtte uddybe kløften i Venstre.

⁴⁾ J. Nellemann (jur. professor, medlem af landstinget fra 1870, justitsminister 1875) havde ved Højres grundlovsfest i København 1890 holdt en stor tale som Højrepressen bragte landet rundt og som også udsendtes som særtryk: Kilden til den politiske strid måtte søges dybere end i striden mellem Højre og Venstre og drejede sig om mere end grundlovsforståelsen, det var universelle årsager der var kommet udefra, den materialistiske livsanskuelse og den dermed nærtstående socialistiske lære. Dette »Kødets Evangelium«, der satte det enkelte menneskes velvære øverst og bortviste begreber som fædreland og fædrelandskærlighed, havde

ningen naar den nu trædes flad af Lars Dinesen og omæltet af hans eller af endnu mere uvidende Hænder til Fraser^{4a)}), der kastes Landet rundt, og som naturligvis opfattes og maa opfattes som gaende langt videre end nævnte Tale rettelig forstaaet⁵⁾). Der blæser i disse Tider en aandelig reaktionær Vind; man tror det muligt med Politiforanstaltninger at faa Folk omvendt til Dyd og gode Sæder, og man fordrer af Administrationen, at den ved Embedsbesættelser, ved Gunstbevisninger, ved Pengebevillinger skal [tage særligt Hensyn] uden Murren styre i samme Retning. De egentlige Fanatikere ere naturligvis ikke mange, men flere ere de, der af politiske Grunde slutte sig hertil: Kampen mod de nedbrydende Tendenser er et godt Slagord, saadan en smuk Fane at bruge i den politiske Strid, og alle Faarene løbe bagefter. Nu tror jeg ikke, at det er Reg[eringens] Opgave at slaa Følge her⁶⁾). Det ved man

fra en lille kreds bredt sig til masserne. Her var den farligste spire til tvædragt i folket; det var hele det bestående samfund der blev angrebet, ikke blot de ydre rammer, men alle ideerne om ret, moral og religion, pligt og ære, fædreland og nationalitet. Overfor det kunde der ikke være tale om forlig, men kun om kamp, og alle gode kræfter, deriblandt »flere af vore nuværende politiske Modstandere«, sagde N., måtte trods meningsforskelle i andre henseender, finde sammen i kampen mod nutidens fædrelandsfjendtlige (Dagens Nyheder 7/6-90).

^{4a)} I en udstreget indledning til forsvarsskriftet hedder det: »Det er Fanatismen, Hykleriet og Fraserne – særlig disse sidste – som forlange min Afgang.«

⁵⁾ Lars Dinesen, valgt til folketinget 1864, havde oprindelig sluttet sig til det grundtvigske nationale Venstre, som i 1870 opgik i det forenede Venstre, men da han ikke havde kunnet føle sig hjemme her, havde han tilsluttet sig Højre. Den nye politiske skillelinie i dansk politik måtte han naturligvis hilse med glæde og han blev på sine agitationsrejser rundt i landet en af de ivrigste fortalere for den (jfr. fx. Dagens Nyheder 3/4-91, Berl. Tid. 25/5-91, Lolland-Falsters Stiftstidende 23/6-91). Almindeligvis holdt Dinesen sig til de store linier, men han kunde dog gå videre og, med tydelig adresse til Scavenius, tale om det uforenelige i at være politisk højremænd og litterær venstremænd, for mellem Højre og disse sidste var der ingen forbindelse i ånd og sandhed (jfr. Berl. Tid. 25/5-91). – Ved Højres delegeretmøde i dec. 1890 gik såvel Dinesen som professor Matzen, partiets virksomste agitatorer, ind for at Højre mødtes med Bojsen i kamp mod »den materialistiske Verdens- og Livsanskuelse«, og Estrup gav den nye kurs sin officielle billigelse ved at tale om den unaturlige alliance mellem Venstre og socialdemokraterne og sluttede med at udtale håbet om, at Højre ikke kom til at stå ene i kampen mod de nedbrydende retninger (jfr. Dinesens grundlovstale i København 1891, Nationaltidende 6/6).

⁶⁾ Noget Scavenius ikke havde lagt skjul på. Således vendte han sig ved et møde i St. Heddinge mod bestræbelserne på at udskyde de dele af Højre, som man troede ikke vilde være med til at forsvare religion og moral; betød det at Højre ikke som hidtil kunde være et tolerant parti og at de skulde udskydes, som ikke så på livet som den store masse, vilde partiet miste sin magt (Dagens Nyheder 25/5-91). Sc. efter sin afgang, se note 13.

Om Scavenius' – senere? – personlige stilling til kristendom se »Filosofiske og religiøse Meninger og Paastande« (manuskript, skrevet 1895-99, med enkelte tilføjelser 1901 inden afleveringen til Universitetsbiblioteket). Her udvikler Sc. på filosofisk vis sin såre uortodokse men positive indstilling, fx.: »Ønske vi, fordrer vor Natur en Løsning paa Livets Gaader, paa Spørgsmaalene om Livets Hensigt og Maal, om godt og ondt og om Lidelser, da kunne vi kun finde den i Religionen, i den religiøse Bevidsthed om, at en personlig Gud har skabt Verden med en bestemt Hensigt, at denne Hensigt har sit højeste Udtryk i Menneskeheden, i dens Udvikling; idet Hensigten kun kan være den at danne sig et aandeligt Rige af frie moralske Personligheder« ... »Ingen kan bevise Religionens Sandhed, kun paa-pege Gaadens Løsning gennem Religionen; ingen Løsning, der kan tilfredsstille Menneskets Trang, kan paavises uden for denne«. (tilføjelse 14/10 1901, 161 A f. – Det kgl. Bibliotek, Add. 669 – 4°).

og saa sendes forskellige dybt bekymrede Mænd til Konseilspræsidenten med Bud om truende Opløsning i det tro Landsting⁷⁾, og Lars Dinesen løber Byen rundt og fortæller, at saa snart Kongen kommer hjem, skal Kultusministeren gaa af, og hvis det ikke sker, da vil han nedlægge det politiske Arbejde, en Trusel ganske svarende til hans aandelige Habitus^{7a)}.

Højre har hidtil været et aabent Parti, om jeg maa udtrykke mig saa. Vi have ikke spurgt om hinandens [Vandel og] Livsanskuelse; Kristne og Jøder, Troende og Vantro have meget godt kunnet gaa sammen som gode Højremænd til Opnaaelsen af det fælles Maal: Gennemførelsen af Højres Grundlovsforstaaelse og Gennemførelsen af Forsvarssagen. Hvad Grund er der nu til at udstøde dem af Partiet, der ikke kunne være med til denne Kamp for Dyd og Religion, saaledes ført som ovenfor antydet, at udstøde alle de som troe, at al Kamp for Religion og Moral i dybere Forstand kun kan føres med aandelige Vaaben. I hvert Fald skulde man dog huske paa, at Kampen for Højres konstitutionelle Grund-sætninger ingenlunde endnu ere førte til et endeligt og sejrrikt Resultat, og at selv om man for Tiden – desværre siger jeg; men indrømmer at manglende Pengemidler gør det nødvendigt – maa opgive at føre Forsvarssagen til mere end hvad der er kaldet en foreløbig Afslutning, saa er denne ikke naaet endnu, der mangler i hvert Fald en Udvidelse af Hærens og Flaadens Rammer og de nødvendige Midler til at Flaaden kan gøres kampberedt med tilstrækkeligt kort Varsel⁸⁾. Er det klogt under saadanne Forhold at splitte Højre ved Opstillingen af nye Fordringer i religiøs Retning? Min Afgang nu vil af den offentlige Mening blive opfattet, og jeg finder med Rette, som en Sejr for den Retning indenfor Højre,

⁷⁾ Om splittelse i Højre se fx. fælleskorrespondencen til de konservative klubber (Lolland-Falsters Stiftstidende 11/6-91) og Lars Dinesen i Berl. Tid. 25/5-91.

Privat omtaltes splittelsen ganske åbent, jfr. bispebrevene i dette bind, p. 123, 126; »To højjirkemænd« (1958), 97, 104, 106, 122.

^{7a)} Således biskop Swane til biskop Stein 7/7-91, »To højjirkemænd«, 126.

⁸⁾ I »Til mine Vælgere« spiller forsvarssagen en ganske anderledes hovedrolle: Det var aht. forsvarssagen, at Sc. 1880 var trådt ind i regeringen – interessen for de sager der var underlagt kultusministeriet var dengang ikke særlig stor – for det stod ham klart, at den politiske strid før eller senere måtte løbe ud i konflikt, så regeringen finansielt set blev stillet frit, og da befæstningen var nødvendig for statens existens, så havde regeringen pligt til, når konflikten kom, at benytte den til befæstningens gennemførelse. Her mente Sc. dengang, at hans tilstedeværelse i regeringen, når tiden kom, kunde virke til og fremme denne pligts opfyldelse. – Hvad der mere end de såkaldte nedbrydende kræfter havde bragt noget usundt ind i dansk åndsliv var 1864 og landets lidenhed; derfor måtte der arbejdes for at man kunde »komme til at føle [sig] som et selvstændigt Folk paa lige Fod med andre civiliserede Nationer« og ... »for at et Folks Aandsliv ikke skal stagne er det nødvendigt, at der ogsaa udadtil er dog en Mulighed for Bedrift«. – Med henblik på forligsbestræbelserne skrev Sc.: De påbegyndte arbejder mod landsiden stod snart færdige og Middelgrundfortet fuldført, og når såvel hær som flåde havde fået personelle udvidelser – opgaver som det var regeringens pligt at fuldføre – så kunde man holde inde en tid, det var forsvarsmæssigt forsvarligt og kunde være nødvendigt af politiske og finansielle hensyn; men inden »altfor lang Tid« måtte de påbegyndte arbejder mod landsiden fortsættes (jfr. også note 13).

der for Øjeblikket finder sin Regning ved at raabe med Religion paa Torvene. Da Højre begyndte Kampen eller, om man hellere vil, optog den uundgaelige Kamp mod Venstre, da stod saa godt som den hele eller dog den alt overvejende Del af den intelligente oplyste Mening paa vor Side. Dette er aabenbart paa langt nær ikke Tilfældet mere; imidlertid er dog endnu den besindige Del af Intelligensen paa vor Side, ikke fordi man givet er særlig ivrig paa det politiske Gebet; men fordi man mener, at de aandelige Interesser og den aandelige Frihed, naar alt kommer til alt ere bedre garanterede under den nuværende Reg[ering] end under en Venstrereg[ering] den være nu moderat eller radikal. Jeg tillader mig at formene, at særlig min Nærværelse i Reg. er dem en Garanti, og endnu mere at min Afgang nu vil opskræmme dem, vil for dem staa som et sikkert Tegn paa, at en ny Kurs skal tages; et Tegn paa, at den nuværende politiske Aktion skal føre til Deling af Nationen efter en anden Linie end hidtil. Jeg husker saa tydelig for nogle Aar siden efter Valget 1884, hvor første Gang det halve København tabtes, at flere ja jeg tør sige de fleste af mine ærede Kolleger for Alvor drøftede, endog vare stemte for et Ministerskifte. Jeg forstod det ikke dengang, og forstaar det ikke endnu. At Socialisterne havde vist sig mægtigere end man troede, at om man saa vil den alm[indelige] Valgrets Brutalitet havde gjort sig gældende, det var saamænd ingen Grund til et Ministerskifte; imod saadant har man, om fornødent, Kanoner og Geværer. Men noget helt andet er, om først den overordnede Intelligens og dernæst den dannede Middelstand falder fra os her i København, saa tror jeg rigtignok at det vil være Begyndelsen til Enden^{o)}. Et aandeligt Førerskab af Lars Dinesen, en ganske vist begavet og ihærdig Agitator, men fanatisk uden tilstrækkelig Dannelse og tillige kun en Bonde, Steffensen, en dygtig Jurist

^{o)} Jfr. Til mine Vælgere: Ingen kunde være blind for, at der gennem befolkningens forskellige lag gik en strømning af religiøs-pietistisk-moraliserende tendens. Dette var i og for sig meget godt, hvis politik og religion ikke blandedes sammen og den personlige frihed til at holde sig udenfor denne strømning respekteredes. Man vilde måske sige, at Højre overfor socialisterne og europæerne måtte søge hjælp der, hvor den fandtes, formentlig blandt de moderate med deres grundtvigianske farvning. Men den egentlige fare var at finde hos Højre selv, ikke hos Venstre eller i nogen af dets fraktioner, selv om de også mindre fornuftigt allierede sig med socialisterne; for grundlaget for Venstre var dog altid den store besiddende landbostand, som man altid kunde forhandle med, især nu hvor den havde indset, at man ikke gennem tvang kunde tiltage sig magten. Nej faren lå hos Højre selv, hvis den politiske aktion førte til en deling af nationen efter en anden linie end hidtil da var det begyndelsen til enden (osv. som ovenfor). — Her trøstede Sc. sig imidlertid med at der var tegn i modsat retning, »til disse sidste Tegn regner jeg først og fremmest, at Valget af min Eftermand har truffet den Mand, det har, han maa antages efter sin Fortid ikke at ville gaa i den smaatskaarne Fanatismes Ledebaand«. (Sc.s efterfølger blev jur. professor C. Goos, medlem af folketinget 1880-84, kongevalgt medlem af landstinget fra 1885.) Sc.s forhåbninger til Goos var ikke ganske uberettigede, men denne var »persona grata« »baade hos Højre og hos det moderate Venstre« (Edv. Brandes til Jonas Lie 28/7-91) og en mand, man kunde vente, vilde støtte forhandlingspolitikken (F. Bojsen til Sofus Høgsbro 27/7-91).

men for Resten saa inderlig bornert¹⁰⁾, Reedtz-Thott, der aldrig har haft eller faar en original Tanke¹¹⁾, og tag kun Chr. Moltke¹²⁾ med, se det finder man sig ikke i Længden i, det vil man finde for morsomt. Nu maa man ikke misforstaa mig derhen, at jeg skulde indbilde mig, at min Afgang [nødvendigvis maatte] alene skulde have alle disse Følger, nej det er kun min Mening, at min Afgang nu vil opfattes som og ogsaa være et betydningsfuldt Skridt i antydede Retning, og om man gaar videre ad den Vej, og det vil man let blive ført til, da ville Følgerne ganske naturligen indtræde.

2 (*specielt-politisk, taktisk*). Min Afgang skulde dernæst begrundes i Øjeblikkets særlige politiske Forhold¹³⁾. Jeg skulde saaledes først ikke være i Stand til at forhandle med det moderate Venstre og vel at mærke bringe noget ud af Forhandlingerne. Jeg tror jeg aldeles roligt tør sige: man tager fejl. Det, som man ganske særligt venter sig af Forhandlingerne for Kultusministeriets Vedkommende er paa den ene Side Gennemførelsen af Lønningslovene for de lærde Institutioner paa den anden Side til Gengæld Gennemførelsen af en Lov om Folkehøjskolerne¹⁴⁾. Disse Sager vilde vi, derom nærer jeg kun ringe Tvivl, være komne til Ende med allerede i forrige Samling, om Tiden ikke havde manglet, og jeg tør med Bestemthed paastaa, at det skal lykkes mig at føre dem til en god Ende i næste Samling, om jeg vedbliver at være Minister. Jeg var allerede i forrige Samling kommen til Enighed om Grundtrækkene i Højskoleloven med Landstingets Udvalg, og jeg tror, at Folketinget vil acceptere dette Grundlag, om end naturligvis det kvantitære altid kan volde nogen Vanskelighed. Hvad Lønningslovene

¹⁰⁾ Generalauditør H. C. Steffensen, folketingsmand 1879–81, 83–84, kongevalgt landstingsmand 1888; jfr. iøvrigt note 18, Steffensens stilling til Brandes understøttelse.

¹¹⁾ Lensbaron Tage Reedtz-Thott, landstingsmand fra 1886, blev udenrigsminister i Estrups regering 1892, hans efterfølger som konseilspræsident 1894.

¹²⁾ Grev Chr. Moltke (-Lystrup), jfr. dette bind, 123 og 124, note 1.

¹³⁾ I »Til mine Vælgere« gik Sc. ikke direkte mod forligsbestræbelserne, det var tiden til det (jfr. note 8) og i den retning måtte der fortsat arbejdes; men han kritiserede skarpt Højres forhandlere for at have vist altfor tydeligt at man selv gerne vilde forhandle, så man 1890–91 nærmest kun havde fået vexler på fremtiden. Og for fremtiden udmalede Sc. den fare, som for enhver pris måtte undgås, at forsvarssagen tilsidesattes for forligets skyld. – Det samme vendte Sc. igen tilbage til slut: Han vilde efter sin tilbagetræden – som folketingsmand – støtte regeringen og enhver anden højregering i et arbejde for at få gode resultater ved den påbegyndte forligspolitik, forudsat: 1) at forsvarssagen ikke tog skade. »Jeg tror nemlig ikke paa de moderates Omvendelse, hverken nu eller senere; hvad der ved deres Medvirkning skal opnaas for Forsvarssagen maa opnaas forinden eller samtidig med det endelige Forlig, ... er det først opnaaet kan vi skyde en hvid Pind efter deres Hjælp«; 2) at Højre vedblev at være et tolerant parti, åbent for alle der sluttede sig til dets *politiske* grundanskuelse uden hensyn til deres personlige livsanskuelse, et parti »der holder sig fri for al aandelig Reaktion, og som tør vise sig frisindet paa aandelige Omraader«.

¹⁴⁾ Om forhandlingerne om højskoleloven og sammenkædningen med en lønningslov for universitetet m. se Roar Skovmand: Folkehøjskolen i Danmark 1841–1892, 396 ff. – I »Til mine Vælgere« giver Sc. det råd, at man som et led i forligspolitikken tager de to ting op.

angaar, da er jo Universitetsloven en stor Bid for Folketinget at tage; men jeg vil dog paatage mig at føre den igennem; og det just fordi man ved, at jeg vel paa den ene Side ønsker gennem en Lov at komme ud af Striden om Højskolerne, men paa den anden Side, at jeg ingenlunde nærer nogen hæseblæsende Iver efter et Forlig; men aldrig vil gaa ind paa et saadant paa et Omraade der ligger under mig uden at Resultaterne for Højres Interesser af alle upartisk dømmende maa erkendes for gode. Jeg mener, at jeg er bedre skikket til at føre just disse Forhandlinger end enten en Mand, for hvem det politiske Udbytte af Forhandlingerne var det alt overvejende, eller en Mand, der stod paa et altfor stædigt konservativt Standpunkt lige over for Folketingets Krav.

Dernæst formenes jeg ikke at kunne have den rette Autoritet lige over for Højre. Efter at have henvist til hvad ovenfor under 1 er anført skal jeg først omtale hvad der fra en enkelt Side lægges mig til Last. a) En Kultusminister, der skal due til sit Embede, og ikke blot være en Slags overordnet Departementchef, maa kunne og ville følge med de aandelige Bevægelser i Folket og paa bedste Maade gennem sin Administration, gennem Bevillinger, gennem Lovgivningsakter, søge at fremme og hjælpe disse for saa vidt de due noget, uden Hensyn til, om han maaske kommer til at støde nogle politiske Agitatorer, der ikke formaa, selv om de vilde, at se udover de øjeblikkelige Partiinteresser. En Ministers Stilling bør være at føre, selv om hans Partifæller somme Tider kunne være lidt misfornøjede, det gaar nok over, men ikke at rende i Hælene paa Partiførerne, og kun være Partiets rene Partiinteresser til Tjeneste. b) Jeg har holdt min Haand over Højskolerne¹⁵⁾. Ja jeg har gjort mest muligt, for at forhindre det høje Landsting fra at spytte i den Kaal enhver kunde se, det dog kom til at søbe; Sagen var jo nemlig den, at Højskolerne ikke stod og faldt med Statsbevillingerne, det er bevist gennem de udelukkede Højskoler, der slet ikke gik ind, fordi de mistede Statsunderstøttelsen. Og saa er det dog ogsaa sin Sag at udelukke bestaaende Undervisnings- og Oplysningsanstalter, hvor store Mangler man end maa indrømme, de lider af, naar man aldeles ikke har andet at sætte i Stedet. c) Endvidere har man ment, at Venstre blev favoriseret ved Embedsbesættelser særlig ved Universitetet. Denne Anke er nu aldeles meningsløs, alle de 8 à 10 nye Professorpladser, jeg har faaet oprettet, ere besatte med de Mænd, der allerede i Forvejen havde vedk. Fag enten som Docenter eller Lektorer, jeg tænker i det Hele taget med de dygtigste, vi havde til Raadighed. Der er ganske vist ikke, som der heller ikke bør, taget noget som helst Hensyn til, om paagældende hørte til den ene eller den anden politiske Side. d) Endelig har man anket over den Maade hvorpaa de faste Understøttelser til Videnskabsmænd, Digtere og Kunstnere uddeltes. Her maa jeg gaa lidt nærmere ind paa For-

¹⁵⁾ Om Scavenius og højskolerne i provisorietiden se Roar Skovmand, anf. skr. 340 ff.

holdene. Efter mit Initiativ ere Understøttelserne til Digterne Goldschmidt, Drachmann (til ham dog kun en Forhøjelse), Gjellerup, Recke, og Chr. Richardt og til Kunstnerne Vermehren og Exner bevilgede¹⁶⁾. Bevillingerne til de andre dii min. gent.¹⁷⁾ ere i hvert Fald i de senere Aar fremkomne paa den Maade, at jeg til Samraad med Finansudvalget har medtaget alle indkomne Ansøgninger og efter de der førte Forhandlinger er jeg saa bleven enig med de forskellige Sider af Udvalget, Højre, Moderate og Radikale, hvem der skulde indstilles [hvilket er gaaet saa nogenlunde efter Melodien: naar hver ta'r sin, saa ta'r jeg min. (Eksempelvis Erik Bøgh, Ewald, A. Ipsen, H. Pontoppidan, Budde nægte Skolelærerne, endelig flere Komponister)]. Jeg har alene indskrænket mig til andres Kritik; naar de foreslaede efter min Mening havde præsteret noget respektabelt har jeg kun nægtet min Medvirkning rent undtagelsesvis [saaledes husker jeg at jeg sagde nej til at give Herman Bang noget]. Højre som saadant har jeg intet at beklage mig over, alt er gaaet i fuldstændig Enighed, og uden at jeg har øvet noget som helst Tryk – Højres Venner har da endelig ogsaa faaet Broderparten. Derimod forstaar jeg jo nok, at Landstinget har kunnet føle sig noget til-sidesat. De i Folketinget vedtagne Understøttelser ere komne op i Landstinget næsten (ikke ganske men dog næsten) som en Enhed, man ikke godt kunne røre ved og meget menneskeligt har der naturligvis været Tilbøjelighed til at bevilge Vennerne Understøttelser, men stryge nogle af de til Venstremænd bevilgede, og denne Tilbøjelighed maatte jo trænges tilbage. Men dette Forhold er jo ikke Ministerens Skyld, det ligger i Finanslovens Behandlingsmaade, og jeg tror ikke nogen Minister kan raade Bod paa den, om han saa stod nok saa meget paa Landstingets Stade.

Til Slut beklager man sig over den Maade, hvorpaa jeg har stillet mig til Bevillingen til Dr. G. Brandes. Ganske særligt klager jeg her over uretfærdig Behandling. Da den bekendte Adresse fremkom erklærede jeg lige over for Adressens Ordførere, at for saavidt begge Tingene bleve enige om en Bevilling til Br. skulde jeg ikke gjøre nogen Modstand derimod. Jeg troede for det første ved denne Stilling at være i god Overensstemmelse med Højre og havde god Grund til at tro det. Adressens Underskrivere vare ikke alene gode Venstremænd, iblandt dem vare ogsaa gode Højremænd, ja endog en Præst¹⁸⁾. I Dagbladet stod en Artikel,

¹⁶⁾ Oversigt over fordelingen af statens understøttelser til kunstnere og videnskabsmænd bringes i Rigsdagstidende, Tillæg A, anmærkninger til Finanslovens § 21, VI, A 1–3. – Sin liberale praxis ved fordelingen af disse midler havde Sc. opretholdt ved de provisoriske finanslove, jfr. »Til mine Vælgere«: »Den i Forhold til disse Sager tilfældige Omstændighed, at vi vare komne ind i anormale, provisoriske Tilstande, burde, syntes mig, ikke have Konsekvenser udover de nødvendige«.

¹⁷⁾ Guder af lavere orden.

¹⁸⁾ Andragendets underskrivere var ingenlunde enige med Brandes, men de fandt dog at hans fortjenester var så store, at de – på eget initiativ – henvendte sig til regering og rigsdag angående en statsunderstøttelse; ansættelse ved universitetet

der anbefalede at give Understøttelsen, Dagens Nyheder (og Nationaltidende) sluttede sig hertil om end med betydelige Restriktioner. – Kun den lille Avis raabte straks Vagt i Gevær¹⁰⁾. Jeg talte i de samme Dage med Landstingets Formand Liebe²⁰⁾, der mente, at Br. burde have Understøttelse. Tillige selvfølgelig udtalte jeg min egen personlige Opfattelse, som endnu er den samme, at der kan siges meget for men ogsaa meget imod at give denne Understøttelse. Stiller man sig paa det bestemt religiøse Standpunkt at den Mand, der angriber den kristelige Religion ikke alene i videnskabelige men ogsaa populære Skrifter ikke bør nyde nogen Understøttelse af Staten, da er dette Standpunkt i sig selv uangribeligt, og intet videre at sige dertil; men stiller man sig væsentligt paa et litterært Stade, da kan man ikke være blind for, at Br. har store Fortjenester af den danske Litteratur²¹⁾. Uden de fra ham givne Impulser vare Mænd som Drachmann og Gjellerup næppe brudte igennem, disse to Mænd, der ere de fremragende Repræsentanter for Nutidens danske Digtetekunst. Som naturligt er, har de senere da Vingerne voksede ud paa dem skilt sig fra ham; men det forringer ikke hans Fortjeneste. Hans Fortjeneste er at have givet Stødet, at have bragt noget nyt ind i den stagnerende Litteratur. At dette nye væsentligt bestod i at aabne Blikkene for de fremmede Litteraturer og de der herskende Bevægelser, særlig i den franske Litteratur er sandt nok, og at de aller-nyeste endnu temmelig svage og ikke tydelige Bevægelser indenfor vor

tænkte de ikke på, men dog en understøttelse så stor, at Br. blev stillet lige med en universitetslærer. Underskrivere var en række videnskabsmænd, kunstnere og forfattere, blandt dem Erik Bøgh, professor P. Hansen og pastor Chr. Richardt samt C. St. A. Bille (denne sidste på en mindre adresse, med nogen flere forbehold overfor Br.), navne som måtte gøre indtryk på Højre; iøvrigt underskrev bl. a. også J. C. Hostrup som pastor emeritus (Politiken 25/10-90). – Scavenius tog intet initiativ i rigsdagen, men ved 3. behandling af finansloven mødte Berg og Hørup m. fl. a. med forslag om en bevilling på 2000 kr. (Rigsdagstid. 1890–91, Tillæg B. 919, jfr. B. 497) og det vedtoges (5-6/3-91, Folket., 4141 ff.), Lars Dinesen var næsten ene om at gå imod (4234); i landstinget indstillede udvalgsflertallet, at man strøg understøttelsen til Brandes (Tillæg B, 2090) og det vedtoges på anbefaling af Steffensen (31/3, Landst. 2469 ff).

¹⁰⁾ Dagbladet (Billes gamle blad) fandt det næsten var en selvfølge, at Brandes som en række andre danske forfattere fik understøttelse og syntes ikke det var noget ubeføjet ønske, at denne ansattes rigeligt, fordi hele Br. forfatterskab var af exceptionel karakter (25/10-90); Dagens Nyheder tilrådede ministeriet at acceptere forslaget, her var ikke tale om en nationalbelønning, men om en af de understøttelser staten i forvejen gav mildt strøede ud; selve omtalen af Brandes var dog kritisk og bladet fandt også, at han selv burde have søgt om understøttelsen (10/11), da forslaget var faldet, beklagede bladet vel dette, men tilføjede, at det ikke havde været så begejstret som flere højrekolleger med Dagbladet i spidsen (13/4-91). Nationaltidende derimod var imod og udtalte sig kun, fordi adressen var underskrevet af højrefolk og støttet af andre blade; det stod vel fast ved sit gamle standpunkt, at Brandes burde have været ordinær professor, men hans forfatterskab berettigede ham ikke nu til ekstraordinær understøttelse (20/11-90); Avisen var imod at give Brandes særstilling ved at tilstå ham et beløb større end dem landets mest fortjente mænd fik, og det var også stærkt i tvivl om, hvorvidt tiden var inde til at give Brandes del i statens understøttelser, men ialtfald burde de gældende regler følges og Brandes måtte således selv søge (25/10-90).

²⁰⁾ Højesteretsadvokat C. Liebe, formand for landstinget siden 1869.

²¹⁾ Jfr. hertil Scavenius i rigsdagen (Folket. 4213, Landst. 2500).

Litteratur have forladt den br. Retning, og søger sine Forbilleder i de nyeste mere idealistiske Retninger i den fr. Litteratur er ogsaa sikkert. [At en lille Nation søger befrugtende Indflydelse udenfra er naturligvis uundgaeligt, og Frankrig staar nu engang hvad Kunst angaar – undtagen Musikken – højt over alle andre Nationer for Tiden.] Men alligevel Br. har haft en stor og vidtrækkende Indflydelse paa dansk Litteratur og dansk Aandsliv, og da han tillige er en dygtig Æstetiker, hvis Bøger, om man end er nok saa uenig med ham, læses med Interesse og Udbytte, saa synes det forsvarligt at yde ham en aarlig Statsunderstøttelse. Dette være nu altsammen som det være vil, eet er sikkert, jeg havde ingen Grund til at antage, at det skulde lægges mig til Last, ikke at jeg vilde foreslaa en Understøttelse til Br., thi havde jeg gjort det, forstod jeg vel Vreden, men blot det at jeg stillede mig indifferent til Sagen. Som sagt den senere rejste Agitation havde jeg ikke forudset og kunde jeg, efter hvad der forelaa, ikke forudse.

Endnu en Bemærkning, som det synes mig er praktisk afgørende: Alle ville vel være enige om, at jeg særlig i de sidste 5 å 6 Aar har gennemført usædvanligt ja uventet meget paa mit Ministeriums Omraade. Den nye polyt. Lærestalt og det nye bot[aniske] Labor[atorium] er byggede og tagne i Brug, kemisk Laborat. og mineral. Musæum staa snart fuldt færdigt nybyggede, det store nye Kunstmusæum er bevilget og allerede halvfuldendt, Forberedelserne til Nationalmusæets Om og Nybygning ved Indkøb af betydelige Ejendomme ere foretagne, den nye Rigsarkivlov er gennemført og Provindsarkiverne ere under Opførelse, endelig ere nye faste Professorembeder oprettede ved Universitetet. Tror man alt det vilde være opnaaet under en ultrakonservativ Minister, der troligt havde trasket i Hælene paa de ivrige i Landstinget, først Matzen²²⁾ og nu Steffensen, nej sikkerlig ikke. Kun ved at tage et rimeligt og fornuftigt Hensyn til Venstres Ønsker paa forskellige aandelige Gebeter, kun fordi Venstre saa, at jeg dog i det mindste forstod deres Ønsker, og ikke stillede mig absolut fjendtligt og afvisende overfor dem, kun derigennem er det lykkedes mig at gøre denne Provisorieperiode til en frugtbarere Tid end maaske nogen anden siden 48 – i hvert Fald siden 64 – paa det mig underlagte Omraade, en Periode der i modsat Fald vilde have været øde og gold.

– Efter dette lidet Forsvar for min Optræden paa det aandelige Omraade gaar jeg tilbage til Spørgsmaalet om min Stilling lige over for Højre særlig lige over for Landstinget. Jeg kan kun sige, at efter min Overbevisning den langt større Del af Højre ingenlunde vilde være glad ved min Tilbagetræden. Der gives nogle ivrige Sjæle ganske vist, som helst vilde af med mig, fordi jeg generer deres personlige Politik og Interesse; men de ere ikke mange, og giver man ikke efter for dem,

²²⁾ Jur. professor H. Matzen, medlem af landstinget siden 1879. – Jfr. noterne 5 og 28.

skal det nok vise sig, at deres Indflydelse ikke er saa stor, som de gerne vilde bilde Folk ind. Denne Overbevisning er jeg kommen til ved en meget nøje Overvejelse lige over for hvert enkelt Navn – jeg tror ikke, jeg skal tage meget Fejl; naturligvis kan der ikke være Tale om her at gaa nærmere ind paa disse Overvejelser. Jeg vil slutte dette Stykke af min Skrivelse med de to Udtalelser, at, om det tillades mig, skal jeg vel vide at føre de hvilende Lovforslag igennem paa en saadan Maade, at Højre kan være tjent dermed, og dernæst, at man dog maaske burde betænke sig paa, at lade en Minister gaa af af Hensyn til et Par politiske Agitatorer og deres Skraal.

Skulde, hvad jeg dog ikke tror, Forhandlingspolitikken lide et større Nederlag til næste Valg, det politiske Forlig foreløbig blive til intet, ja da tillader jeg mig i al Beskedenhed (for mig maa man gerne kalde det uden al Beskedenhed) at udtale, at jeg tror, man da kun daarligt kunne undvære mig, og at man vilde komme til at fortryde, om man nu havde stødt mig ud af det politiske Liv.

3 (administrativt). Fordrer de mig underlagte Interesser eller disses Repræsentanter fornuftigvis min Afgang? Der er nu først de kirkelige Forhold. Ved Indstiftelsen af det kirk[elige] Raad har jeg søgt at bringe de rent kirkelige Sager, saa vidt den bestaaende Lovgivning tillod det, under rent kirkelige Autoriteters Afgørelse eller dog i alt Fald stille dem saaledes, at de ikke kunne afgøres af Ministeriet uden at det kirkelige Raad er hørt²³). Jeg har derved gjort, hvad jeg kunde, for at stille Kirken nogenlunde uafhængigt af Administrationen og jeg tror at have Krav paa Taknemlighed herfor fra kirkelig Side. Naar Kirkeraadet ved at handle klogt, at give efter og holde igen i Tide, da vil dette Raad tillige være en fast Borg for den konservative Side i Kirken²⁴). Men heller ikke den anden Side i Kirken, [den liberale] Betesdamændene om jeg maa kalde dem saa, tror jeg om de nu høre til den grundtvigianske eller den indremissionske Side, ingenlunde ønsker min Afgang²⁵). De ved nemlig, hvad de har, men ingenlunde hvad de faar; de ved at de i mig have

²³) I »Til mine Vælgere« nævnes tillige hensynet til grundlovsloftet, at kirken skulde have en forfatning, og her gik Sc. ind på tanken om en udvidelse af Kirkerådet så det kunde blive en fyldigere repræsentation for kirken: Nemtest og mest praktisk turde sagen måske tages således, at rådet ved kgl. udnævnelse udvidedes med et antal præster og kirkeligt sindede lægmænd »af de forskellige kirkelige Retninger«. – Om Kirkerådet jfr. dette bind, brev nr. 12, 110 ff.

²⁴) Til mine Vælgere: »Ved Raadet at bære sig klogt og besindigt ad, konservativt men dog ikke afvisende over for mulige Bevægelser i Kirken, saa kan man være sikker paa, at dets Raad ogsaa saa godt som altid vil blive fulgt« af kirkeministeriet. »Blandt mere der er fremgaaet af det kirkelige Raads Forhandlinger« fremhævedes »Præsternes nye Pensioneringsmaade og det nye Salmebogstillæg«.

²⁵) 1886 samledes repræsentanter for grundtvigianernes højrefløj, 3. retning og Indre Mission til forhandlingsmøde i Bethesda i erkendelse af, at tidens vantro krævede at man fandt sammen, dette møde blev indledning til en række årlige forhandlingsmøder, kaldet Bethesda-møderne; efterhånden fandt man ikke disse møder tilstrækkeligt og »Menighedskonventet« dannedes 1891 som et redskab til at fremme reformer, men såre moderat var man og måtte man være, når alle tre retninger skulde enes om noget.

en Minister, der lade dem den videst mulige Frihed, og hvem det aldrig kunne falde ind at skride ind enten imod det ene eller det andet af de kirkelige Partier, naar ikke Statshensyn maatte gøre det absolut nødvendigt. Vel muligt, at en Del Præster ikke just ynde mig af mere personlige Grunde; men det være nu som det vil; min Stilling lige over for hele Præsteskkabet og over for de forskellige Retninger er dog rigtigere angivet ovenfor²⁶⁾.

Almueskolelærerne har jeg skaffet et ret antageligt Lønningstilskud af Staten, og desuden altid støttet dem lige over for Kommunernes Kuskeri; at jeg er velset blandt dem er der ingen Tvivl om²⁷⁾. – De lærde Skolers Lærere har jeg gjort for, hvad jeg kunde; det vil jo ikke sige meget; men jeg tror sikkert ikke, de vente sig mere af en anden Minister. – Hvad den lærde Verden angaar, Lærerne ved Universitetet og den polyt. Lærestalt, Musæernes Embedsmænd, da tør jeg nok sige, at de, maaske paa nær en enkelt særlig ivrig Politiker²⁸⁾, have været særdeles tilfredse ved min Styrelse og meget nødig ville se min Afgang.

4 (*personligt*). At jeg meget nødigt gaar af som Offer bragt Folk, jeg aandeligt talt ser ned paa, vil man let forstaa. Hertil kommer en særlig Betragtning, som jeg tror det rigtigt at fremhæve. Gaar jeg nu af, og træder jeg tilbage til min Plads i Folketinget, bliver min Stilling vanskelig; thi jeg underordner mig ikke [Folk, jeg betragter som mine Fjender (Dinesen m. fl.)] Højres Bestyrelse med Folk som Dinesen m. fl. i Spidsen²⁹⁾. Jeg bær ikke rancune til Folk, der have villet gøre mig Skade, men ikke have formaaet det; de opvække ganske naturligt en behagelig Følelse hos mig, og jeg vil langt snarere gøre dem det gode jeg formaar, end noget som helst ondt, om jeg var i Stand dertil. Folk derimod, hvem det er lykkedes at gøre mig Skade, ja dem gør jeg Genæld imod, hvis Lejligheder i Tidens Løb maatte vise sig dertil.

²⁶⁾ Til mine Vælgere: »Ved Besættelsen af Præsteembeder i min Tid har jeg søgt at gaa retfærdigt til Værks uden at tage politiske Hensyn eller Hensyn snarere til den ene af de kirkelige Retninger end til de andre« . . . »Nogen egentlig Vanskelighed af større Betydning er ikke mødt mig i min Administration af de kirkelige Sager undtagen een Gang ved Daabsstriden i Kbhvn. Striden om hvorvidt Præsterne burde og kunne døbe Børn, der bragtes fra Hjem, hvor Forældrene vare borgerlig viede og ikke vilde modtage kirkelig Vielse. Det lykkedes mig imidlertid at finde Formlen, der stillede de oprørte Vande«. – Som resultater Sc. havde nået på det kirkelige område, nævnte han, at der var opnået statstilskud til bygning af flere kirker, selv havde han særligt interesseret sig for at få restaureret gamle kirker, hvad var sket i stort omfang, og endelig havde han nedsat en kommission til overvejelse af de kirkelige forhold i København. »For fuldt at overkomme sin Gerning og være i Stand til at virke ind paa den store Arbejderbefolkning er den københavnske Præstestand meget for faatallig.«

²⁷⁾ Efter Scavenius afgang skrev Danmarks Lærerforenings Medlemsblad da også, at lærerne vilde mindes Sc. med taknemlighed for »den varme Interesse, han altid har vist Skolevæsenet, ikke mindst Folkeskolen, og den Velvilje for Lærerstanden, han paa saa mange Maader og ved saa mange Lejligheder har lagt for Dagen« (20/7-91, 165).

²⁸⁾ Professor Matzen, jfr. noterne 5 og 22. – Om Matzens forhold til Sc., »To højkirke-mænd«, 128, Roar Skovmand, anf. skr. 403 f.

²⁹⁾ Parallellen i »Til mine Vælgere«, se note 13.

ANMELDELSER OG LITTERATURNYT

Ved overbibliotekar Aage Bonde, universitetsadjunkt, cand. mag. H. P. Clausen, cand. mag. Paul Dahl, arkivar, mag. art. Vagn Dybdahl, professor, dr. phil. Troels Fink, arkivar, cand. mag. Kristian Hvidt, professor, dr. theol. P. G. Lindhardt, landsarkivar C. Lindberg Nielsen, statskonsulent, dr. phil. Roar Skovmand, universitetslektor, dr. phil. Fridlev Skrubbelttrang, overinspektør, dr. phil. Aksel Steensberg, chefredaktør, professor, fil. dr. Herbert Tingsten og pastor Carl Trock.

Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525–1774. (Landbohistoriske skrifter udgivet af Udvalget til udgivelse af kilder til landbefolkningens historie, bind 1. Rosenkilde og Bagger, 1957). 401 s.

Godssystemet var den organisationsform, der gennem 300 år prægede det danske landbrug, med hovedgårdene som produktionens brændpunkter. Et meget vigtigt led i den landbohistoriske udvikling er derfor oprettelsen af nye hovedgårde og udvidelsen af de bestående, ofte i forbindelse med en arrondering af godserne, hvorved et voksende flertal af bønderne kom til at bo så nær hovedgård eller ladegård, at de med fordel kunne forpligtes til avlingshøveri. Samtidig blev en mængde navnlig af de mindre herregårde i tidens løb nedlagt, undertiden opslugt af de større, men oftere reduceret til almindelige gårdbrug.

Det er fortrinsvis denne side af storbrugenes forhold, arkivar Gunnar Olsen har gjort til genstand for indgående undersøgelser i sin disputats. Hans »studier over stordriftens udvikling« gennem en 250-årig periode før de skelsættende landboreformer berører dog også de landbrugstekniske forhold, der betinger stordriften. Det gælder således det korte afsnit om hoveriet (VIII), der ret summarisk omhandler hoveriets vækst set i forbindelse med hovedgårdsudvidelserne,

men ikke dets organisation og hele komplicerede karakter. Opgaven er klart begrænset til at omfatte udvidelser, der kan måles i ejendomstal (gårdbrug) og omfatter agre og enge. Erhvervelser af skove eller af græsningsrettigheder i skove, på overdrev og heder, af gærdselshugst, tørveskær, lyngslet m. fl. rettigheder er der ikke taget hensyn til, og møller interesserer kun, for så vidt de foruden mølleskyld også havde hartkorn af ager og eng. Skønt huse ofte nævnes, holdes de udenfor – i reglen med rette, selv om en del af dem var virkelige landbrug.

Naturligt nok er arbejdet afgrænset til det gamle kongerigske område (og Møgeltønder i enklaverne). Forholdene i Sønderjylland samt i Skåne, Halland og Blekinge belyses gennem andres forskningsresultater. Og Bornholm havde ikke egentlige herregårde. Den tidsmæssige afgrænsning er mere problematisk, navnlig fordi kilderne i de første årtier er mest mangelfulde. Reformationstiden er dog et nærliggende udgangspunkt (hovedgårdstienefriheden af 1527 er en rimelig motivering), ligesom de store krongodssalg, der afsluttes 1774, gør slutningsåret antageligt.

Efter en indledning, der bl. a. omtaler forholdene i andre lande, i Sønderjylland og de skånske landsdele, følger en udførlig gennemgang af kilder og kildeproblemer (I). Redeligt, men ikke meget opmuntrende konstateres, at selv om en række kildegrupper til en vis grad supplerer hinan-

den, er der »ingen grund til at antage, at de hver for sig ufyldstgørende kilder tilsammen skulle kunne give et fyldstgørende resultat«. Usikkerheden vedrører såvel antallet af herregårdsnedlæggelser og -udvidelser som tidspunktet for forandringerne (i mange tilfælde) samt ødegårdsantal og mulige afbyggergårde. En inddeling af bøndergården i størrelsesgrupper er ikke forsøgt i de statistiske oversigter, idet faste grænser ikke kan påvises; hele og halve gårdes størrelse, gårdsæder (Sjælland) og bol (især Jylland) varierede fra egn til egn.

Om hovedgårdenes størrelse 1525 vides i de fleste tilfælde meget lidt, og om *antallet* af hovedgårde ved middelalderens slutning vil der – efter professor Aksel E. Christensens mundtlige opposition at dømme – rejse sig nogen diskussion, når en fuldstændig fortegnelse over middelalderlige herregårde forhåbentlig om kort tid foreligger, ligesom registre over adkomstdokumenter 1513–59 ventes publiceret. Man kan forudse, at navnlig to punkter vil blive stærkt omstridt. For det første selve *hovedgårdskriterierne*: Er det nok, at en adelig ejer gården (bor på den, skriver sig *til* den), eller bør der også konstateres underliggende gods, således at gårdens avling finder sted for ejerens regning, selv om bønder driver jorden? Til kriterierne hører også rostjeneste, der kun krævedes af adelen (takseringer findes fra de fleste perioder indtil 1632), og tiendefrihed. For det andet vil det ofte være usikkert, hvorvidt en hovedgård er nyoprettet eller genoprettet. Mangen gård var kun hovedgård i en enkelt adelig ejers tid. Drog han andetsteds hen, faldt privilegierne og dermed hovedgårdsbetegnelsen bort. Men den tidligere besidder overtog måske en anden gård og søgte at få denne anerkendt som sædegård med tilhørende privilegier. Ikke sjældent skyldtes en hovedgårds nedlæggelse, at den blev inddraget under en anden eller sim-

pelthen flyttet. Genopstod hovedgården i et andet sogn, regner Gunnar Olsen den i almindelighed for nyoprettet (og den tidligere hg. for nedlagt), men der er tilfælde, hvor spørgsmålet om flytning el. ikke-flytning indenfor samme sogn vanskeligt kan afgøres (H. og b. 51). At bønder i nogen tid har drevet en hovedgård (haft dens jorder i fæste), beviser næppe, at den har været nedlagt.

Forud for de centrale afsnit, der bygger på et stort statistisk materiale navnlig m. h. t. hovedgårdsoprettelser og -udvidelser, belyses hovedgårdens og ladegårdens forhold i almindelighed (II), årsagerne til stordriftens udvikling (III), kronens godspolitik og ganske særlig den enevældige regerings skattepolitik, dens lovgivning og administration med henblik på at hindre eller dog regulere nedlæggelsen af bøndergårde (IV–VI). Nogle små kapitler (VII–IX) vedrører hovedgårdenes økonomi. Gunnar Olsen fremhæver her betydningen af hovedgårdenes udskiftning af landsbyfællesskab og af hovedgårdsdriftens intensivering, ligesom han har eksempler på de højst forskellige tilliggende af tiendehartkorn. Også middelstore hovedgårde ejede undertiden adskillige sognes konge- og kirketiender, hvad der blev af stor betydning for kreaturholdet og hele hovedgårdsdriften. Udvidelser af hovedgårdens areal kunne medføre, at den overskudsgødning, der blev produceret ved hjælp af tienderne, ikke mere strakte til og driften ekstensiveredes. Tilsvarende virkninger gjorde sig gældende, hvis græsningsmulighederne ikke voksede i samme forhold som agerlandet, når hovedgårdsudvidelser fandt sted.

Den mest afgørende faktor ved udviklingen af hovedgårdsarealerne og driftens intensivering var dog *hove-riet*. Her trækker Gunnar Olsen linierne klart op, men drager lovlige teoretiske slutninger. Rigtigt er det naturligvis, at inddragelser af mere jord un-

der hovedgårdene stillede krav om en forøgelse af arbejdskraften. Men ikke ubetinget »i samme forhold som arealerne« eller endog derudover, hvis en del af den inddragne jord lå særlig langt fra gården (H. og b. 139 f.). Netop det sidstnævnte forhold medførte ikke sjældent at en del fæstebønder med større fordel kunne gøre hoveri på de nye hovmarker. Det er sandsynligt, at hovedgårdsudvidelser meget ofte efter godsejernes opfattelse har betydet en mere økonomisk udnyttelse af fæstebøndernes kræfter og ikke ensidigt til fordel for stordriften.

Det er næppe heller rimeligt at opfatte alle *gårdnedlæggelser* som et afgjort minus for fæstebønderne. Der er tilfælde, sandsynligvis mange, hvor nedlæggelserne i nogen grad har haft karakter af en sanering. Navnlig i perioden 1660–1730 har de nedlagte bønderbrug for en stor del været øde og fæsteledige gårde. Beboerne fra de øvrige nedlagte brug kunne med kreaturer, vogne, redskaber og bohave besætte adskillige øde eller dog mangelfulde gårde andetsteds på godset med det helhedsresultat, at et ikke meget formindsket antal fæstebønder blev i stand til at yde et noget større hoveri. Da den stedfindende forøgelse af hoveriet ikke hindrede en vis fremgang for fæstebønderne, i hvert fald i stavnsbåndstiden, er det næppe tilstrækkeligt at henvise til, at der undertiden skete nedsættelser i landgilden, og at der rimeligvis ved fastsættelsen af indfæstningen blev taget hensyn til arbejdsydelse (H. og b. 148). Skulle fæstebønderne præstere et hoveri, der svarede til en påviselig hovedgårdsudvidelse eller driftsintensivering, måtte de have en vis kompensation. En række iagttagelser vedrørende fæsteforhold i alle landsdele antyder, at de også fik det.

For det første blev gårdenes tilstand ved fæsteoverdragelsen gennemgående betydeligt forbedret i den periode, hvor hoveriet efter alt at dømme er

vokset mest. De fik i reglen større husdyrhold (ikke blot flere heste) og bedre forsyning med såsæd, vogne og markredskaber, som påbudt ved frd. af 15. jan. 1701, således at fæsterne havde et bedre produktionsapparat lige fra starten. Meget tyder dernæst på, at godsejerne også blev mere villige til (el. bedre i stand til) at yde fæstebønderne tiltrængte forstrækninger. I hvert fald blev lånesystemet ofte mere smidigt, hvorved gårdbrugerne undgik den alvorlige risiko, som mangel på trækraft og udsæd ellers måtte være for enhver bonde, der rantes af sygdom på besætning eller led mangel på såsæd som følge af misvækst. Hertil kom, at antallet af fæstegårde, der gik fra far til søn (el. anden nær slægtning), efter 1730 var stærkt stigende. De mere stabile besiddelsesforhold måtte opmuntre gårdfæsternes lyst til at fremme produktionen og berolige dem m. h. t. restancer, der i mange tilfælde også »blev i familien« for sent eller aldrig at blive betalt.

På den anden side måles hoveritrykket ikke udelukkende ved selve arbejdsydelse. Talrige fæstebreve viser, at et udviklet hoverisystem delte fæstebønderne i: 1. fæstere med fuldt hoveri in natura, 2. andre, der havde fået en vis del af hoveriet afløst mod årlig afgift i penge (sjældnere korn) og 3. fæstere med nogle få nærmere fastsatte ydelser, navnlig kornægter, men som iøvrigt betalte hoveripenge. Hoveriforøgelsen kunne ramme alle tre fæstegrupper: 1. måtte præstere mere arbejde, 2. gruppe (der ofte kun var midlertidigt fritaget f. eks. for halvdel af hoveriet) fik den samlede afgiftsydelse væsentligt forøget, og 3. blev i reglen arbejdsforpligtet langt ud over, hvad overvejende hoverifri bønder tidligere havde været. Der var intet i vejen for, at såvel naturalydelse som hoveripenge efterhånden kunne vokse betydeligt, hvis godsadministrationen fandt det hensigtsmæssigt, men systemet forudsatte ganske

vist, at der på godset fandtes et ikke ringe antal ret velstillede bønder (især gruppe 2). For husmændenes vedkommende var det yderst almindeligt, at den årlige fæsteafgift vekslede mellem penge- og naturalydelse, ligesom ekstraydelser svarende til 3. var voksende (høstdage, møgspredningsdage og »gående rejser«).

Stordriftens intensivering og hoveriforøgelsen forholder sig ikke altid til hinanden som årsag og virkning, forholdet kan også vendes om. Gunnar Olsen anfører s. 152 og s. 218 f. et eksempel på det sidste: Carl v. Ahlefeldt besluttede sig 1704 til at nedlægge Østrup by og i stedet anlægge en ladegård, hvortil bønderne kunne gøre arbejde, eftersom de »ikke så fuldkomne svarede, hvad de af landgilde eller i andre måder med rette burde afdrage«. Men når en godsejer således ønskede at indvinde skatte- og landgilderestancer i form af hoveriydelser, måtte han i det mindste sørge for, at hovbønderne fik den hårdt nødvendige trækraft, og det blev formentlig ofte til gavn også for de pågældende bøndergårds drift.

Hovedgårdsudvidelser krævede ikke nødvendigvis nedlæggelse af bondebrug eller delvis fratagelse af de enkelte fæstegårdes jorder. Nyopdyrking i skov, på overdrev og ved afvanding af kær og enge forekom i betydeligt omfang (H. og b. 154 f.). Men disse arbejder krævede forøget hoveri, og samtidig var der fare for, at fæstebønderne gik glip af visse rettigheder, navnlig græsning og udvisning af tømmer og brænde i skovene. Desuden fristede opdyrkningshensyn undertiden godsejere til magelæg mellem hovedgårds- og bondejord, i reglen ikke til bøndernes fordel.

Når der i kapiteloverskrifter og tekst tales om »nedlæggelser«, underforstås i almindelighed »af bøndergårde«. *Nedlæggelse af hovedgårde* fandt dog i visse perioder sted i meget betydeligt omfang. Årsagerne skiftede: i 1500-

årene var det især kronens koncentration af lenene (H. og b. 95 ff.) og sidst i 1600erne enevældens skattepolitik (s. 109 ff.). Oplysningerne herom må søges adskillige steder i disputatsen og ikke blot i det korte kapitel X, hvor der er gjort rede for nedlæggelsernes forskellige former. Det drejede sig overvejende om små herregårde eller ladegårde, der efter en ofte kun stakket tilværelse som hovedgårde atter blev bondebrug. Bedst tidsfæstet er de hovedgårde, som kronen tid efter anden nedlagde. En række middelalderlige slotte og klostergårde forsvandt, og rundt om i smålenene blev kronens ladegårde forvandlet til bøndergårde. Enkelte større gårde gik samme vej, således Højstrup på Stevns, der 1621 omdannedes til 4 store bøndergårde; 1708 genoprettede dronning Charlotte Amalie hovedgården.

Der savnes i værket en oversigt over samtlige (kendte) hovedgårde, helst ordnet i grupper efter landsdele og så vidt muligt med oplysninger om størrelse; for den ældre tids vedkommende kan der i heldigt fald findes angivelser af forholdet mellem hovedgårdsjord og bondejord. Som Gunnar Olsen anfører, var de forsvundne hovedgårde fortrinsvis gårde nedlagt før 1660, til dels som følge af adelens talmæssige tilbagegang. Men også efter 1660 havde en række ny- eller genoprettede hovedgårde kun en kort levetid, fremgår det af spredte oplysninger i teksten samt bilag I og III: Drøsselholm i Odsherred fra 1673 til henad 1692, Vrågård i Hindsted hrd. 1647–82, Beltoftegård i Slet hrd. 1640–84, Tranderup (Trenderup) i V. Flakkebjerg hrd. 1670–1708, Enslevgård i Houlbjerg hrd. o. 1683–1711, Gentoftegård fra 1667 til henimod 1714, Bagsværd Hovgård 1662–1716. Enevældens skatteaktion i 1680erne synes at have ført til nedlæggelse af ikke mindre end 43 ukomplette hovedgårde, hvoraf en del nu blev erklæret for

bøndergårde, mens andre selv opsagde hovedgårdsfriheden, og atter andre som følge af skatterestancer blev inddraget under kronen. Efter frd. af 16. dec. 1682 blev nyoprettede hovedgårdes skattefrihed afhængig af kgl. bevilling, og det kan i nogen grad have bremset den udvikling, som de mange »øde« eller yderst slet vedligeholdte bondebrug måtte bidrage til.

Til de vigtigste kapitler hører XI »Nedlæggelsesnes omfang«, XII »Stordrifterne« og XIII »De nedlagte landsbyer«, der alle bygger på det omfattende statistiske materiale, der indgår i bilag I og II (s. 289–349). I en række oversigter opereres her med 4 hovedperioder på 50 år, fra 1550 til 1749, hvortil kommer en indledende periode 1525–49 og slutningsperioden 1750–74, hvor forandringerne i forbindelse med krongodssalgene er den dominerende faktor. Vanskeligheden ved at nå til holdbare resultater undervurderes så vist ikke: »Den tidligere omtalte usikkerhed, der klæber ved en del af materialet, såvel med hensyn til opgivelsernes tidsmæssige unøjagtighed, som hvad en lang række nedlæggelses omfang angår, udelukker på forhånd, at de opnåede resultater kan være i overensstemmelse med forholdene, som de har formet sig« (H. og b. 161). – Det er vel et spørgsmål, om forf. ikke burde have valgt en opdeling, der i højere grad var bestemt af skelsættende begivenheder og tillige tog hensyn til »bevisets stilling«, således at undersøgelsen fortrinsvis samlede sig om de perioder, hvor kilde-materialet er fyldigt, og hvor der samtidig er mulighed for en mere nøjagtig bestemmelse af antal og areal (jfr. nedenfor). Det var jo ikke tilfældigt, når Henrik Pedersen i sine hovedgårdsundersøgelser navnlig bevægede sig mellem 1660 og 1730; med rette søger Gunnar Olsen dog et sidste, værdifuldt holdepunkt i hoverireglementerne o. 1770 suppleret med indberetninger om nedlagte bøndergårde 1768–

69 og materiale vedrørende krongodssalgene.

For bøndergårde nedlagt efter 1660 skulle det i meget stor udstrækning være muligt at bestemme såvel antal som *hartkornsstørrelse*. Mest usikkerhed knytter sig til perioderne før 1682–83 (landmålingens år), men den ældre matrikels angivelser kan dog i mange tilfælde med held benyttes. 1688-matriklens hartkornsmateriale burde ikke ligge brak i bilagene, men tages frem til belysning af de sidste ca. 90 år og dermed i virkeligheden til forståelse af visse forhold, der sandsynligvis går betydeligt længere tilbage i tiden. At dette ikke er sket, må anses for den væsentligste indvending mod dette grundmurede arbejde, hvis solide hovedresultater nødtigt skulle lide under den kritik, der – efter forfatterens egen ovenfor citerede anvisning! – meget vel kan rettes mod periodernes procenttal. Gunnar Olsen kunne på væsentlige punkter nærmere have påvist tilstande, som nu kun omtales i almindelige vendinger og illustreres med enkelte eksempler. Forskelle mellem landsdelene, frem for alt den sjællandske øgruppe og Jylland burde her påvises i mere tydelige tal.

Af hensyn til periode-opstillingen i tabellerne anvendes gennem de 250 år *gården*, bondebruget i almindelighed, som »det eneste brugbare« sammenligningsgrundlag. Endda svigter det ved 22 landsby- og 115 andre gårdnedlæggelser, hvor antallet af gårde ikke er anført i kilderne. Hertil kommer de *delvise* nedlæggelser, der unddrager sig en opgørelse i gårdantal, men efter 1688 i mange tilfælde angives i hartkorn (f. eks. når en del af en landsbys jorder lægges under en hovedgård). Rigtigt er det naturligt, at en udskillelse af bol og gårdsædegårde eller en opdeling i hel- og halvgårde ikke vil kunne gennemføres (s. 52 f.). Betegnelserne er skiftende, og 1688-matriklen viser, at mange halvgårdes hart-

korn er på størrelse med helgårdes i andre landsbyer. Fra 1682–83 til 1774 anføres imidlertid de fleste nedlagte gårdes hartkorn, og dette materiale kunne fortjene nøjere iagttagelse. Af flere grunde. For det første kan man for de godt 90 år efter landmålingen få en gennemsnitsberegning, der bedre end regnestykket s. 175 beviser, at de nedlagte bøndergårde virkelig lå over gennemsnitsstørrelse. Dernæst vil en hartkornsoversigt viselandsdelsforskelligheder, som man enten vanskeligt eller slet ikke kan få øje på i tabeller, hvor kun gårdantal figurerer. Af særlig interesse er unægtelig de jyske hartkornsopgivelser, fordi de sammen med andre iagttagelser bidrager til at holde det spørgsmål åbent: om der overhovedet var nævneværdig nedgang for bondebruget i Jylland efter 1680erne.

De nedlagte hovedgårdes hartkornsareal kendes med få undtagelser i tidsrummet 1682–1774, der i tabel 1 er opdelt i tre perioder.

Tabel 1.

	Jylland		Øerne	
	Antal hg.	Tdr. htk.	Antal hg.	Tdr. htk.
1682–99 ..	32	388,4	14	481,0
1700–19 ..	6	91,3	10	465,8
1720–74 ..	8	368,7	5	161,0
I alt	46	848,4	29	1107,8
Gennemsnitshartk.	18,4		38,2	

De nedlagte jyske hovedgårde var flere i tal, men gennemgående betydeligt mindre end øernes. Af landets godt 31.000 tdr. hovedgårdshartkorn havde

øernes herregårde i 1688 næsten 56 %, de jyske ca. 44 %. Nedgangen var således for begge grupper godt 7 %, der iøvrigt ikke udelukkende tilfaldt bondebrugene. Samtidig gik imidlertid langt større hartkornsmængder fra fæstebønderne over til hovedgårdene, og her var der meget store landsdelsforskelle.

En gennemgang af kildematerialet i bilag I og II giver til resultat (tabel 2), at af 868 påviseligt nedlagte bøndergårde fra perioden 1682–1774 er der 546 med hartkornsangivelse (en del flere kunne sandsynligvis udledes af andre kilder, men det ville næppe ændre gennemsnitsresultatet væsentligt). I forhold til de samlede antal nedlæggelser er de grupper, der kan hartkornsspecificeres, nogenlunde lige store for Jylland og øerne. Gårdantal og hartkorn er derimod ret ulige fordelt på nyoprettede og udvidede hovedgårde. Da enkelte hartkornsangivelser synes afrundede, anføres td.-tallene uden decimaler.

Sjælland tegner sig for næsten halvdelen af nedlæggelserne, men der er nedlagt forholdsvis flest bøndergårde på Lolland-Falster, mens Jylland med over halvdelen af samtlige gårde har knapt 23 % af samtlige nedlæggelser. På grundlag af de anførte hartkornstal kan de nedlagte bøndergårdes hartkorn beregnes til 4375 tdr. på øerne mod kun ca. 1130 tdr. i Jylland, hvor tabet for størstedelen opvejes af de nedlagte hovedgårdes jorder. Selv om der utvivlsomt også 1682–1774 er henlagt en del mere bondejord under ho-

Tabel 2.

	Nedlagt ved hg. oprettelser			Nedlagt ved hg. udvidelser		
	I alt gårde	Gårde m. tdr.	htk.	I alt gårde	Gårde m. tdr.	htk.
Sjælland-Møen	182	90 m.	584	245	177 m.	1226
Loll.-Falster	48	22 m.	97	88	65 m.	392
Fyn-Langeland	33	18 m.	105	74	49 m.	344
Øerne i alt	263	130 m.	786	407	291 m.	1962
Jylland	53	47 m.	359	145	78 m.	354
Hele landet	316	177 m.	1145	552	369 m.	2316

vedgårde, end kilderne med sikkerhed viser, bliver de jyske bøndergårdes tab gennem godt 90 år sikkert kun $\frac{1}{4}$ – $\frac{1}{2}$ procent, men af øernes bondejord er mellem 2 og 3 % i denne periode erobret af hovedgårdene.

Nedlæggelsen af bøndergårde foregik udenfor Sjælland i betydeligt langsommere tempo efter 1700. Det må dog bemærkes, at der navnlig i forbindelse med krongodssalgene i sidste periode blev frataget adskillige landsbyer jord, uden at det gav sig tilsvarende udslag i gårdnedlæggelser; det gælder især Sjælland og Lolland-Falster. – De 868 nedlagte gårde fordelte sig som vist i tabel 3.

Tabel 3.

	Sjælland	Loll.-Falster	Fyn	Øerne i alt	Jylland
1682–99	101	78	44	223	80
1700–19	92	19	26	137	47
1720–49	123	34	31	188	25
1750–74	111	5	6	122	46
	427	136	107	670	198

Det kan noteres, at Langeland med mindst 26 nedlagte bøndergårde (mellem 3 og 4 % af samtlige) ligger på linie med den sjællandske øgruppe, hvad denne side af landboudviklingen angår. Det øvrige fynske område kommer med kun 1– $1\frac{1}{2}$ % nedlæggelser Jylland langt nærmere (det gælder også på en række andre punkter).

Ved iagttagelser *over de nedlagte bøndergårdes gennemsnitsstørrelse* målt i hartkorn (jfr. H. og b. 175) bør man ligesom ovenfor skelne mellem gårde nedlagt ved *a.* oprettelse og *b.* udvidelse af hovedgårde. De sidste udgjorde, som Gunnar Olsen har påvist, det store flertal.

	<i>a.</i> Td. htk.	<i>b.</i> Td. htk.	Til- sam- men Td. htk.
Sjælland-Møen ..	6,48	6,93	6,78
Loll.-Falster	4,43	6,03	5,63
Fyn-Langeland ..	5,75	7,02	6,70
Jylland	7,65	4,54	5,71
Hele landet	6,42	6,28	6,34

Holder man sig som Gunnar Olsen (s. 175) til 1688-matriklens gennemsnitsstal (Sjælland-Møen 6,5 td. htk. pr. gård, Loll.-Falster 5,6, Fyn-Langeland 6,2 og Jylland 4,8), skulle de nedlagte gårde i alle landsdele være over gennemsnitsstørrelse. Så enkelt er forholdet imidlertid ikke. I de fleste egne på øerne blev omkring landmålingen eller nogen tid senere et stort antal bøndergårde sammenlagt eller deres jorder delt mellem gårde i landsbyerne (betydeligt færre blev lagt under hovedgårde). Hermed fulgte, at hartkornet pr. gård blev forøget. Gennemsnitsstørrelsen kan naturligvis ikke med nøjagtighed fastslås for noget tidspunkt, men skønsmæssigt må den sættes til ca. 7,5 for Sjælland, 6,5 for Loll.-Falster og noget lignende for Fyn-Langeland. Derimod var matriklens gårdenheder for mange jyske sognes vedkommende opdelt i to eller flere gårdbrug¹⁾. Sammenlægninger

¹⁾ I Fortid og Nutid XIX, 255 f., har jeg anført en række eksempler til belysning af dette forhold. »Gård« er i 1688-matriklen (se tabellerne i Henrik Pedersen: De danske Landbrug 1688) i talrige tilfælde en regningsenhed (= helgård), og man kan i mange syd- og østjyske sogne ved hjælp af andet kildemateriale konstatere, at det faktiske antal gårdbrug afveg meget stærkt fra matriklens tal. Ofte vil markbøgerne fra 1683 være i god overensstemmelse med senere kilder (navnlig fæsteprotokoller), mens matriklen er misvisende. Til illustration kan anføres nogle landsby-eksempler fra Rask og Stensballegård godsers fæsteprotokoller 1719, med 1688-matriklens tal i parentes. *Hvirring* sogn, Nim hrd.: Hornum (6) 10 halvgårde og 4 fjerdinggårde, *Boring* (4) 7 halvgårde og 1 »bolig« (en anneksgård), *Over Kodallund* (1) 2 halvgd., *Neder Kodallund* (1) 2 halvgd. *Uldum* sogn, Nørvang hrd.: Uldum (9) 14 halvgd. *Vær* sogn, Vor hrd.: *Bli-rup* (5) 1 el. 2 helgd., 6 halvgd., *Stensballe* (15) 1 helgd. 20 halvgd. *I Brigsted*, *Søvind* sogn, anfører matriklen 11 gd. med ialt 55,8 td. htk., men under *Stensballegård* hører 1719 8 halv- og fjerdinggårde med fra 1,31 til 2,44 td. htk.

var derimod langt sjældnere i Jylland end på øerne, og de jyske gårdes gennemsnitshartkorn har snarest ligget lidt under 4,5 tdr.

De nedlagte sjællandske bøndergårde var da noget under gennemsnitsstørrelsen for denne landsdel, og dette gjaldt navnlig gårde der blev underlagt nyoprettede hovedgårde (her er nedlæggelserne på Fyn og de sydlige øer så få i tal, at tilfældigheder kan spille ind). Det var for en stor del landsbyer med ringe hartkorn der måtte give plads for nye herregårde. Af Dønnerups 12 gårde med kun godt 26 tdr. htk. blev Benzonslund oprettet i 1730, Bonderupgård i Slagelse hrd. opstod 1728 af 8 gårde med 25,57 tdr. h., og Kastrupgård i Ø. Flakkebjerg hrd. opslugte i 1731 Kastrup bys 6 gårde, 19,31 tdr. h. Også de hovedgårde, der blev oprettet ved krongodssalgene, opstod i reglen af bøndergårde under middelstørrelse. Nærmere gennemsnitsstørrelse var naturligt nok bøndergårde, der blev nedlagt til fordel for bestående hovedgårde. Det drejede sig i reglen om nabo-landsbyers bondebrug, men der var dog også her en tendens til fortrinsvis at nedlægge små og derfor mindre hoveridytige gårde, i adskillige tilfælde gårde, der allerede før landmålingen havde måttet afgive jord til herregårde.

I Jylland er derimod de nye hovedgårde fra perioden 1682–1774 for størstedelen oprettet af 1 à 2 bøndergårde med betydeligt hartkorn, og selv i tilfælde, hvor hele landsbyer er nedlagt, ligger gårdstørrelsen ofte over gennemsnittet. Af Hovedstrups 5 g. og 1 bol oprettedes 1682 Rodstenseje ved Odder (1688 41,94 tdr. htk.), af Terps 6 øde gårde o. 1685 Terp ladegård, (31,67 tdr. h.), og Fuglsø 6 g. med 35,55 tdr. h. gik 1720 op i Fuglsø ladegård, Gerlev hrd. Det er sandsynligt, at også de jyske bøndergårde, der før landmålingens tid medgik til hovedgårdsoprettelser, gennemgående var over middelstørrelse. Da de fleste her-

regårde på halvøen var forholdsvis små, fik udviklingen også på dette område sin særlige karakter i Jylland. Her formede overgangen fra bondebrug til hovedgård og omvendt sig ofte som henholdsvis sammenlægning og deling af enkeltgårde, driftsmæssigt næppe meget forskelligt fra, hvad der skete med de bøndergårde, der kun i perioder var opdelt i to eller flere brug. – Hartkornsstatistikken viser desuden, at de jyske bøndergårde, der blev ofre for hovedgårdsudvidelser, gennemsnitligt taget var af middelstørrelse. Ganske vist blev adskillige større bondebrug lagt under de bestående hovedgårde (på Fyn synes dette træk endnu mere fremtrædende), men det store flertal af nedlagte gårde var i Jylland små eller middelstore. Der savnes dog særlig ofte hartkornsangivelser fra perioden 1682–99.

Også m. h. t. *landsbynedlæggelser* er forskellen mellem Jylland og øerne iøjnefaldende, hvilket klart fremgår af Gunnar Olsens tabeller (H. og b. 187–92). Af 264 i tidsrummet 1525–1774 nedlagte landsbyer var kun 79 jyske; de 68, hvis gårdantal kendes, talte kun 346 gårde (mod 1147 i 174 landsbyer på øerne). Dette svarer ikke til bebyggelsesforholdene, for også i Jylland boede det store flertal af bønderne i landsbyer, navnlig i de herregårdsrige egne. Selv om der gennem 250 år er forsvundet flere landsbyer, end kilderne giver oplysning om, drejer det sig ialt kun om nogle få snese spredt over det meste af halvøen. Endda var det gennemsnitlige antal gårde pr. nedlagt landsby kun 5,1 i Jylland mod 6,6 på øerne; de store landsbyer havde i reglen langt større modstandskraft overfor hovedgårdenes ekspansion. Også Fyn-Langelands 24 konstaterede landsbynedlæggelser var forholdsvis langt mindre end Lolland-Falsters 39 og Sjællands 122.

Helhedsbilledet, som gerne måtte tegnes med lidt skarpere streger, end det sker i Gunnar Olsens fremstilling, vi-

ser da, at i vornedskabets egne blev bøndergårdene langt hårdere ramt end på Fyn og navnlig i Jylland. Mens den sjællandske øgruppe 1525–1774 måtte skatte med 7–8 nedlagte gårde pr. hovedgård, slap Jylland med 2 og tog vel den ene tilbage i kraft af hovedgårdsudstykningsreglementerne o. 1770 har flere eksempler på sådanne udstykningsreglementer end anført (H. og b. 158 f.). Således blev Skjerring Munkgård, som efter matriklen 1688 havde 29,28 tdr. htk., allerede i Rs. Randlevs ejertid (1718–55) reduceret til 7,73 tdr. h., idet jorden iøvrigt blev »udlagt og tildelt andre bøndergårde i Skjerring«; hovedgårdens 3 marker lå endnu 1771 i fælling med landsbyens. – Af kapitel XII, »Stordrifterne«, fremgår det, at af 50 storbrug med over 100 tdr. htk. lå kun 6 i Jylland og blandt disse var 5 middelalderlige gårde; Fyn tegnede sig for 4. Af samtlige 67 stordrifter fra perioden 1525–1774 var kun 15 jyske, af 122 store hovedgårdsudvidelser kun 33 (tabel 16 og 17). Meget rigtigt fremhæver Gunnar Olsen s. 185, at udviklingen i retning af nye stordrifter kulminerede i årene 1660–90, og at Sjælland fik hovedparten. »Det skel med hensyn til driftsstørrelser, der allerede fra middelalderen synes at have været mellem Sjælland og Loll-F, vornedskabets område, og Fyn-Jylland, og som var blevet uddybet i den foregående periode, bliver nu stadig mere udpræget...« Da der 1700–74 overhovedet ikke oprettedes noget jysk storgods, kan man godt – i Himmelbjergets land – vove den påstand, at skellet er blevet et svælg.

Det store statistiske materiale, der er samlet i bilag I og II, burde nok være ordnet efter landsdele og ikke blot så vidt muligt kronologisk indenfor de to hovedfelter: oprettelser og udvidelser af hoved- og ladegårde. Det ville også have lettet kontrollen med hovedtabellerne 6 og 7 (s. 166–69), hvor nogle tal afviger fra det, man kan udlede af

bilagene. For helhedsresultatet betyder små forskydninger mellem grupperne af nedlagte gårde (2, 3, 4, 5 etc.) næppe meget. Alvorligere er det, at mange nedlæggelser har en så usikker tidsbestemmelse. De s. 301 anførte hovedgårde med »F 1650« (oprettet før 1650) må henføres til 50-året 1600–49 og ikke til det følgende. »Før 1660–65«-nedlæggelserne kan heller ikke alle formodes at høre hjemme i *perioden 1650–99*, men det er dog næppe særlige iagttagelser, der har medført de uoverensstemmelser m. h. t. jyske gårde nedlagt ved hg-oprettelse i dette 50-år, som vil fremgå af følgende »fintælling«: Enkelte gårde 27 (tabellen har 29); gruppen med 2 nedlagte gårde 10 (4), nemlig ved Grubbesholm, Skovsgård, Sludstrup, Løngård og Rantzau-gåve; gruppen m. 3 nedl. g. 21 (27): Skovsgård (Nygårde), Tustrup, Fri-senvold ladegård, Dragsgård, Enslev-gård, en ladegård under Overgård samt Vanstedgård; gruppen m. 4 nedl. g. 12 (20), nemlig Marsvinslund, Bryskesborg (egentlig 3½ ødegårde) og Haslevgård. De øvrige grupper stemmer, men antallet af bevisligt nedlagte gårde 1650–99 går dog ned fra 118 (tabel 6 fejltæller til 117) til 108. Det skal tilføjes, at andre stikprøver er faldet gunstigere ud. Men den foreslåede opdeling efter landsdele ville have givet større sikkerhed – og have tiltalt lokalhistorikere. – Tidsfæstelsen burde have hindret Handbjerg Hovgård (o. 1651) i at optræde med 2 g. nedlagt både som oprettet og udvidet hovedgård (s. 302 og 326). Ligeledes er Asumgård 1709 opført i begge bilag med de samme nedlæggelser; her er dog lidt navneforbistring m. h. t. Brændgård (s. 309 og 341).

I bilag IV og V har Gunnar Olsen udarbejdet oversigter over landsbyer nedlagt ved hensigtsvis oprettelse og udvidelse af hovedgårde. Tidspunktet for nedlæggelsen må ofte angives omtrentligt, og i mange tilfælde er antallet af nedlagte gårde ukendt eller

tvivlsomt. Som kapitel XIII og bilag I og II nærmere oplyser, blev adskillige landsbyer nedlagt i to el. flere tempi, og navnlig ved de ældste nedlæggelser savnes ofte gårdantal. Når herregården Torbenfeld (Frydendal) allerede o. 1500 blev udvidet med jord fra 8 g. i landsbyen af samme navn, hvis sidste 4 g. først skal være nedlagt i 1600-årene, illustreres dette i oversigten s. 364 ved »4(12)«. Her ville en note være på sin plads, idet tal i parentes vel i almindelighed er udtryk for en dobbelthed i kilderne. Er omfanget af ældre nedlæggelser ukendt, kommer en nedlagt landsby til at optræde i bilag V (sjældnere IV) med for lille gårdantal, hvilket naturligvis påvirker beregningerne over de nedlagte byers gennemsnitsstørrelse. Om (Gl.) Søby i Gern hrd. oplyses s. 320, at der før 1626 blev taget jord fra 3 gårde, og s. 338 hedder det, at 13 g. i Søby før 1690 »for en del« var lagt under Søbygård. Matriklen synes at bekræfte den endelige nedlæggelse, og tabel 7 anfører de 13 g. som nedlagte, men bilag V (s. 365) har kun 11 g. (en trykfejl?). – I landsbyen Fiskerhoved i Rohlte sogn, Fakse hrd., blev der ved Strandegårds oprettelse 1661 nedlagt 1 gård, 1686 2 g., og efter 1688-matriklen er der endnu 5 g.; yderligere 2 er nedlagt 1733, og fra dette år dateres s. 365 landsbynedlæggelsen. Når præsten i Rohlte 1758 meddeler, at 8 g. i Fiskerhoved er lagt under Strandegård (s. 208), svarer dette til den rettelse G. O. ønsker foretaget, således at der anføres 8 (i st. f. som s. 365 2) gårde i denne landsby. Men så savnes der altså mellem 1686 og 1733 oplysninger om 3 nedlagte g., event. om sammenlægning af bøndergårde fulgt af inddragelse under hovedgård.

Så komplicerede kan forholdene være. Men det kan også forholde sig så enkelt, at en nedlæggelse egentlig kun er fuldført på papiret. Gunnar Olsen oplyser s. 335 korrekt efter

markbogen (1076 fol. 181 b), at Drammelstrup by, Tirstrup sogn, før 1683 var lagt under Høgholm (det drejer sig dog om 4 og ikke som s. 364 anført 3 g.). Nu vidste man i forvejen, at denne landsby blev genoprettet, senere i slutningen af 1700-tallet. Den omstændighed, at generalhoverireglementet for Høgholm gods, Drammelstrup by, i 1771 nævner nøjagtigt samme hartkorn for de 4 gårde til sammen, som 1688-matriklen anfører, lod mig formode, at fæstebønder straks efter landmålingen havde overtaget jorden. Ekstraskattemandtaller bekræftede formodningen. Senest 1687 sad der 4 fæstere på gårdene i Drammelstrup, og enkelte fæsteforandringer frem til 1700 kan noteres; de relativt mange tjenestefolk og husdyr svarer godt til det store hartkorn. Forholdet er da det, at den unge baron Iver Høg *efter 1773* havde lagt de (muligvis øde) gårde under Høgholm, men efter hans død 1683 bortforpagtede enken gården. De skiftende forpagteres små kreaturbesætninger (dog nok lidt større end oplyst i et skattemandtals selvangivelse!) afviger stærkt fra Iver Høgs 200 staldøksne i 1682-mandtallet, og det tør antages, at det ikke har været i friherreindens interesse at udvide hovedgårdsdriften med Drammelstrupgårdens godt 34 tdr. htk. Fæstere blev da påny indsat, blandt dem måske en eller flere af de husmænd, som det ifølge markbogen var forundt at bruge »nogle klepper i gårdens marker«.

Værkets sidste kapitler omhandler bøndernes skæbne ved nedlæggelserne, præsternes refusionskrav, der gennemførtes 1661, samt endelig godsøkonomiens omlægning og diskussion om hovedgårdene. Disse forhold er belyst ved træk, der illustrerer den almindelige udvikling og fortrinsvis påpeger de problemer, tiden selv satte under debat. I »Afslutning« resumerer Gunnar Olsen afhandlingens formål: at konstatere bondejordsinddragelser un-

der hovedgårdsdrift 1525–1774, motiverne hertil og denne udviklings virkninger. Landbrugstekniske forhold, især udskiftning af fællesskabet, har ofte været afgørende årsager, men betydningen af ødegårdsproblemet og skattepolitikken bør ikke undervurderes. Et tab på 4–5 % af bondejorden var ikke skæbnesvangert for bønderne og skabte ikke direkte noget socialt problem, men hoveriets vækst og gods-ejernes tiltagende myndighed overfor bønderne kom i stigende grad til at præge godssystemet. Ved Gunnar Olsens meget fortjenstfulde undersøgelser er nedlæggelserne i det store og hele blevet tilfredsstillende statistisk belyst, men der er stadig brug for en mere indgående analyse af stordriftens væsen, af dens økonomiske og sociale virkninger (til skade eller gevinst for bondebruget?), og her tør man håbe på nye betydelige arbejder fra samme hånd.

– »Hovedgård og bondegård« har et nyttigt stedregister, men burde også have haft personregister. Den fyldige indholdsfortegnelse gør det nogenlunde ud for et sagregister.

Fridlev Skrubbeltrang.

Anders Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske bevægelse med særlig henblik på den Borupske kreds. I, 1870–1887. (Det danske Forlag, 1958). 496 s.

Dr. Thyssens 496 sider store disputats er uden sammenligning det mest betydningsfulde og omfattende arbejde om grundtvigianismen i vor historiske litteratur. Det er ikke det første; Thyssen nævner selv med al respekt sine forgængere: Anders Nørgaards værk fra 1936, Poul Engbergs (1940), Roar Skovmands højskole-disputats (1944), Hakon Stangerups skrift om kulturkampen (1946) og undertegnede Morten Pontoppidan-biografi (1950–53). Hvad Bernard af

Chartres bemærkede om sin generations forhold til oldtidens klassikere – »i sammenligning med de gamle er vi som dværge på kæmpers skuldre. Selvom vi kan se mere og fjernere ting end de, så skyldes det ikke vort skarpsyn eller vor legemsstørrelse, men udelukkende det, at vi løftes i vejret af giganter« – kan (mutatis mutandis!) også anvendes om Thyssens overmåde loyale forhold til forgængerne, og unægtelig kan han se »mere og fjernere ting end de«, ikke blot fordi han står på deres skuldre og har en solid tradition bag sig, men også fordi hans viden og skarpsyn, i kraft af en ejendommelig indlevelsismetode, er større. Hans referater er ikke blot koncise (og brede!), men fremtræder på en sådan måde at man gennem dem oplever gangen i tankers og ideers tilblivelse så at sige indfra. Det bør ved en disputats være overflødigt at bemærke at akribien er i orden, men i dette tilfælde kan det ikke undgå at aftvinge beundring at bogen formelt er næsten lydefri i stil og sprog, i komposition og korrekturlæsning et arbejde hvor »fejl« i banal forstand praktisk talt ikke forekommer; sliddet har lønnet slideren med et værk som i enhver henseende præsenterer sig smukt.

Rent kildemæssigt lader grundtvigianismens historie – også dens indre historie – sig skrive; det gælder ikke de andre kirkelige retninger: Indre Mission har unægtelig i høj grad lagt beslag på opmærksomheden i dagens strid, men ikke efterladt sig hverken arkivalske eller trykte kilder af større historisk værdi; at skildre IM.s prædiken på grundlag af hele bjerge af opbyggelighed er vel muligt, men m. h. t. dens virkelige historie, dvs. dens indre og ydre konflikter, dens mål og dens resultater er vi i virkeligheden ilde stillet; rimeligvis hænger det sammen med at grundtvig-folket havde en gennem opdragelse skærpet historisk sans – derunder også sans for at sikre

sig »liv og eftermæle« ved at gemme på papir – mens IM interesserede sig for »det ene fornødne« og brugte kakkelovnen som arkiv. Og hvad angår centrumsretningen (med urette kaldet den »højkirkelige«) er vi også vel hjulplne såvidt det angår teologisk og homiletisk litteratur, men i grunden heller ikke længere (med mindre man da vil regne de ofte forherligende biografier og autobiografier med); det skyldes at disse folk til en vis grad levede efter devisen: bene vixit qui bene latuit, udlagt således at de foretrak at øve deres indflydelse (og den var stor, for de sad i nøglestillingerne) bag kulisserne; med vækkelsernes stærke dominans i det kirkelige billede kom de »stille i landet« til at stå i skygge, og det er i virkeligheden en legitim forskningsopgave (som også kan realiseres) at grave dem ud af selvforskyldt og uforskyldt forglemelse og derved skabe bedre balance i det kirkehistoriske perspektiv.

Men for grundtvigianismens vedkommende flyder kilderne rigeligt: tidsskrifter, bøger, og ikke mindst breve foreligger i kolossal udstrækning, og det er en af Thyssens store fortjenester selv at have tilvejebragt et meget omfattende materiale fra privatarkiverne; fortjenesten bliver ikke mindre fordi han præcist forstår brevens problematiske kildeværdi og med sikker hånd gør brug af denne forståelse når han skriver. Brevet »går lige til sagen«, afslører det personlige sigte, og hvor de private motiver ikke kommer til deres ret i den offentlige debat giver brevet ikke blot mulighed for korrektion, men også for nøjagtigere at bestemme bevæggrundene og komme bagom avis- eller tidsskrift-diskussionernes flimrende uklarhed, de tit slørede argumenters hug og parade. På så at sige hvert punkt er det lykkedes at underlægge fremstillingen med primære kilder, og også hvor billedet af det vi vidste i forvejen ikke ændres meget sættes det kendte ind i

en bredere sammenhæng, et dybere perspektiv. Det gælder naturligvis særlig bevægelsens ordførere (præster, højskolemænd, politikere, bladfolk etc.), men også den brede bondebevægelse som er og bliver al grundtvigianismes sociale – om man hellere vil: folkelige – substrat, og da navnlig nygrundtvigianismens.

En svensk kirkehistoriker som arbejder på den sociologiske linie har med rette peget på den enorme rolle »vängrunder« spiller i nyere kirkehistorie og om den gruppe der i firserne skabte den epokegørende kbhvske kirkesag bemærker han: »Sedda från allmän religionssociologisk synpunkt har dessa vängrunder haft en avgörande historisk betydelse för småkyrkorörelsens tillblivelse, inte bara som arbetslag, som kunde handla helt självständigt i förhållande till tradition och opinion, utan också som levande mönster för hur förhållandet mellan olika kristna bekännare i en storstad borde vara.«¹⁾ Med nogen tillem্পning kan man anvende denne betragtning på den borupske kreds som hos Thyssen er vehikel for en fremstilling af nygrundtvigianismen. Det drejer sig om en studenterkreds, stiftet 1874 med Ernst Borup – senere højskoleforstander i Kbhvn. – som leder og en række af dem der fik »nygrundtvigsk« betydning som medlemmer: V. Brücker, Uffe Birkedal, Karl og Alfred Povlsen etc. Ikke mindst fremdragelsen af Borups store privatarkiv og fundet (som dog for en gangs skyld ikke skyldes Thyssen selv) af den vandrebo – Sagamanden – som efter studentertiden båndt kredsen sammen har placeret denne gruppe som et af brændpunkterne i nygrundtvigianismens historie, både m. h. t. »idédannelse« (som principielt interesserer Thyssen mest) og de mere håndgribelige udslag og indslag i dagens kirkelige og politiske

¹⁾ Berndt Gustafsson: Småkyrkorörelsen. Dess historiska bakgrund, 1955, p. 45 f.

(herunder samfundsproblemer) debat. Vennegruppen synes at have haft indgribende betydning for nygrundtvigianismens tilblivelse og forløb, og da den 1899 exploderede på moraldebat-ten (Jakob Knudsen: Den gamle Præst – og den strid som denne bog rejste) faldt også nygrundtvigianismen sammen og afslørede i sit fald den tilbunds gående splittelse i den grundtvigske kreds. Dette sidste er ganske vist ikke behandlet i dette foreliggende bind som jo kun er en første del, men hvordan Thyssen tænker sig nygrundtvigianismens historie skrevet færdig får man indtryk af gennem hans (utrykte) prisopgave (1951) og gennem to svære afhandlinger i Kirkehistoriske Samlinger (1954, 1958): omkring 1900 kunde de grundtvigske fløje ikke mere råbe hinanden op; den kirkelige og den folkelige linie (der jo tilsammen og kun tilsammen er grundtvigianismen) skiltes, førerne var ikke mere på talefod – heller ikke rent personligt – og grundtvigianismen var sprængt. Ganske vist mener jeg at Thyssen overvurderer sprængningens dybde: stillet overfor den demokratiske kirkepolitik som J. C. Christensen forelagde privat 1900 og som Venstres næsten almægtige kultusminister 1901 fandt de skilte fløje dog sammen i kampen mod kirkeforfatningen; begge parter måtte føle sådan et foretagende som et angreb på »den levende menighed« og på al åndelig frihed. Det blev ganske vist til nederlag, men kampen forenede i en vis forstand »gammel- og nygrundtvigianere«.

I samtiden var »nygrundtvigianisme« et skældsord, anvendt af mere kirkeligt-orthodoxe grundtvigianere der anså en religiøs folkevækkelse for nødvendig om et sandt folkeligt, kirkeligt og politisk, liv skulde folde sig ud i Danmark, imod de yngre som under påvirkning af situationen efter 1870 gik klart ind for en folkelig kultur, bygget på nordisk grund (løsrevet fra

international eller klassisk dannelse) og for venstrepolitik som en vej til folkelig frihed, for en fordomsfri kulturdebat, ja kulturelt samarbejde med fritænkerne, med en vis åbenhed overfor socialismen (som de personligt stod fjernt) og især overfor georgeismen som bedre kunde forenes med liberale synspunkter. For de »ældre« betød alt dette et frafald fra det ægte grundtvigske (et synspunkt der er optaget og med energi gennemført hos Anders Nørgaard, men ud fra dogmatiske, ikke historiske, motiver). Thyssen mener ikke at der var tale om frafald eller udgliden; ganske vist skal man læse godt på lektien for at blive klar over hvad han egentlig mener, for han har med streng askese forsøgt alle direkte personlige vurderinger og udelukkende samlet sig om den rent historiske opgave at udrede begivenhederne og genfremstille dem på grundlag af (hvad han anser for) deres indre motiver, og hans resultat er at nygrundtvigianismen i alle måder var en legitim forlængelse af tendenser som var fremherskende hos den ældre Grundtvig der ved sin død var nået frem til et »nygrundtvigske« stadiet, og 1870-nes unge folk drog i virkeligheden kun konsekvenserne. I forbigående må jeg bemærke at når man både ved disputatsen og i adskillige anmeldelser siden har indvendt at Thyssen ikke vil »ud af busken« med sin egen mening om tingene forekommer bebrejdelserne mig overdreven. Også jeg vilde have sat pris på at se forfatterens eget ansigt klarere i værket, men askese aftvinger altid respekt – navnlig når man ikke selv har det der i middelalderen hed »klosterkød« – og der er ialtfald ikke tale om nogen overtro på at historie kan gøres til en slags »objektiv« naturvidenskab. I den måde hvorpå Thyssen bruger og sigter sit stof, i den forsigtighed hvormed resultaterne lægges frem ligger afgjort de personlige vurderinger som intet historisk arbejde kan være foruden.

Mere vægt har en anden indvending: at den rent historiske analyse ofte kunde være ført et stykke videre; referaterne dominerer lovlige meget på dybdeborings bekostning; det gælder efter mit skøn især undersøgelsen (eller mangelen på undersøgelse) af de kierkegaardske motiver i nygrundtvigsk »filosofi«.

Med rette defineres nygrundtvigianisme som »åndelig venstrepolitik«. Mens grundtvigske »vennegrupper« som kun var en akademisk generation, dvs. 5–6 år, ældre end den borupske kreds havde fået deres livsanskuelse i almindelighed og deres kirkeligt-folkelige syn i særdeleshed dannet sidst i 1860'erne, da den kristeligt-folkelige vækkelse havde sin glanstid, kom problemerne efter 1870 på alle måder til at bestemme nygrundtvigianerne: sammenbrudet af det nationale håb (skandinavismen indbefattet) ved den fransk-tyske krig, pariserkommunen, Georg Brandes' optræden på scenen, Det forenede Venstres tilblivelse og første sejre og socialismens gennembrud. Dette og mere til skabte i virkeligheden en afrundt som skilte to studentgenerationer; de levede i hvert sit åndelige og kulturelle, politiske og religiøse klima, og de yngre måtte ganske anderledes end de ældre tage stilling til påtrængende problemer; de ældre kunde stort set nøjes med at afvise, de havde deres syn »færdigt«; men det tjener de yngre til ære at de med ildhu orienterede sig i den nye situation og satte sig selv ind på at finde selvstændige svar. Hertil fik de fremragende hjælp af Rasmus Nielsens filosofiske dualisme; den blev det instrument som gav de nygrundtvigske et for dem selv urokkeligt ståsted hvorfra de »kunde bevæge jorden«. Det gjaldt at skelne skarpt mellem tro og viden; begge livsholdninger var suveræne på hver deres felt, men måtte ikke blandes sammen – som datidens spekulative og dogmatiske teologi gjorde. Rasmus Nielsen havde nok af

Kierkegaard lært at skelne kvalitativt mellem erkendelsen og existens, men – og det er bl. a. her analysen burde have været dybere – hans tænkning var ikke kierkegaardsk, snarere leverede han en filosofisk legitimation for vækkelsens syn og metode: troen blev til i den religiøse (psykologiske) oplevelse; viden var alt det som ligger på forstandens område. Når man altså havde gjort de fornødne religiøse erfaringer kunde man være ganske tryk overfor viden og videnskab (ikke i udgangspunktet, men i anvendelsen, i forskellen på optimisme og pessimisme, ligger den afgørende delingslinie mellem grundtvigianisme og Indre Mission). Men Rasmus Nielsens og nygrundtvigianernes trosbegreb var ikke Kierkegaards for hvem troen er den konkrete lydighed mod Guds befaling, kristeligt er nemlig al erkendelse handling, forståelsen bliver først til i »afgørelsen«; ved tro forstod de snarere den religiøse »inderlighed«, et kierkegaardsk begreb unægtelig, men omtolket i retning af subjektiv religiøs oplevelse. I kraft af inderligheden – således forstået – kunde man stille sig »ganske frit« til bibel og kirkelære, vurdere alt efter »sit eget åndelige skøn« – hvis målestok er den religiøse oplevelse – og derfor uden besvær gå ind i venstrepolitik eller kulturdebat med folk som mente noget helt andet, ja »samarbejde« med fritænkere som benægtede trosoplevelsens objektive realitet. Den religiøse erfaring var »det faste punkt« som gør tryk i dagens strid og forlener med et ukueligt »lyst syn«, en sikker overbevisning om at kristendommen – det siger ens egen erfaring – er alt andet overlegen. »Alt er tilladt, men ikke alt er gavnligt«, sagde apostlen; den sidste sætning faldt ud af den nygrundtvigske teologi. Naturligvis kan man (med Hal Koch) kalde Rasmus Nielsens filosofi noget vrøvl, en skinløsning af problemerne, men Thyssen beholder ret i sin replik: at det historisk set er uden

forskel om en filosofi er »gal« eller »rigtig«; det kommer kun an på at beskrive dens struktur og placere dens anvendelse og virkninger. Og denne filosofi fik eminente virkninger: i datidens kristeligt-folkelige vækkelse blev faktisk Rasmus Nielsens uigen-nemtænkte dualisme (som jo i realiteten havde et monistisk udgangspunkt, nemlig hegelianismens) og hans kvasi-kierkegaardske forsøg på at redde videnskaben og religionen (med opgivelse af teologien) just den ideologi som passede til situationen. Jeg kan derfor ikke være enig med Hal Koch (Politiken 27/3-58) i at grundtvigianerne led nederlag fordi de var for små og fordi deres filosofi var noget snak; nederlaget er oplagt, men årsagerne er mere komplicerede, og nygrundtvigianerne var ikke ringere folk end datidens bedste, deres filosofi ikke værre end brandesiansk eller socialistisk udviklingsfilosofi (som heller ikke har undgået »nederlaget«); vel var de ikke meget dybsindige; de havde – »forunderligt at sige og sært at tænke på« – hverken læst Grundtvig eller Kierkegaard, men som epigoner – og *det* var de i en vis forstand – ladet sig nøje med første generations (mis)tolkninger, og jeg vilde snarere mene at disse Kierkegaard- og Grundtvig-»disciple« led nederlag fordi de vilde gøre kristendommen gældende som en åndsmagt i politik og kulturdebat. Det *skal* føre til nederlag, og i den forstand fortjente de det. Men det er et andet synspunkt end det rent historiske.

I 1870.erne dannedes den nygrundtvigske ideologi, i 1880.erne skulde den stå sin prøve, da de unge fik examen og kom ud i livets virksomhed. At de slog an er givet: deres oplevelsesreligiøsitet svarede til vækkelsens, deres frisind og frihedssyn til tidens dominerende politiske og kulturelle strømninger, deres kamp for »frie« skoler eller menigheder var i pagt med bonderejsningens strid for en plads i so-

len. De konservative grundtvigianeres forbitrelse og – ofte – perfide polemik tog til, og mange højreorienterede blev drevet ind i samarbejde med Indre Mission; de politiske modsætnings tilspidsning 1885/7 oprev grundtvigianismen, landbrugskrisen gav bønderne andet at tænke på end åndelighed (f. ex. andelsbevægelse), det idealistiske engagement i dagens spørgsmål drev de nygrundtvigske ud i en stærk optagethed af alle slags »sager« (kvindesag, fredssag, afholdssag, etc.), og 1887 ramtes den nygrundtvigske ideologi i hjertet da Morten Pontopidan drog alle konsekvenser af det grundtvigske »nederlag« og fandt fejlen i selve det grundtvigske syn: Grundtvig havde taget afgørende fejl – ikke i den »mageløse opdagelse« i og for sig, men i med teologisk jura at omskabe den til dogmatisme. Resten af historien kommer i næste bind!

Det er ugørligt at referere Thyssens kæmpeværk i alle dens spændende aspekter, opklarede som de er med et væld af nye oplysninger der virkelig betyder en landvinding for al slags historisk arbejde med vor nyere historie. Det skal blot endnu fremhæves at så længe forfatteren holder sig til sit emne, belyser og analyserer den nygrundtvigske bevægelse indadtil eller i forhold til samtidens politiske og kulturelle problemer er han suveræn i kraft af sin viden og sin sikre metode, men jeg mener afgjort at han har underbetonet hvad Indre Mission betød for at gøre grundtvigianismen til det den blev; det er som om han har ladet det være godt med at fastslå at de to retninger stod for fjernt og indbyrdes for fjendtligt til at få gensidig betydning; det skal man ikke være sikker på: fjernhed og fjendskab kan være særdeles formgivende og indholdsdannende faktorer, og endelig udspand da også begge bevægelser af samme rod, omend med en række forskellige som bl. a. skyldes den sociale differentiering. Iøvrigt kunde man

sige noget lignende om forholdet mellem grundtvigianerne og den kirkelige centrumslinie; også her var fjendtligheden af stor betydning for begge parter, og de »negative« faktorer turde være ligeså væsentlige i et historisk begivenhedsforløb som de »positive«.

Disse kritiske indvendinger fremføres navnlig for at pege på at denne bog rejser nye forskningsopgaver; et vidnesbyrd derom ser jeg f. ex. i Thyssens lovlig hurtige påstand om Indre Missions helt negative forhold til politik; den tror jeg er helt forkert: IM havde en ganske bestemt politik: nemlig – på alle områder at »holde tilbage«, at retardere udviklingen; deri stemte den overens med den konservative grundtvigianisme, derfor fandt parterne midt i 1880'erne også hinanden, og for begges vedkommende var perspektivet apokalyptisk: pariserkommunen var varslet om de sidste tider, fritænkeriets »frafald« og socialismens »sataniske« kræfter bestyrkede teorien om at leve ved tidernes ende hvor en stor forfølgelse skulle bryde ind over »menigheden«; men naturligvis var det rart om den kunde forhalles længst muligt så først børn og børnebørn oplevede den (»après nous le déluge«). Og det mål nåede man bedst ved med højre at holde på Gud, konge og fædreland og den nedarvede sociale orden. Ifølge deres sociale stilling var IM.s lægfolk – så snart social bevidsthed vågnede i dem, det skete sent – mest at finde til venstre, men des mere måtte førerne holde tilbage og holde de bredere lag i ro; derfor prædikede de med en lidenskab som kunde stige til arrigskab om at lyde øvrigheden, betale skat, støtte forsvaret etc. og tilrådte indtrængende at undlade at stemme ved valgene; motiveringerne var »åndelige«, men motiverne var politiske: jo flere af IM.s lægfolk der blev hjemme på valgdagen, des færre stemmer fik Venstre (hvad venstrepressen heller ikke var i tvivl

om); og IM.s religiøse forkyndelse var i det hele stærkt politisk inficeret, men altså netop højrepolitisk: ved at være »upolitisk« gavnede man Højres sag mest i datidens situation. Jeg tror ikke at Thyssen har overvurderet de politiske og kulturelle motiver i den grundtvigske bevægelses historie og ideologi-dannelse; men nok at han har undervurderet betydningen af den kirkelige modstander, Indre Missions, indflydelse. Hans værk åbner vej til den næste store forskningsopgaves løsning: virkelig at udrede med om muligt samme lærdom og skarpsindighed som her det intrikate samspil mellem de to kirkelige hovedretninger.

»Grundtvigsk nederlag« kaldte Hal Koch sin anmeldelse og fik svar som han havde råbt i den efterhånden noget gulnede bøgeskov med de lidt falmende kærminder. Det er jo sandt at selvom grundtvigianismen fik afgørende indflydelse på idédannelsen i vore venstrepartier fik den ikke direkte politisk betydning og da slet ikke i den forstand hvori grundtvigianerne håbede det. Dens folkelige kulturdrom og de dermed sammenhængende skoleidealer led fuldstændigt nederlag overfor examensskolen; dens kirkelige frihedssyn har inspireret vor kirkepolitiske udvikling, men også netop kun inspireret; den »kirkelige anskuelse« om trosordet er selv på grundtvigsk hold en ærværdig genstand som man betragter i montre ved det årlige museumsbesøg. Men med alle disse og flere »nederlag« har bevægelsen, og da især nygrundtvigianismen, alligevel været med at skabe et åndeligt klima her til lands som vi ikke for meget godt vilde undvære; som en noget ubestemmelig faktor, umulig at afgrænse, har den ikke forgæves slået til lyd for frihed og frisind – ord som kan dække over de mærkeligste ting, men som dog vel betyder noget i retning af at de andre også har lov at være her selvom de er

fæle, og at vi er her for at finde os i hinanden selvom det er svært – og desuden skal folks menneskeværld ikke vurderes efter deres meninger. Nok led grundtvigianismen nederlag – men ikke fordi dens mænd var for små, snarere ifølge den »livslov« den har indsundet i os: sejerløse falde kæmper alle – og dog satte den frugter som vi alle daglig nyder uden at tænke på hvor vi har dem fra. Der er trods alt noget ved en bevægelse som kan danne grundlag for et så monumentalt mindesmærke over sit nederlag som det Thyssen har skabt.

P. G. Lindhardt.

Troels Fink: Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864. (Universitetsforlaget i Aarhus, 1958). 81 s.

Historieprofessorn i Århus Troels Fink höll i höstas fem föredrag, som nu utgivits i bokform under titeln »*Dansk udenrigspolitik efter 1864*«. Det är en till omfånget liten, till innehållet tungt vägande skrift, i viktiga punkter byggd på förut obegagnat källmaterial. Framställningen blir glänsande genom professor Finks förmåga att förena klara linjer, stark koncentration och fin analys med ett livfullt berättande, som trots knappheten ger utrymme åt belysande och spännande episoder. Med sådant mästarskap borde en översikt av Sveriges utrikespolitiska historia formas i anslutning till det stora verk som nu närmar sig avslutningen.

Professor Finks ledmotiv är att klargöra förhållandet mellan utrikespolitik och försvarspolitik; därvid blottas motiv och synpunkter som i den offentliga debatten av naturliga skäl aldrig kommit fram. Efter 1864 års nederlag i kriget mot Preussen och Österrike dominerades den danska politiken under några år av hoppet om återvinnande av de danska delarna av Slesvig. 1867 års härordning byggde på denna tanke; Danmark skulle ha

en liten, väl utrustad och rörlig armé, som kunde samarbeta med en fransk expeditionskår i händelse av ett fransk-tysk krig. Vid krigsutbrottet 1870 blev frågan aktuell, en del ledande politiker var benägna för aktion, och underhandlingar öppnades med en till Köpenhamn sänd representant för den franske kejsaren; de danska studenterna, samlade till möte i Klampenborg, jublade vid underrättelsen om fransk krigsförklaring. Redan inom några veckor blev dock den preussiska överlägsenheten i kriget uppenbar, och de dansk-franska förhandlingarna avbröts. Sedan dess kännetecknas dansk utrikespolitik intill det andra världskriget av en vilja till neutralitet som i allt högre grad präglades av uppfattningen att man under inga förhållanden fick komma i krig med Tyskland. Den sista etappen av denna neutralitetspolitik med reservationer blev följdriktigt försvarets nedskrivning och uppgivelsen inför Tyskland i april 1940.

Under 1800-talets sista decennier blev försvarsfrågan, liksom senare i Sverige, ett stridsämne mellan partierna vid sidan av frågan om parlamentarismens genomförande. Köpenhamns be-fästande, särskilt på sjösidan, genomfördes under Estrupiatet. Den utrikespolitiska tanken bakom befästningsverket var närmast att Köpenhamn i händelse av ett tyskt angrepp under ett storkrig skulle kunna hålla ut tills man fick hjälp från England och/eller Ryssland, men åtminstone vid vissa tillfällen ansåg Estrup själv att risken av ett krig med Tyskland till varje pris måste undvikas. »Jag anser det därför nödvändigt«, yttrade Estrup privat år 1878, »att vi i tid närmar oss Tyskland så mycket att det inte kan vara något som helst tvivel om att Danmark kommer att stå på dess sida i varje läge och aldrig gå emot det.« Monarkens och högerns man förebadade alltså den politik som kom att drivas sextio år senare, men han gen-

omdrev likväl, kanske främst av inrikespolitiska skäl, det befastande av Köpenhamn som allmänt uppfattades som riktat mot den tyska faran.

Ett nytt skede i utvecklingen markeras av uttalanden och förhandlingar före och under det rysk-japanske kriget. Den vänsterregering med Deuntzer i spetsen som sedan 1901 satt vid makten hade enligt deklARATIONER som gjorts redan vid Estrups fall och »förlikningen« 1894 att arbeta för internationellt erkännande av Danmarks neutralitet. Vidare var Ryssland och Tyskland, under närmandet 1903–1905 mellan dessa stater, angelägna att garantera Danmarks neutralitet av ett helt annat motiv, nämligen med tanke på en engelsk flottaktion i Östersjön. »Kort uttryckt kan man framställa saken så att Ryssland och Tyskland skulle ge garantier för Danmarks neutralitet för att därigenom få tillfälle att – i händelse av krig med England – besätta landet innan England kunde göra det«, skriver Fink. Kejsar Vilhelm talade om saken med Kristian IX, som fick lova att tills vidare hålla tyst inför sin statsminister – vilket erinrar om de svenska kungarnas uppträdande då och senare – och trevare gjordes i Köpenhamn. Det blev ingenting av saken, närmast därför att de tyska och ryska regeringarna drog sig tillbaka. Den tyske kejsaren skrev till tsaren att det var bäst att låta den danska insikten om landets hjälplöshet mogna utan några neutraliseringsförslag; vid ett storkrig »skulle Ryssland och Tyskland ögonblickligen handla till skydd för sina intressen genom att besätta Danmark och hålla det ockuperat så länge kriget varade«.

Även under den följande vänsterregeringen J C Christensen diskuterades neutralitetsfrågan och förhållandet till Tyskland; av särskilt intresse är samtalen mellan byråchefen i det danska försvarsdepartementet, kapten Lütken, Christensens representant, och chefen för den tyska generalstaben Moltke.

Lütken tog upp frågan om Tyskland ville lova att respektera Danmarks neutralitet, men antydde också möjligheten av en militärkonvention eller allians, om Danmark kunde återfå Nord-slesvig. Moltke förklarade att Danmark i ett storkrig måste välja mellan England och Tyskland. Att ge tillbaka Nord-slesvig till Danmark kunde det inte vara tal om, utom möjligen efter ett krig i vilket Danmark ingripit på tysk sida. En rad uppgifter tyder på att kungen, konseljpresidenten och utrikesministern stod positiva till kravet att Danmark i händelse av krig skulle gå med Tyskland, även om ett avtal i denna riktning ansågs omöjligt. Den nya försvarsordningen av år 1909 innebar, enligt Fink, »att Danmark skulle kunna försvara sig mot alla stater utom Tyskland, dock att det inte var uteslutet att en regering som så önskade också kunde använda försvaret mot Tyskland«.

Radikalerna och socialdemokraterna, som under de följande årtiondena i huvudsak bestämde dansk utrikes- och försvarspolitik, leddes av andra principiella synpunkter än de förut härskande partierna. Av särskild betydelse var den redan år 1909 av radikalen P Munch – den senare utrikesministern – framförda tanken att ett starkt försvar kunde inbjuda till angrepp genom att de krigsförande skulle tävla om att ta detta försvar i besittning; Köpenhamns fästen på sjösidan skulle för Tyskland vara åtråvärda i ett krig med England, och tyskarna kunde genom en nattlig aktion på ett dygn erövra huvudstaden. Munch och andra uttalade nästan öppet att en fredlig ockupation under alle förhållanden vore bättre än ett krig. Utrikesminister Erik Scavenius klarlade regeringens hållning då han den 3 augusti 1914 till det tyska sändebudet förklarade att »Danmark kommer inte i något fall att sluta sig till Tysklands motståndare«. Meningen med dessa ord måste ha varit att Tyskland kunde ockupera lan-

det utan motstånd; i motsats till Estrup 1878 och Lütken eller Christensen 1907 torde man också ha menat att Danmark ej heller skulle gå in i kriget på tysk sida, även om andra stater kränkte landets neutralitet eller skred till okkupation.

I det första världskriget lyckades Danmark likväl att stå utanför, dels för att de krigförande inte hade tillräckligt intresse av att bryta neutraliteten, dels därför att »det danska försvaret var tillräckligt för att ge Tyskland tro på att Danmark skulle försvara sin neutralitet«. Under 1920- och 1930-talen fick försvaret förfalla, Danmark blev ett militärt vakuum och »den fredliga ockupationen« den 9. april 1940 blev en slutpunkt på »den i militärt hänseende svagt underbyggda alliansfria utrikespolitiken«. Men den 9. april blev också en vändpunkt. »Denna dags bittra erfarenheter bildar utgångspunkten för en ny utrikes- och försvarspolitik.«

Herbert Tingsten.

Den danske Kirkes Historie. Under redaktion af Hal Koch og Bjørn Kornrup †). VII: P. G. Lindhardt: Tiden 1849–1901. (Gyldendal, 1958). 376 s.

Det sidst udkomne bind (VII) af den store danske kirkehistorie fortsætter kronologisk den skildring af det nittende århundredes første halvdel, som professor Hal Koch gav i VI. bind – 1954 (anmeldt i Jyske Samlinger III, s. 199 ff.) På knap 400 sider har professor, dr. theol. P. G. Lindhardt gjort rede for tiden 1849–1901. Han siger selv i forordet, at stofmængden og pladsbegrænsningen har tvunget ham til at skrive bogen i »en slags telegramstil«, som han formoder vil irritere læserne; det er muligt, at professor Lindhardts fremstilling vil irritere en del af hans læsere, men i så

fald skyldes det næppe hans stil og tempo – det irriterer sjældent, at man kommer rask afsted – men snarere hans stofbehandling.

Men irritation er sikkert ikke læsernes fremherskende fornemmelse ved læsningen af dette bind. Dertil er det allfor fængslende, rigt som det er, på nye iagttagelser og nye problemstillinger. De ledende synspunkter er velkendte fra den række værker, der danner baggrunden for professor Lindhardts sammenfattende fremstilling; i løbet af mindre end et tiår har den myreflittige forsker gennemtrawlet perioden, og selvom han har støttet sig til gensidigt inspirerende laboratorieøvelser med de studerende, er det dog hans selvstændige opfattelse, der som en rød snor går gennem alt tovværket. Skarpest er hans synspunkt kommet til udtryk i den lille inciterende bog »Vækkelser og kirkelige Retninger i Danmark« fra 1951 og i »Kirken igår og idag« fra 1955; sidstnævnte bog kan i kronologisk henseende betragtes som en fortsættelse af fremstillingen i det bind af den store kirkehistorie, som her anmeldes. Den lødige og dybestgående redegørelse for sider af den kirkelige udvikling har Lindhardt givet i biografien af Morten Pontoppidan, I–II (1951–54). Synspunkterne er i disse og professor Lindhardts øvrige bøger om denne periode karakteriseret ved, at han betragter kirkehistorien i snæver sammenhæng med samfundets øvrige udvikling, socialt, økonomisk, politisk og kulturelt. »Stort set gælder det dog, at religiøs holdning og de deraf flydende kirkelige konsekvenser bunder i og farves af den sociale transformering som politik og økonomi efter 1849 førte samfundet ind i« (s. 14). I vurderingen af de enkelte menneskers og retningers indsats holder han sig ikke blot til den polerede overflade, men prøver ved hjælp af efterladte breve at trænge ind til deres inderste motiver.

Indholdet er delt i to hovedafsnit med skel ved 1872. Det første afsnit er efter en indledning om den politiske baggrund opdelt i kapitler om »sekternes stormløb«, Kierkegaard-krisen, den kirkepolitiske kamp 1855–61, Indre Missions fremtrængen og Grundtvigianismens glanstid. Det afsluttes med en redegørelse for kultursyntesens opløsning med Rasmus Nielsen og Georg Brandes. Andet afsnit begynder med »det moderne gennembrud«, følger Grundtvigianismens og Indre Missions fortsatte udvikling og slutter med Københavns Kirkefond og Kirkeligt Centrums dannelse; en bredere status over stillingen ved århundredskiftet savnes, men nogle slutningsbemærkninger fastslår, at personlighedsreligiøsiteten og erfarings-teologien sejrede inden for alle kirkelige lejre, og at der ikke sattes noget dybt skel mellem kristendom og borgerlig moral, sådan som Kierkegaard havde forkyndt det ved periodens begyndelse. Modsætningerne mellem de kirkelige retninger var stærkere betinget af sociale og politiske forhold end af teologiske. Retningernes udvikling og indbyrdes forhold er fortræffeligt klarlagt; skellet mellem højre-grundtvigianere og venstre-grundtvigianere, mellem Københavns Indre Mission og Vilhelm Becks aggressive landsmission. Man savner derimod en oversigt over de enkelte egenes stilling, den kulturgeografiske sammenhæng.

Lindhardts »telegramstil« har den store fordel, at den medfører knappe og tit rammende karakteristiker som f. eks. at »Spire, væxt, slægt, historie, udvikling, fremtid, fremskridt, lyriske fantasier og rationelle spekulationer blev Grundtvigs svar til Kierkegaard«, (s. 68), eller at »pietistisk bibel-orthodoxi, borgerlig moralisme, idealistisk-romantisk menneskesyn, udødeligheds- og væxttro« blev det kirkelige 19. århundredes ideologiske grundtemaer (s. 77); slående kort siges det s. 152, at »det menneskelige og det

folkelige, ikke det kristelige rummede spirer til bruddet mellem de to store vækkelser«. Alligevel undgås det naturligtvis ikke, at fremstillingen på denne måde kommer til at virke voldsom pakket, næsten sammenstuvet, men herpå bødes med fortræffelige citater fra artikler og breve; desværre er læseren ofte afskåret fra at få oplysning om, hvor disse citater hører hjemme; værket har desværre slet ingen noter og næsten ingen kildehenvisninger, derimod fortræffelige krydshenvisninger, som bøder lidt på, at der ikke er navne- og sagregister (det kommer vel først ved afslutningen af hele kirkehistorien, og det er længe at vente).

Måske er professor Lindhardt tilbøjelig til at presse sine citater for stærkt. Det er jo dog et spørgsmål, hvor stor vægt man skal lægge på ytringer i privatbreve; er vi ikke allesammen i breve til nærmeste venner mere absolutte i vor udtryksmåde end vi inderst inde og udadtil er, når det kommer til stykket? Professor Lindhardts indstilling overfor de optrædende personer vidner ikke altid om dybtgående forsøg på at forstå dem ud fra deres egne forudsætninger og deres eget væsen; de er næsten alle behandlet med en vis overlegen ironisk tone, og ikke sjælden flås de døde nærmest levende! Denne afslørings- og henrettelsesproces kan være underholdende nok for læseren, men den er ikke altid retfærdig, og i længden kan den virke både trættende og irriterende. Men kostelige partier er der jo, f. eks. skildringen s. 84 af, hvordan Grundtvig ved sit 50-års præstestjubilæum blev fejret som biskop af kultusminister Monrad, skønt kongen havde nægtet at udnævne ham. Grundtvig blev aldrig titulær biskop, skønt han selv og alverden troede han blev det! Et andet højdepunkt i ironisk fremstilling er skildringen af Indre Missions kamp mod fakultetet, s. 336 ff. Den gæve professor Peder Mad-

sen ville gerne gøre indrømmelser til den liberale teologi, men hævdede at visse »knudepunkter« i Det gamle Testamente lå faste: Skabelse, Syndefald, Guds billede, Forjættelser – og Abraham! Jesu viden om mønten i fisken (Matth. 17) skyldtes en speciel åbenbaring i øjeblikket! Men da Vilhelm Beck tordnede sit »På knæ, professorer! for den hellige Skrift!«, kunne Madsen ikke tale for gråd og kaldte sine elever til vidne på, at han havde været »på knæ for bibelen fra sin ungdom«. Når Lindhardt bruger fejloksen som her, virker det kun velgørende. Men det er ikke mange skikkelser, der klarer frisag for hans domstol. Søren Kierkegaard, Otto Møller, Morten Pontoppidan, Brücker, Høffding – ret mange flere er der ikke!

Denne ironiske afstandsindstilling er både en styrke og en svaghed; men svagheden deri er betænkelig, fordi de arme mennesker, der bedømmes så ironisk, ikke kan forsvare sig, og måske står det billede, breve giver af dem, ikke så plastisk og facetteret, som hele skikkelsen virkede i sin egn og sin tid. Den mulighed må en historiker vist ikke lade helt ude af betragtning.

Men trods nogen svaghed på dette felt er Lindhardts bind i Kirkehistorien en bedrift. Her er for første gang givet et sammenhængende udblik over kirkelige strømninger i anden halvdel af det 19. århundrede, og udblikket, oversigten, er baseret på en både vidtspændende og dybtgående analyse. Den kirkelige udvikling er behandlet over hele feltet, alle retninger er kommet med, ingen har fået for meget og ingen for lidt, og udviklingen er set i sammenhæng med tids- og samfundsforholdene iøvrigt. Den lokale differentiering har dog fået lovlig lidt plads. Fremstillingen støttes iøvrigt af et udsøgt og fortrinligt billedmateriale.

Roar Skovmand.

To højkirkemænd. Brevvexling mellem bisperne H. Stein og J. Swane. Ved P. G. Lindhardt og Jørgen Swane. – Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Literatur. 4. (Universitetsforlaget i Aarhus, 1958). 503 s.

Da Fog 1895 trak sig tilbage fra Sjællands bispestol pålagde han Swane, »det er mit Testamente til Dem og Stein, staa [i Kirkeraadet] fast imod Noviteter, og om det skal være, saa giv Mindretalsvota, de have deres Betydning om ikke andet, saa for Fremtiden« (Swane ¹/₃-96, 390). Dette Fogs pålæg var ganske uforholdent, for Swane og Stein kunde efter hele deres natur ikke andet; vækkelsesens voxende indflydelse og demokratiets væxt var for dem varsler om at de sidste tider nærmede sig, og det eneste de kunde var at holde igen for at forhale »den store og forfærdelige Kri-sis«. Begge følte de selv »Vi arbejde forgjæves; thi vi leve i en Periode, hvor Alt fast gjøres Flydende, men Intet Flydende »igjen gjøres fast!« (Stein ⁵/₈-96, 419) og at de nærmest vilde komme til at stå som »haabløse Forsteninger fra en svunden Slægt« (Stein ¹⁴/₂-97, 437).

Hermed er anslået grundstemningen i hovedparten af den udgivne brevveksling, ialt 288 breve, i tid gående fra sept. 1873 til juli 1899. En noget anden stemning spores endnu i de første 26 breve, som lejlighedsvis udvexles, mens Stein endnu sad i København som formand og forstander for Diakonissestiftelsen, indtil han 1880 blev præst på Vesterbro, og Swane først var stiftsprovst, fra nov. 1877 biskop i Viborg. I disse breve, væsentligst fra 70'erne, hvor diakonissesagen og de brydninger derom, som nødte Stein til at søge præsteembede, behandles, spores endnu arbejdsmod og tiltro til at det nyttede; men da brevvekslingen efter næsten

total standsning igen tager fat, da Stein 1889 blev Fyns biskop, spores det snart at stemningen er vendt. Vel er der temperamentsforskel, Stein er den mest pessimistiske og kan i mismodige øjeblikke antyde muligheden af at søge landsbykald, fordi han frygtede, at han ikke vedblivende kunne bære bispeembedets ansvar (²⁴/₂-93, 219), men Swane er ikke meget mere optimistisk: Vi må blive »paa Skandensen og ikke alene det, men blive der med Haab, selv om det er uden Haab... ere Tiderne onde, saa trænges der desmere til Mænd, der blive paa deres Post og blive der med den Frimodighed, som har en stor Belønning« (⁸/₃-93, 221). Begge måtte de erkende, at tiden var dem ganske imod, og at de ikke kunde sætte meget igennem. Kompromisser med »Tidsaanden« vilde de ikke, og omend de erkendte, at »Princippernes Tid« var ude, så måtte de dog, som deres læremester, Martensen, i sin bispetid, fortsætte som de faste, men golde princippers forkæmper. Så skal det tilføjes, at man gerne yder dem, modsat Martensen, al respekt for »den sindets styrke og karakterens karat« (P. G. Lindhardt), hvormed de førte deres kamp.

Hvad der var dem imod, var hele det partivæsen og partiskrål, der havde bredt sig i kirken og antastede den enkeltes frihed og uafhængighed. I 90'erne var Indre Mission den største fare – galt var det allerede under Vilh. Becks »hensynsløse« ledelse, værre vilde det blive, når han gik bort – grundtvigianismen syntes dem da mere uskyldig, den havde kulmineret. Men midt i 90'erne blev den dem farlig igen, da Bardenfleth 1894 blev kultusminister og Skat Rørdam 1895 Sjællands biskop. (Stein fik først bispestolen tilbudt, men afslog. Han vilde ikke være »Skyggebiskop, uden Støtte fra oven og fra neden«, mens Rørdam sad inde med den reelle indflydelse,

og der var jo håb om at Rørdam vilde blive drevet til at søge støtte fra konservativ side.) Stort bedre så det ikke ud andre steder: Præsteskabet savnede i stadig større omfang »al tilbørlig Lydighed« (80), og seminaristpræsterne blev stadig flere, så standens anseelse og dannelse var alvorligt truet (85); med ængstelse noterede de også romerkirkens erobringer og udmalede en fremtid for katolicismen herhjemme. Og alt dette skete i en tid, hvor bispernes rygstød, regeringerne, blev svagere og svagere. Socialismen mødtes ikke med den fornødne fasthed, og selv Estrup-regeringen blev dem, »naar undtages Kampen med Parlamentarismen og Forsvarssagen et Venstre-ministerium«. Hvad der trængtes til var jo »ikke saa meget Reformer som en rolig, kraftig Styrelse« (Swane ²⁰/₅-94, 278 f.). Hele forhandlingspolitikken fulgte de med stigende uro, det også i den forvisning, at kirken kom til at betale gildet ved forlig. Sådan gik det også, tiendeloven blev til en begyndelse kirkens pris, kun Swane kom til at opleve det, efter deres mening, værre som fulgte efter systemskiftet.

Bispernes eneste støtte var da – »næst Kongen – Kirkerådet«, men forudsætningen var, at bispene stod sammen (Swane ¹⁵/₂-96, 385). Men at kongen var for bundet til regeringerne erfarede de ofte, og det andet støttepunkt, Scavenius' »provisorisk« oprettede Kirkeråd, vaklede snart, da bispekollegiet splittedes. Først et mindretal, siden 1893 et flertal, i rådet anså det for klogest at imødekomme reformønskerne og give noget efter, men de mest konservative, blandt dem Stein og Swane, vilde og turde heller ikke give indrømmelser, for begyndte man derpå, vilde kravene blot voxe.

Brevvexlingen supplerer og sætter på værdifuld måde referaterne af Kirkerådets møder i relief; bemærkelsesværdigt er også det lys, den ka-

ster over hine bispers syn på Indre Mission. Vilh. Becks bestandige fremhæven af egen rettroenhed og af det gode forhold til kirkeledelsen (fx. en udtalelse af Martensen om at I. M. skulde redde folkekirken, når den en gang ramlede) iøvrigt også udviklingen i dette århundrede, har i ikke ringe grad idylliseret de faktiske forhold. Men i det hele belyses så mangfoldige forhold, at brevvekslingen vil være uomgængelig for enhver, der arbejder med nyere dansk kirkehistorie. Udgivelsen er derfor fuldt berettiget. Her udfyldes virkelig, som professor Lindhardt siger det, et hul i den kirkelige brevlitteratur. Væsentlig betydning må brevene få for enhver historiker, ikke mindst fordi her afspejles det dannede embedsaristokratis aversion mod hele udviklingen.

Det er to personligheder, man møder, af virkelig dannelse, begavede og i høj grad duelige på de poster de beklædte. Men om deres manddomsgerning, Stein lagde sin i København, hvor han genrejste Kbhvn.s Indre Mission (dengang ikke at forvekle med Becks landmission), Swane sin i det daglige arbejde i sit stift, hører vi mindre. Det er deres udsigtsløse kamp, der står i forgrunden, og den følger man ikke uden sympati for de to, indtil brevvekslingen standser juli 1899, hvor Stein, syg til døden, ikke længere magter at skrive og slutter med tak for alt trofast venskab.

Ganske uden tanke på offentliggørelse er brevene skrevet, ja i den tro at de er »assureret mod Bogtrykker-sværte.« Men det var fuldt forsvarligt, at afdøde amtsforvalter Swane, som havde brevene i forvaring, bestemte sig for udgivelse. Efter planen skulle prof. Lindhardt have taget sig af indledning og noter, Swane af brevenes afskrivning, et arbejde som Lindhardt har måttet fuldføre efter Swanes død i 1957. Her er gjort et solidt og sobert arbejde, nærvædet lydefrit. Indledningen præsenterer de to brevskrivere, og

tiden og dens problemer tegnes i korte rids. Noteapparatet er knapt og stramt, samlet om det påkrævede, men dét er der også. Den der ønsker det sat ind i større sammenhæng henvises til al fornøden litteratur. En kort introduktion har prof. L. selv givet i sit her i tidsskriftet tidligere trykte foredrag om »Bisperne mellem Højre og Venstre«, udførligere tegnes baggrunden i det nyudkomne bind VII af Den danske Kirkes Historie.

Da bogen er nydeligt udstyret og, takket være støtte fra Videnskabsfonden, såre billig, er det en ublandet glæde at anbefale dette store og påskønnelsesværdige arbejde.

Carl Trock.

A. Svensson: *Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis. II. (Danske Boghandlers Kommissionsanstalt, 1958)*. 304 s.

Ingen enkeltmand har mellem 1864 og 1914 lidt for den danske sag i Sønderjylland som *Jens Jessen*, redaktør af *Flensborg Avis* fra 1881 til 1906. Måler man hans lidelser efter en senere tids erfaringer, der har Hitlers koncentrationslejre som målestok, havde han tålelige kår. Bedømmer man derimod de preussiske myndigheders fremfærd ud fra den tids forudsætninger, var Jessen genstand for en hensynsløs brutal forfølgelse, hvis sidste mål må have været at køre ham træt, at få slået pennen definitivt ud af hans hånd.

Denne plan lykkedes ikke hverken for den offentlige anklager eller for det lokale retsmaskineri i det hele taget. Trods fængselsstraffe, der sammenlagt beløb sig til adskillige år, og trods bøder og retssagsomkostninger fik preusserne ikke ram på Jessen. Hans indsats på den udsatte post vil aldrig glemmes, og det er af værdi, at dens betydning er understreget i A. Svenssons Jessen-biografi, hvis 2. bind nu foreligger.

Det er indlysende, at en selvhævdelse som Jens Jessens kun kan gennemføres af et stærkt og lidenskabeligt sind. Det fremgår til fulde af Svenssons biografi og af alt, hvad der tidligere er skrevet om Jens Jessen, at hans sind rørtes af vældige bevægelser, at han besad sejhed, lidenskabelighed og ærgerrighed. Det gav sig ikke alene udslag i hans kamp mod det fremmedvælde, der for Nordslesvigs vedkommende var begyndt i 1864, men også i hans forhold til landsmænd og kampfæller; han var en enspændernatur, der ikke havde let ved samarbejde med andre. Jessen var ingen folkelig natur, det understregede han selv. Hvor Gustav Johannsen, rund og vennesæl, vadede i popularitet, var Jessen kantet, spids og bidsk; som regel respekteret, men sjældent afholdt.

Blandt det materiale, Svensson i det nye bind af Jessen-biografien så rigeligt har lagt frem, er også Jessens fængselsdagbøger, der giver Jessens umiddelbare opfattelse af sig selv i forhold til andre. Disse selvansagelser er som nøgler til at forstå hans væsen og hans vanskeligheder. Ved en omtale af Gustav Johannsen siger han: »Befolkningen vil ikke have en privatmand til sin tolk, men en offentlig mand, en mand, der ikke fuldt tilhører sig selv, men tilhører folket. På dette punkt har jeg min svage side, idet jeg helst vil beholde hele min private uafhængighed. Derfor er jeg heller ikke folkelig.« Der herskede en stille kulde mellem Jessen og Gustav Johannsen, fortæller Jessens medarbejder, N. Pedersen, den senere redaktør af *Dannevirke*, hvis erindringer er en værdifuld kilde for Svensson.

I 1889 valgtes nogle nye medlemmer ind i Sprogforeningens bestyrelse, deriblandt rigsdagsmand Gustav Johannsen, medens den tidligere lærer, senere tobaksfabrikant M. Andresen blev sekretær; i fængselsdagbogen vender Jessen flere gange tilbage til dette bestyrelsesvalg. »Forleden nat – og det

er hændt mange gange – kogte det i mig, og jeg kunne ikke sove ved tanken om, at jeg i sommer blev vraget ved valget af et nyt bestyrelsesmedlem til Sprogforeningen. Det var som en stor uret imod mig, som om jeg burde trodse eller godt kunne gå bort fra den befolkning, der ikke agtede mere på min person og gerning, som om jeg enten burde vende foreningen ryggen eller forsøge en kontra-overrumpling ved et nyt valg o. s. v.« Det er lidt vanskeligt at forstå, hvorfor specielt dette valg gik ham så hårdt på; men man har lov til heri at se et vidnesbyrd om hans nærtagende sind.

Kort tid før dette valg søgte rigsarkivar A. D. Jørgensen at få Jessen med i et samarbejde om tidsskriftet »Sønderjydske Årbøger«. I et brev til overlærer C. F. Monrad skrev A. D. Jørgensen 21. marts 1889: »Desværre er det ikke lykkedes... at forlige modsatte personligheder i sønderjydsk sags tjeneste. Uventet for mig, men som jeg nu ser, i dyb sammenhæng med andre forhold, gik den påtænkte forening af Jessen og Hanssen med Johannsen ved udgivelsen af de »Sønderjyske Årbøger« i stykker.« Der er nok anledning til at anse modsætningen mellem Jessen og Gustav Johannsen for lige så fundamental, som modsætningen mellem Jessen og H. P. Hanssen. I et brev til Gustav Johannsen 31. marts 1891 siger A. D. Jørgensen rent ud: »Jens Jessen er og bliver en nar. Her har han bibragt sit anseelse et hårdt stød ved sit sidste ophold. Hovedindtrykket var skuffelse.«

Nu skal man for det første ikke lægge for meget i private udbrud af denne art; her har det kun interesse ved at vise forholdet til Gustav Johannsen; og for det andet er der grund til at understrege, at det hører til naturens orden, at der er personlige modsætninger i et kampfællesskab. Svensson har især hæftet sig ved modsætningen mellem Jessen og H. P. Hanssen, som han vil gøre »til genstand for en eftertids

mere rolige vurdering.« Han mener, at man må høre begge parter, og at det da vil blive nødvendigt at fordele ansvaret lidt mere ligeligt, end H. P. Hanssen i sin selvbiografi har været i stand til. Denne hensigt er helt rigtig, men Svensson er nok fra gammel tid lidt for engageret på Jessens side til at få det sidste ord i dette anliggende. Svenssons skildring er et defensorat for Jessen.

»Det er nu engang den unge H. P. Hanssen og meningsfæller,« siger Svensson, »der gik angrebsvis til værks, og Hanssens ivrige delagtighed i den indre danske partistrid lod på forhånd Jessen fremtræde i et lys, der ikke gav den angrebne, hvad hans var. Dels i berettiget selvforsvar og dels af dybtgående bekymring med henblik på indflydelser nordfra, som Jessen ikke fandt forenelige med det grundsyn, han måtte ønske for det danske folk og ikke mindst den del af det, der levede under fremmedherredømme, lod han sig til gengæld forlede til i nogen grad at underkende det tilskud af ny kraft i nationalitetskampen, som den unge H. P. Hanssen var udtryk for. H. P. Hanssens erindringer ville have vundet ved, om en mere afbalanceret fremstilling af forholdet til Jessen havde været mærkbar.« (Side 89).

H. P. Hanssen må naturligt nok forklare tingene, som han så dem, men der er al grund til med glæde at se, at Svensson har rettet fejlhuskninger og taget nyt materiale med i bedømmelsen, men på anmelderen har Svenssons gennemgang af forholdet efterladt det indtryk, at Jessen i urimelig grad satte sig på den høje hest over for H. P. Hanssen – rent bortset fra alle saglige modsætninger. Det var ikke blot sådan, at han underkendte det tilskud af kraft, som H. P. Hanssen betød, men han behandlede ham med en arrogance og på en skolemestermanér, som der ikke var naturlig motivering for.

Vil man imidlertid prøve på at for-

stå de to personligheder på lige fod, og det er tiden nu inde til, må man opfatte H. P. Hanssen som en rundere type end Jessen, om end han langt fra nåede Gustav Johannsens gemytlige vennessælhed. Hvad selvhævdelse og ærgerrighed angår kunne han godt stå mål med Jessen og gud ske lov for ærgerrigheden, hvem ville ellers påtage sig en politikers utaknemlige lod. Men H. P. Hanssen havde ikke Jessens kontaktvanskeligheder. Han havde lettere ved at komme i harmonisk samarbejde med sine medmennesker og dertil et organisatorisk talent, som der var god brug for netop i denne fase i Sønderjyllands historie. Til gengæld savnede han Jessens journalistiske talent.

Der var en dybtliggende forskel i de to individualiteter, og sandsynligvis har de følt en instinktiv uvilje imod hinanden, men man går vist ikke galt i byen ved at gøre den sontring, at H. P. Hanssen bedre kunne tåle Jessen, end Jessen kunne tåle H. P. Hanssen. Svensson har utvivlsomt ret i, at Jessen ikke var den reaktionære højrefanatiker, som venstrepresen i kongeriget ville gøre ham til, og omvendt må man medgive H. P. Hanssen, at han ikke var den kongefjendske, forsvarsnihilistiske, radikale venstremand, som Jessen ville gøre ham til. Begge blev taget til indtægt i striden mellem højre og venstre i kongeriget, som nåede sin klimaks i 1880'erne og 1890'erne. Det var en tid, der ikke havde blik for nuancerne.

De saglige modsætninger gjaldt især den taktiske vurdering af paragraf 5, løftet fra 1866 om en afstemning i Nordslesvig; der kunne også nævnes en forskel i synet på Rusland. Jessen så Danmarks bedste støtte i Rusland, mens H. P. Hanssen tog afstand fra russernes fremfærd i Polen og Finland, der var båret af samme ånd som tyskerens fremfærd i Sønderjylland. Jessen fandt dette ganske forfejlet og farligt.

Men når disse saglige hovedpunkter i modsætningsforholdet er taget bort, så efterlader Svenssons mange dokumentationer indtryk af både smålighed og pedanteri hos Jessen, når han vurderede H. P. Hanssens skrifter. Det virker oprigtig komisk, når Jessen flere gange opererer med H. P. Hanssens uvenlige følelser over for det danske kongehus. Jessens motivering var, at H. P. Hanssen i en pjece (udkommet i 1888) havde undladt at nævne, at der i 1866 ved en bestemt festlighed foruden et leve for Frederik VII's minde også var blevet udbragt et leve for Christian IX. H. P. Hanssens forklaring anerkendte han, men den glemte han snart igen.

Bindet slutter med en redegørelse for Jessens fanatiske kamp for at hindre, at H. P. Hanssen blev valgt til landdagsmand i 1896. Svensson gør resultatet op og erkender, at Jessen i denne sag led et nederlag, men søger så at redde, hvad reddes kan – »heller ikke H. P. Hanssen var gået så uberrørt ud af det hårde stævne, som det sine steder blev fremstillet«, siger han, »trods forsøg på at bagatellisere det, havde han af omstændighederne set sig nødsaget til at indgå på en art håndfæstning i spørgsmålet om den politiske islæt i den sønderjyske nationalitetskamp (spørgsmålet om paragraf 5), hvorved visse københavnske radikale forhåbninger om at skaffe sig indflydelse på denne kamp, blev til intet.« Lad gå, at Svensson her insinuerer, at den erklæring, H. P. Hanssen frivilligt afgav om sit syn på paragraf 5 før valget, skal opfattes som en håndfæstning. Den var i nøje overensstemmelse med, hvad man før og siden sagde om den sag; efter anmelderens opfattelse er det misvisende at tale om en art håndfæstning i denne forbindelse, mere alvorligt er postulatet om, at dermed visse københavnske radikale forhåbninger om at skaffe sig indflydelse på den sønderjyske nationalitetskamp blev tilintetgjort.

Hvad var det for forhåbninger? Og hvordan var de kommet til udtryk i den givne situation? Valget i 1896 var et sønderjysk anliggende, og H. P. Hanssen stod ikke som eksponent for en københavnske-radikal kreds, han havde da en personlig politisk indsats bag sig, og det var på den, at han blev valgt. Skal man endelig placere ham, var han åndeligt talt mere et barn af den danske folkehøjskole end af københavnske radikalisme. Men synspunktet er uden mening, for hvad enten H. P. Hanssen havde afgivet en erklæring eller ikke, var de »københavnske-radikale indflydelser« lige store eller lige små. H. P. Hanssens erklæring kunne aldrig have nogen som helst relation til dem.

Der kan endnu diskuteres længe frem og tilbage om de indre danske modsætninger i Sønderjylland og om den rette forståelse af dem. Når talen er om Jens Jessen, må hans indsats over for modstanderne ikke glemmes for de interner opgør; han var mere end andre martyr for den danske sag i Sønderjylland. Det må heller ikke glemmes, at han var en af sin tids mest fremragende danske journalister. Der ligger en stor og fristende opgave for en dansk pressehistoriker i at foretage en analyse ikke alene af Jessens sprog og stil, men også af hans journalistiske virksomhed, der består i at »gøre politik«. Opgaven er måske så stor, at den ikke kan løses inden for den ramme, Svensson har sat for sit arbejde, men han har i al fald ved at meddele mange træk rundt om i bogen givet bolden op. Med forventning ser man hen til det afsluttende 3. bind og ønsker forfatteren kræfter og helbred til at fuldende sit værk. Første bind af redaktør A. Svenssons Jessen-biografi er anmeldt i Jyske Samlinger, ny række, bd. 3, side 212 f.

Troels Fink.

Caspar Paludan Müller. Et udvalg af hans optegnelser og breve. I-II. Ud-givet af Bjørn Kornerup. (Gads for-lag, 1958). 226 + 360 s.

Caspar Paludan-Müller: Videnskab og skole. Selvbiografi og taler. Ved Vagn Dybdahl. Festskrift til profes-sor C. O. Bøggild-Andersen. (Univer-sitetsforlaget i Aarhus, 1958). 128 s., 3 plancher.

En af det 19. århundredes store dan-ske historikere, hvis liv og virke ind-til i vor tid har hvilet i skyggen, er nu pludselig kommet til ære og vær-dighed. I den sidste tid er historike-ren Caspar Paludan-Müllers minde blevet hædret med to værker, der hver på sin måde belyser hans liv og per-sonlighed.

Caspar Paludan-Müller, broder til Adam Homos forfatter, var en vilje-stærk personlighed. »Hans svære skik-kelse med hovedet præget af tanke og vilje« gjorde et stort indtryk på om-givelserne.

Paludan-Müllers liv blev spaltet i to dele, skolelærerens og videnskabsman-dens, en spaltning, der voldte ham kvaler hele livet, fordi skolegerningen levede ham så lidt tid til det, der var hans store passion: studiet af uden-landsk og dansk historie. På dette felt blev Paludan-Müller epokegørende. Midt i en tid med blomstrende natio-nalistisk historieskrivning anført af C. F. Allen og andre, indførte Paludan-Müller den systematiske kritik i hi-storiestudiet og blev derved en forlø-ber for den metodiske kildekritik, som Kr. Erslev gennemførte.

Sin første store sejr vandt Paludan-Müller ved sin disputats (på latin) om Kalmarunionen, hvor han skabte en hel ny opfattelse ved at bevise, at uni-onsbrevet af 1397 i virkeligheden var et løseligt udkast, der intet beviser om, hvorvidt dronning Margrethe virkelig fik unionen af de nordiske riger gen-nemført. Ved dette og talrige andre

værker vandt han en udbredt anseelse som videnskabsmand. Til universitetet blev han imidlertid først knyttet, da han var 67 år og på et tidspunkt, da han allerede i lang tid havde været stærkt hemmet af en tiltagende døv-hed. »Han var så tunghør«, skrev Georg Brandes, der besøgte ham i 1862, »at en tankeudveksling med ham var meget vanskelig. Han brugte derfor måltiderne... til under dem at læse aviser og bøger«.

Til belysning af mennesket og vi-denskabsmanden Paludan-Müller er nu et fyldigt udvalg af hans optegnel-ser og breve blevet trykt og udgivet i to bind. Overarkivar og ordenshisto-riograf Bjørn Kornerup havde før sin død i november sidste år afsluttet ar-bejdet med udgaven, som derpå er be-søgt i trykken af fru Else Kornerup. Bjørn Kornerup omfattede dette ar-bejde med en ganske særlig interesse, en interesse, der måske kom af, at Kor-nerup som åndstype havde træk til fælles med Caspar Paludan-Müller; begge hørte til den gamle skole af lærde og klassisk dannede historikere.

Af særlig stor værdi er Paludan-Mül-lers private optegnelser om det politi-ske liv, i hvilket han fulgte levende med og deltog aktivt som medlem af den grundlovgivende forsamling.

Disse noter til dagens begivenhed er af en overordentlig stor kildeværdi og viser samtidig Paludan-Müllers klo-ge og skarpe forudseenhed. Den poe-tiske og lystige side af ham kommer morsomt frem i brevene til hans kone fra ungdomstiden. Af det omfattende brevstof i andet bind er meget af in-teresse, men en del kunne dog sikkert uden skade være udeladt.

Til at fejre professor C. O. Bøggild-Andersen i Århus, en af Danmarks lær-deste og kundskabsrigeste mænd, i an-ledning af hans 60-års dag, kunne man ikke have valgt et bedre emne til et festskrift end Caspar Paludan-Müllers taler; her finder man den samme vis-dom og pædagogiske indsigt, der gør

Bøggild-Andersen til en lærer og historiker af højeste rang.

Under titlen »Videnskab og skole« har historikerne ved Aarhus universitet under arkivar Vagn Dybdahls redaktion udgivet ni taler og et par mindre afhandlinger af Caspar Paludan-Müller. Medens Kornerups udgave af hans breve i første række viser ham som menneske og videnskabsmand, ser man ham her som læreren og pædagogen. Paludan-Müller var i de 14 år fra 1839–53 overlærer ved Odense Katedralskole og dernæst fra 1853–72 rektor for katedralskolen i Nykøbing på Falster.

Disse taler ved skoleårets afslutning er rene retoriske mesterværker, klare i opbygningen, fyldt med den dybeste visdom og dog så let forståelige. På en mærkelig måde har talerne endnu den samme aktualitet, som da de blev holdt. De indeholder en perlerad af kernefulde og storartede udtalelser om skolevæsenet i almindelighed, der virker som højaktuelle apropos'er til vor tids skoledebat.

Som eksempel skal her anføres en passus fra hans tale i 1854: »Skolemanden må ikke glemme, at det kun er indtil blomstringen, han skal drive den unges liv – men til en blomst, som til sin tid kan afløses af den kernefulde frugt. Dette vil han aldrig nå, om han ensidigt arbejder på forstandens udvikling: kundskab alene er som blomstens blade og støvtråde, frugtens forudsætning, ikke den selv. – Skolen må gå løs på menneskelivets midtpunkt, den må arbejde på at danne en personlighed«.

Kristian Hvidt.

Helge Søggaard: Lertøj fra nørrejyske museer. Bidrag til jysk keramikshistorie. (Den gamle By, Århus, 1958) 180 s.

Helge Søggaard har i de årlige publikationer fra »Den gamle By« udsendt et bind, der udelukkende handler om

jyske pottemageres produkter fra middelalderens begyndelse til 1880'erne. Såvidt vides findes der ikke tilsvarende behandlinger af en landsdels keramiske udvikling gennem den historiske tid, hverken her eller i udlandet. De fleste forfattere har interesseret sig for stengods, fajance eller porcelæn, eller de har begrænset sig til enkelte perioder som Erwin Schirmer i »Die deutschen Irdenware des 11.–15. Jahrhunderts« (Jena 1939) og Dagmar Selling i »Wikingerzeitliche und frühmittelalterliche Keramik in Sweden« (Sthlm. 1955). Den vigtigste afhandling, Dr. Søggaard har kunnet bygge på, er K. Uldalls afsnit i værket »Keramik« (Kbh. 1946) om »Lertøj, Stengods og Fayence. Fra Middelalderens Begyndelse til ca. 1850«. Men medens tyngdepunktet for Uldalls afhandling naturligt nok ligger i Østdanmark og i genstande, der har fundet vej til Nationalmuseets samlinger, har Søggaard gennemtrawlet de jyske museer og derved bragt et fyldigt materiale frem, som museumsfolk hidtil har savnet i diskussionen om vor folkelige keramik udvikling.

Bogen er stort set inddelt kronologisk. Forfatteren har ikke haft til hensigt at give en jævn beskrivelse af jyske pottemagerarbejder som helhed. Derfor er ikke blot fund i Nationalmuseet, men også undertiden tidligere fund fra selve landsdelens museer udeladt. Fra vikingetiden og den ældste middelalder behandles kun fundene fra selve Århus. Andet kapitel, Glaseret lertøj, omfatter også enkelte sorte, uglaserede kander. Det fremhæves, at teglstensbrændingen bragte en forbedret teknik med en regulær ovn, der ikke tillod en reducerende brænding (d. v. s. afiltning af lerets jernindhold, så produktet blev mørkfarvet). Man bør dog erindre, at de fynske »Karuscepotter« i forrige århundrede blev brændt i en ovn, hvori reduktionen opnåedes ved at stoppe for aftrækket, efter at ovnen var fyret op. Der er altså

teknisk set intet i vejen for, at man i en og samme ovn brænder skiftevis røde og sorte lerkar efter behag.

Der tages ikke endelig stilling til, hvorvidt et antal glaserede og ornamenterede kander har været importgods; men tanken menes at være forsvarelig. Det kan i denne forbindelse nævnes, at man ved igangværende udgravninger i Tyskebryggen i Bergen ikke blot har fundet engelsk, lyst, næsten hvidt importgods fra 1100 årene, men også rhinsk saltglaseret stentøj. På den anden side havde Århuseggen udmærket pottemagerler. Og smukt udførte glaserede fliser og søjlekapitæler vidner om, at det hjemlige pottemageri, knyttet til kirkearkitekturen, ikke stod på noget primitivt stade. Hvorfor skulle der ikke blandt kirkens indvandrede tjenere også kunne findes indvandrede pottemagere? Diskussionen om keramikens proveniens er måske i nogen grad akademisk, når det drejer sig om mere kunstfærdige frembringelser.

Forfatteren daterer stjertpotternes fremkomst til o. 1300, dels på grundlag af Bjørnkær fundet, dels fordi der ved Skanør er fundet en stjertpotte, hvis enkle profil røber dens alder. Nu er det jo ikke sikkert, at Bjørnkær voldsted blev jævnet straks efter erobringen (fundet hidrører fra en af brøndene). Thi i 1427 skødede Niels Kalff af Bjørnkærs efterleverske »Bjørnkær gårdsted« til Århusbispen; B. nævnes endnu i 1509. Og hvad Skanør slot angår, oplyser forfatteren selv, at det eksisterede til ca. 1425. Anmelderen er tilbøjelig til at tro, at stjertpotter ikke kendes fra sikkert daterede lag, ældre end 1400 årene. – Derimod har forfatteren sikkert ret i, at de to flade skåle fra Skallerup tilhører senmiddelalderens keramik. Stempelindtrykkene forekommer ham gådefulde – hvorfor ikke antage, at de skyldes en simpel efterligning af malmgrydernes støbte mærker, som P. Riismøller har gjort det i en anmeldelse? Interessant er på-

visningen af den nære forbindelse mellem Sjælland og Åbo syssel, som også kendes fra bindingsværket i senmiddelalderen og renæssancen.

Dr. Søgaaards eksempler bliver naturligt nok talrigere op mod 1700 årene, og fra perioden herefter vrinler bogen med hidtil upublicerede genstande. Her er forfatteren på hjemmebane, og det er i behandlingen af dette stof, bogen vil få blivende værdi. Han har sikkert ret i, at årsagen til det stærkt dekorerede lertøjs forsvinden o. 1700 hænger sammen med fajancerens fremmarch og lidt senere porcelænets. Lertøjet blev fortrængt til køkkenregionerne, det skulle først og fremmest være billigt. Derfor findes der endnu fint udførte fade i det, dr. Søgaaard kalder den ældre stil, medens empiristilen og dens afløser viser degenerationen. Pottemageriet i Himmerland får mindre omtale end det østjyske, trods dets sikre formsans, og de blomstrende virksomheder ved Nørresundby og i Sønderjylland (Winther i Sønderborg) omtales slet ikke.

Billedstoffet lader meget tilbage at ønske. Det er talrigt og illustrerende, men for dårligt gengivet. Handstandene er udskrabede, hvorved de vigtige profiler har lidt skade, hvilket er så meget mere beklageligt, som der ikke findes en eneste profiltegning i bogen. Dr. Søgaaards store og meget fortjenstfulde arbejde kunne have fortjent en bedre præsentering.

Aksel Steensberg.

Jens Arup Seip: Teorien om det opinionsstyrte enevælde. (Norsk Historisk Tidsskrift, bind 38, 1958, p. 397-463).

Det har undret forskningen, at stemningen i Norge så hastigt svingede fra tilfredshed med enevælden til begejstring for grundloven, og man har snart betvivlet, at enevælden var populær, snart at forfatningen var almindelig

værdsat. Professor Jens Arup Seip vil i sin afhandling diskutere, om der egentlig skete så stor en omstilling i forestillinger og vurderinger hos de politisk bevidste. Selve springet fra absolutisme til konstitutionelt styre og videre til demokrati behøver ikke at være et spring over en kløft mellem uforenelige ideologier. Principper behøver ikke altid at ændres så meget som institutionelle former, skriver han.

Der foregik i perioderne 1750 til 1773 og 1784 til 1799 en livlig politisk debat, og forfatterne udtrykte sig ret frit – navnlig i rent teoretiske værker. I tidens politiske litteratur har Jens Arup Seip fundet den tanke udtalt, at regeringsmagten stod under den offentlige menings kontrol. Denne teori søger han at belyse.

Metoden er at undersøge de enkelte politiske tankegange i deres sammenhæng med andre ideer for derved at nå til en præcis forståelse af, hvad den politiske teori rummer. Når statsretslærerne siger, at regeringsmagten står under den offentlige menings kontrol, kan de dels mene, at magtanvendelse kun er berettiget, når opinionen støtter den, dels, at magtanvendelse kun er mulig, når opinionen støtter regeringens påbud. Jens Arup Seip påviser, at alle statsteoretikere på denne tid var enige om, at magten i sidste instans lå hos folket. Denne folkesuverænitetslære udbygges så til læren om, at almenviljen var fyrstens rettesnor. Folket burde have trykkefrihed, så regeringen kunne kende den offentlige mening. Dog skelner J. F. W. Schlegel mellem den sande og den falske opinion, og han giver fyrsten den opgave at finde den sande offentlige mening.

I sin undersøgelse af teoriens anden betydning skildrer Jens Arup Seip, hvordan retsvidenskaben kom til at betragte samfundet som en organisme, der fulgte ganske bestemte love. De kyndige hævdede så, at magtanvendelse kun var mulig, når den offent-

lige mening støttede regeringen. Selv om de retslærde holdt på folkesuveræniteten og på en lovordnet magtanvendelse, ønskede de ikke en lovgivende forsamling. De anså nemlig den offentlige mening for et lige så godt udtryk for folkevilljen som et parlament. Den offentlige mening betragtes som en magt i staten, og denne anskuelse lever i det 19. århundrede. Norges konservative hævdede nemlig, at regeringen ikke behøvede at rette sig efter stortingets flertal, når den blot var i overensstemmelse med den offentlige mening. Den offentlige mening og nationalforsamlingen sidestilles altså; men denne indstilling, der i Norge fik brod mod stortinget, fik i Danmark tilhængerne af »opinionsstyre« til at acceptere de rådgivende provinsialstænder.

I det 18. århundredes sidste halvdel fremhævede enevældens forsvarere, at enevælden var demokratisk og mod aristokratiet. Tillige fremhævede nogle forfattere, at embedsstanden virkede som monarkens rådgivere på samme måde som et parlament. Begge disse teorier kunne kombineres med teorien om et opinionsstyre til forsvar for enevælden.

Jens Arup Seip skildrer klart, at teorien bygger på et ensidigt udvalg af historiske kendsgerninger. Den overbeviste heller ikke alle. Den er et forsvar for enevælden; men samtidig kunne forfatterne ved at fremstille »den opinionsstyrede enevælde« som en videnskabelig bevist sandhed bevæge magthaverne til at gennemføre reformer. Hvis regeringen antog denne ideologi, kunne forfatningsændringer undgås.

Teorien havde en social baggrund i middelstandens kamp mod adelen. Det viser sig nemlig, at den offentlige mening defineres som den højere middelstands mening.

Professor Seip kalder selv sin afhandling for orienterende. Den siger intet om, hvorvidt den politiske teori var udbredt eller slagkraftig; men de

nye synspunkter, Jens Arup Seip anlægger på overgangen fra enevælde til fri forfatning vil inspirere til videre forskning.

Paul Dahl.

H. G. Olrik: Omkring dronning Caroline Mathilde. (Nyt Nordisk Forlag, 1958). 102 s.

Et langt liv i kultur- og personalhistoriens tjeneste afsluttedes, da kontorchef, cand. jur. H. G. Olrik døde i 1949. Spredt rundt om i tidsskrifter og blade, men også i en række større værker findes resultaterne af hans utrættelige forskerflid, der ingen ulejlighed skyede for at klarlægge de mangfoldige detaljer, som historien også opbygges af. Blandt de mange »specialer«, H. G. Olrik dyrkede, var også Caroline Mathilde, til hvis livshistorie og miljø han ydede bidrag i større og mindre artikler. Disse artikler er her samlet af dattersønnen Jes Olrik, og resultatet er blevet en bog i et nydeligt udstyr, prydet med mange illustrationer. I en indledning giver overbibliotekar, dr. H. Topsøe-Jensen en karakteristik af H. G. Olricks personlighed og forfatterskab, i bogens slutning er – ved Jes Olrik? – meddelt en oversigt over kilder og litteratur til afhandlingerne.

Afhandlingerne har alle været trykt tidligere, men selv om det ikke er centrale emner i dronningens historie, de behandler, er det dog fuldtud berettiget at udgive dem samlet. De er velskrevne og fængslende, hvortil kommer at de ved arrangementet af den store og møjsommelig indsamlede rigdom på detaljer giver værdifulde bidrag til forståelse af tidens hoffliv – på det punkt ligger bogens hovedværdi. I den indledende artikel skildres dronningens ophold på Sorø Akademi under hendes første rejse til København, efter et mindre stykke om indstiftelsen af Mathildeordenen føl-

ger dernæst et meget indholdsrigt afsnit om hoffliv på Hirschholm. De sidste artikler behandler fangenskab på Kronborg, planerne om indretning af Ålborghus som fængsel for dronningen og endelig hendes afrejse fra Danmark. En bog, som det vil glæde enhver historiker og historisk interesseret at læse – samtidig en bog, som på sit særlige område vil komme til nytte for forskningen.

Vagn Dybdahl.

Troels G. Jørgensen: Anders Sandøe Ørsted. Juristen og Politikeren. (Arne Frost-Hansens forlag, 1957). 294 s.

For en lille menneskealder siden udsendte Troels G. Jørgensen et par bøger om A. S. Ørsted. Den ene behandler Ø.'s virksomhed som dommer, den anden var en mere omfattende biografi, der skulle give et billede både af hans liv og af hans arbejde. Når Troels G. Jørgensen nu igen har vendt sig mod Ø., skyldes det, forstår man af indledningen, at de to ældre bøger er udsolgt, at der trænges til en fornyelse af litteraturen om Ø., og at der er nyt stof at øse af. Anmelderen vil hertil føje, at forfatterens følelse af et vist ånds-fællesskab med den store retslærde, der i sine sidste år isoleredes stærkt i samfundet, vel også er en inspiration til hans fortsatte system med Ø.'s person og virke.

Det er imidlertid lidt tvivlsomt, om forf. med denne nye bog har bidraget væsentligt til en fornyelse af Ørsted-litteraturen. Jørgensens vurdering af Ø. svarer ganske til den, han har givet i biografien fra 1933; stedvis er teksten en direkte gentagelse. Det betyder naturligvis ikke uden videre, at den er mindre værdifuld; det er blot ikke en fornyelse.

På en historiker må Troels G. Jørgensens biografiske metode virke forvirrende og noget utilfredsstillende.

Store partier af bogen er nemlig overvejende en omhyggelig registrering af Ø.'s juridiske forfatterskab og af hans lovgivningsarbejde i kancelliet. Jørgensens kommentarer i denne ræsonnerende bibliografi er nu ofte så kortfattede og sammentrængte, at en læser uden retsvidenskabelig baggrund hurtigt mister fornemmelsen af sammenhæng i ræsonnementerne og dermed i det billede af Ø., der skulle fremstå af gennemgangen af hans værk. I Ørsted-biografien fra 1933 skriver Troels G. Jørgensen, at bagved »Sagernes og Begivenhedernes objektive Mangfoldighed ligger de personlige Faktorer.« (S.312). Skade, at han ikke i sin nye bog har gjort et forsøg på at formidle en forbindelse mellem »Sagerne« og »de personlige Faktorer«. Det ville have gjort den mere tilfredsstillende som en beskrivelse af juristen og politikeren Ørsted.

Historikerne må også savne en nøjere gennemgang af den samfundsmæssige helhed, hvori forf. vil se Ø.'s politiske virksomhed. I skildringen af hans tid som kommissarius i stænderne har forf. kunnet udnytte brevstof, som han ikke tidligere havde adgang til – bl. a. Ø.'s breve til kongen. Men fremstillingen er her desværre centret så stærkt om Ø.'s person, at karakteristikken af ham som politiker sjældent bliver andet end et postulat. Mest får man at vide om politikeren Ø. på de steder, hvor forf. vil forsvare ham og hans »reaktion« mod kritiske bemærkninger fra andre forfattere som Rubin, Neergaard og Hans Jensen. Vurderingen sker imidlertid da mere ud fra Troels G. Jørgensens private kriterier, end ved en sammenhængende skildring af Ø.'s tid og af hans virke i den.

Det er sagerne, og først og fremmest sagernes juridiske side, der interesserer Troels G. Jørgensen, også i de politiske afsnit. Dette formelle synspunkt kommer derved til at gå gen-

nem hele bogen. Et eksempel blandt mange herpå er det, at forf. i behandlingen af Christian VIII's og Ø.'s stilling til det nationale nævner, at kongen »indrettede Haderslev Latinskole som dansk og oprettede Vensbæk Seminarium« (s. 212). For en historisk betragtning ville det her have været mere naturligt at dvæle ved, at ingen af disse foranstaltninger lod sig føre ud i livet på daværende tidspunkt.

Nu er det ikke meningen med disse bemærkninger at skjule, at Troels G. Jørgensens bog vil have betydning som vejviser gennem Ø.'s omfattende juridiske produktion, og man er taknemlig for dens gennemgang og placering af de enkelte dele af Ø.'s store erindringsværk. Og selvom man må føle sig utilfredsstillt af bogen som historisk personskildring, må man yde Troels G. Jørgensen anerkendelse for den konklusion, hvormed han afslutter fremstillingen.

Trods al sympati for sin helt fremhæver forf. her, at Ø. ikke var den store og førende politiker og statsmand, og at han næppe heller på retsvidenskabens område var noget banebrydende geni. Alligevel rager han højt op i den danske retshistorie både ved sin produktions enorme omfang, og fordi han ingen konkurrenter havde. Hans store indsats var hans opgør med naturretten og hans indførelse af en ny metode, der grundede den retsvidenskabelige betragtning på det reale, uden at han blev stående ved reglen alene, men altid interesse-rede sig for den baggrund og de kræfter – for Ø. den moralske frivillighed – der opretholdt den. Troels G. Jørgensens karakteristik af Ø. som jurist, og især hans gennemgang af Ø.'s lovgivningsarbejde, hvor hans evne til at forme begreber og bygge regler op nåede sin ypperste udfoldelse, er uomtvisteligt af stor værdi.

H. P. Clausen.

Statsrådets forhandlinger 1848–1863. III. bind. 3. september 1850–28. januar 1852. Udgivet af Rigsarkivet. (Munksgaard, 1958). 664 s.

Rigsarkivets udgivelse af statsrådsprotokollerne skrider støt og planmæssigt frem. Nu foreligger 3. bind, der går til og med protokollen for statsrådsmødet d. 28. I. 1852, den dag, da januarkundgørelsen udsendtes. Overarkivar Harald Jørgensen har naturligvis ved dette bind fulgt de samme udmærkede editionsprincipper som ved de to foregående, og man må glæde sig over, at der ikke endnu under udgivelsen er fundet anledning til at foretage forkortelser eller udeladelser i det fremlagte materiale. Alt fra protokollerne er medtaget.

H. P. Clausen.

Carl Thalbitzer: Stormfulde tider. (Nyt Nordisk Forlag, 1958). 184 s.

I 1955 udsendte nationaløkonomen, »Finanstidende«s mangeårige redaktør, Carl Thalbitzer et bind erindringer under titlen »Da vort århundrede vågnede«. Bogen gav et billede dels af livet i det københavnske borgerskab, dels af bankverdenen i årene op mod 1. verdenskrig, hvortil kom Thalbitzers mere personlige oplevelser under og efter krigen. Det nye bind erindringer afrunder det første, her er først barndommen, siden mellemkrigsårene og 2. verdenskrig.

Det er navnlig skildringen af barndommen, der har historisk værdi. Det første halvt hundrede sider belyser livet i et fabrikanthjem i Helsingør i 1880'erne; med stilistisk sikkerhed er her tegnet et fortræffeligt billede af hjemmets ydre: udseende, møblering, hygiejne og af det indre: forhold mellem børn og forældre, skoleliv, ferier og adspredelser. Selv om klunketidens dagligliv efterhånden er skildret af en del memoireforfattere, er der sta-

dig behov for gode bidrag til forståelse af periodens karaktertræk.

Medens således den første del af bogen er en samlet og historisk værdifuld skildring, er de følgende afsnit mere spredte. De indeholder nogle mindre stykker om Thalbitzers virksomhed i forskellige bestyrelser og navnlig en række lange citater af »Finanstidende« fra mellemkrigsårene, kædet sammen af en forbindelsestekst. Selv om citaterne ganske rigtigt rummer træffende iagttagelser, bringer de dog ikke nye bidrag til tidshistorien eller til belysning af Thalbitzers særegne og fremragende virksomhed i økonomisk journalistik.

Vagn Dybdahl.

Anders Vigen: Erik Scavenius. En dansk udenrigspolitikens hovedperson og syndeboek. (Arne Frost-Hansens Forlag, 1958). 133 s.

Anders Vigens bog om Erik Scavenius er nok historieskrivning, men også et forsvarsskrift for Erik Scavenius' politik under 2. verdenskrig. En vurdering af bogen ud fra det sidste synspunkt hører ikke hjemme her, og for så vidt gælder det første, må det konstateres, at bogen ikke er tilfredsstillende. Bortset fra en kort optakt holder forfatteren sig udelukkende til tiden 1940–43, hans væsentligste kilde synes at være Scavenius' egen bog »Forhandlingspolitikken« fra 1948, for enkelte punkters vedkommende suppleret med den parlamentariske kommissions beretninger. Hovedresultatet er da, at bogen ikke bringer nye, konkrete oplysninger, og i vurderingen af det kendte stof er der ikke heller tale om, at nyt fremlægges, snarere kan man sige, at der på flere punkter er sket en sådan forenkling af problemerne, at den fulde forståelse af dem svækkes.

Vagn Dybdahl.

Oversigt over og registre til de parlamentariske kommissioners beretninger og bilag I–XIV. (Schultz, 1958). 916 spalter.

Den meterlange række af beretninger og bilagsbind om 9. april 1940 og besættelsestiden har været en næsten uoverskuelig materialesamling. Aktstykkernes centrale betydning for studiet af denne periodes Danmarkshistorie er uomtvistelig – at en historiker kunne have ønsket systematiseringen anderledes er en anden sag –, og det må derfor påskønnes, at samlingen nu er blevet afsluttet med et fyldigt registerbind. Det er udarbejdet af en kreds af historikere under redaktion af professor, dr. Sven Henningsen og er blevet et vellykket arbejde trods de mange vanskeligheder, der må have været forbundet med stikordenes udarbejdelse. Registeret er delt i tre afdelinger: et, der dækker optakten til 9. april og begivenhederne den dag, et personnavneregister til samtlige bind og endelig et meget grundigt sagregister til besættelsestiden.

Vagn Dybdahl.

Svend Thomsen, Drude Lange og Irmelin Nordentoft: Københavns bibliografi. Litteratur om København til 1950. Bd. 2. (Københavns Kommunebiblioteker, 1958). 436 s.

Af den tidligere omtalte Københavnsbibliografi (dette bind side 226 f.) er nu udsendt bind 2 – tredje og sidste bind ventes at udkomme i 1959. Det nye bind bestyrker kun yderligere helhedsindtrykket fra 1. bind, at det afsluttende værk vil blive et af historikerne stadig rådspurgt og påskønnet hjælpemiddel. Det er meget påkrævet, at det bliver ganske klart, at denne bibliografi ikke snævert omfatter emner af speciel interesse for Københavns topografi. Fra det foreliggende bind kan eksempelvis nævnes 7–8 si-

der, der udelukkende opregner pjece-litteratur m. v. om Københavns befæstning efter 1864. Hovedemnet er denne gang det meget omfattende stof, der samles under fællestitlen: samfundsforhold. Her kan man finde så vidt forskellige emner som f. eks.: Rigsdagen, kommunestyret, politivæsen, militærvæsen, økonomiske forhold (herunder bl. a. banker og Børsen, medens handel og industri kommer for sig selv i 3. bd.!), boligforhold, forsorg. De andre hovedemner er undervisning, foreningsliv, den, og så i systematisk henseende, tvivlsomme rubrik »moraliske forhold« og endelig kirkelige forhold.

Vagn Dybdahl.

Tage Kaarsted: Hvad skal det nytte? De radikale og forsvaret 1894–1914. (Søren Lunds forlag, 1958). 100 s.

Der er næppe nogen af vore hjemlige partier, der historisk er blevet så indgående behandlet som det radikale venstre. I 1930 udkom et skrift i anledning af 25 års jubilæet skrevet af partiets ledere; få år efter Gunner Fog-Petersens store tobindsværk og i 1955 Roar Skovmand og Erik Rasmussens udmærkede bog om partiets historie. Tage Kaarsted slutter sig nu til denne række med sin studie over de første vanskelige år for partiet. Med den kolossale betydning, som de radikale tillagde forsvarssagen, bliver Kaarstedts bog en behandling af et overmåde centralt område i partihistorien, ikke mindst fordi undersøgelsen viser klarere, end det før er vist, at vanskelighederne ikke alene beroede på de andre partiers angreb og chikanerier, men for en overmåde stor del skyldtes indre splid særlig på forsvarsspørgsmålet.

Tage Kaarstedts bog omfatter perioden fra 1894–1914, men med den absolutte hovedvægt på årene 1905–10,

de år, hvor landet for anden gang hærge- des af en stor politisk kamp om for- svarsspørgsmålet. De radikales antimili- taristiske stilling herunder er velbe- kendt; mindre kendt er derimod de haarde indre kampe, der foregik in- den for partiet sideløbende med det storpolitiske spil. På den ene side stod den københavnske, stærkt intellektuelt prægede, gruppe omkring P. Munch og på den anden de gamle venstreform- politikere, der i januar 1905 dannede partiet Folketingets Venstre. Det var folk som C. Th. Zahle og Slengerik, alle stærkt forankret i venstres gamle ideer og derfor af et mere moderat tilsnit.

Ved at dykke ned i arkivstoffet, sær- lig i Ove Rodes efterladte papirer, har Kaarsted givet et udmærket billede af de ofte meget skarpe indre brydnin- ger på forsvarrets område indtil den munchske opfattelse sejrede omkring 1910. Af særlig stor interesse er bre- vene mellem Ove Rode og P. Munch. De belyser i lige høj grad de to per- sonligheder og de spændte interne for- hold i partiet. Man kunne blot have ønsket, at disse breve i langt større udstrækning var blevet direkte citeret i stedet for at refereres. Den indirekte gengivelse tager duften af det gode kildemateriale.

Den væsentligste kritik, der kan ret- tes mod Kaarsteds bog er imidlertid den, at emnet er taget for snævert op eller rettere ikke rigtigt uddybet til bunds. Hermed menes ikke, at der burde være flere detaljer, men der- imod, at man mangler en nærmere ud- redning af den dybere baggrund for de fremstillede opfattelser og hand- linger. Et menneske eller en gruppes holdning til spørgsmålet om fædrelandets forsvar er en overordentlig kom- pliceret affære, der stikker langt dy- bere end blot til det rent praktiske problem om op- eller nedrustning. I langt højere grad end ved noget andet politisk spørgsmål kommer menneske- lige momenter ind. Følelser, milieu,

forudsætninger og påvirkning spiller en afgørende rolle, fordi spørgsmålet er af en så subjektiv karakter. En mands forsvarsopfattelse er derfor ikke udtrykt alene ved at redegøre for hans stilling til f. eks. Tyskland, neu- tralitet og til Københavns befæstning – her bevæger man sig på overfladen uden at stikke hul på isen og se efter, hvad det egentlig er, der bærer den. Ligesom forsvarskampen på Estrups tid var dens fortsættelse under I. C. Christensen, Neergaard og Zahle næ- sten kun et symbol for dybtgående brydninger i samfundet. Var forsvars- kampen derfor blevet ridset op på en storpolitisk horisont, havde man fået et indblik i de sociale og ideologiske brydninger, der bar kampen oppe, og sikkert også fået den egentlige forkla- ring på mange af periodens udtalelser og begivenheder.

Kristian Hvidt

Hans Vald. Gregersen og Peter Kr. Iversen (red.): Bjolderup sogns hi- storie (Eget forlag, 1951-56). 465 s.

Hovedmanden bag denne, Nordsles- vigs nyeste sognehistorie er en af landsdelens flittigste og mest alsidige yngre historikere, adjunkt Hans Vald. Gregersen, der er født i Bjolderup sogn. Han har i væsentlig grad æren af, at bogen overhovedet er blevet til virkelighed, han har sammen med for- manden for Historisk Samfund for Sønderjylland, arkivar Peter Kr. Iver- sen, forestået redaktionen af det digre værk, og han har endelig bidraget til det med en række centrale afsnit. Med- arbejderne har iøvrigt været kirkehi- storikeren, provst dr. theol. Jens Holdt, der ligeledes er hjemmehørende i Bjol- derup sogn, sognets præst, Hans Mad- sen, samt to af dets lærere, Hans J. Bertelsen og Jakob Holdt.

Man kunde frygte, at bogen med så mange medarbejdere havde fået et løst og usammenhængende præg, så

meget mere som den er opdelt i ikke færre end henimod 30 afsnit. Det stik modsatte er imidlertid tilfældet, idet indholdet i udpræget grad fremtræder som en helhed. Det er et forhold, de to redaktører har megen ære af, ganske ligesom de fortjener megen ros såvel for bogens storartede udenværker – ikke mindst de fyldige kildehenvisninger og de omhyggeligt udarbejdede registre – som for dens mange og velvalgte illustrationer og for dens hele ydre fremtræden, der er ganske overordentlig tiltalende.

Det vil føre for vidt her at gå i enkeltheder m. h. t. indholdet. Det må være tilstrækkeligt at fastslå, at det gennemgående ligger på et for en sognehistorie ikke helt almindeligt niveau. Dette er angivet af de to faghistorikere blandt medarbejderne, men det er på smukkeste måde holdt af de lokale bidragydere. Blandt dem bør specielt nævnes førstelærer Bertelsen, der tegner sig for op imod halvdelen af bogens indhold, og som bl. a. har givet en overordentlig fyldig og særdeles instruktiv skildring af udviklingen indenfor sognets landbrug og øvrige erhverv. Værket giver i det hele taget en virkelig afrundet skildring af sognets historie fra de ældste tider til genforeningen, bygget på et omfattende kildemateriale, set i relation til den almindelige udvikling og fremstillet både livfuldt og fængslende.

Alt i alt foreligger her en sognehistorie, som tæller blandt de bedste Nord-slesvig, ja, hele landet som helhed, ejer, et værk, som i lige grad kan være sognets befolkning og den historiske forskning til berigelse, og som langt fremover vil kunne tjene som mønster og incitament for enhver, der beskæftiger sig med studiet af sønderjysk lokalhistorie.

Aage Bonde.

H. K. Kristensen: Nørre Nebel og Lydum sogne. Udgivet af et udvalg. (I kommission hos Viggo Nielsen, Nr. Nebel, 1958). 374 s.

Sønderjylland og Vestjylland er nok de dele af Danmark, hvor der arbejdes flittigst med den lokale historie. En lang række købstad- og sognehistorier fra disse egne har set lyset i de senere år, og blandt forfatterne har førstelærer H. K. Kristensen, Lunde, været en af de flittigste. I 1923 udsendte han sin første bog om Lunde sogn. Den efterfulgtes i 1935 af et stort værk om Outrup. I 1944 kom et digert arbejde om de 6 sogne i Øster Horne herred. Nu foreligger atter en sognebog om Nørre Nebel og Lydum.

Forfatteren har ikke taget sig arbejdet let. I 17 år har han sammen med et historisk udvalg for de to sogne forbedret udgivelsen af bogen. Resultatet er da også blevet et solidt og godt arbejde.

Bogen behandler oldtidsfund, kirkerne, præsterne, degne og skoler, fællesskab og udskiftning samt herregården Lydumgaard. Derefter følger en gennemgang af de enkelte bøndergårdes historie, og hvad der vides om fæstere og ejere. For de sidste 100 års vedkommende er stoffet her samlet af udvalgets medlemmer. Gårdejer Martin Jacobsen skriver meget levende om den kommunale historie efter 1841. Også andre afsnit skyldes ham, ligesom en række foreningsformænd har skrevet om deres foreninger. Endelig har H. K. Kristensen sammen med forskellige andre skrevet en del småstykker, om en trolddomssag mod en af-død, om handelsmanden og legatstifteren Chr. Vad m. m.

Hovedlæset har H. K. Kristensen trukket. Karakteristisk for ham er den inderlige tilknytning til den vestjyske hjemstavn, den frejdige kritik, hvor han finder fejl hos tidligere forfattere, samt en sund skepsis over for værdien af såkaldte folkesagn. Hans skildring bygger på fund i marken og forsken i

arkiverne, hvorimod man vil lede forgæves efter luftige folkloristiske beskrivelser.

Bogens skildringer af fortiden er solide, mærket med viden og dokumenteret ved kildehenvisninger bag i bogen. Et særlig vellykket afsnit er kapitlet om Lydumgaard, hvor der i 1702 fandt et mord sted, der er beskrevet på den mest dramatiske måde af Villads Christensen i dette tidsskrift (2. række III, 299–334).

Det var meningen, bogen skulle have sluttet med et alfabetisk register. Pladshensyn forbød dog dette. Derimod vil et duplikeret register kunne fås hos forfatteren.

Der er ingen tvivl om, at navnlig sognefolkene i Nørre Nebel og Lydum ofte vil ty til H. K. Kristensens bog. Den er en solid tilvækst til vor lokalhistoriske litteratur.

Carl Lindberg Nielsen.

Skrifter udgivet af

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE, SPROG OG LITTERATUR

1. *Hans H. Fussing: Bybefolkningen 1600—1660.* 1957. 125 sider. Kr. 16 (8).
2. *Viggo Sjøqvist: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I.* 1957. 287 sider. Kr. 18 (12).
3. *Erik Rasmussen: Statslånskrisen 1919.* 1957. 125 sider. Kr. 11,50 (7,50).
4. *P. G. Lindhardt og Jørgen Swane: To højkirke mænd. Brevvexling mellem bisperne H. Stein og J. Swane.* 1958. 504 sider. Kr. 22,50 (14).

Priserne i parentes er særpriserne for selskabets medlemmer.
Bøgerne er indbundne.

Endvidere har selskabet bl. a. udgivet:

Den jyske lov. Text med oversættelse, kommentar og ordbog. Ved *Peter Skautrup.* 1941. 389 sider. Kr. 15 (10).

Sophie Brahes regnskabsbog 1627—40. Ved *Henning Paulsen.* 1955. 256 sider. Kr. 10,75 (8).

Troels Fink: Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864. 1958. 81 sider. Kr. 6,75 (5).

Selskabet udgiver tillige tidsskriftet »*Jyske Samlinger. Tidsskrift for Danmarks Historie*«. »*Jyske Samlinger*« udgives to gange om året og leveres til selskabets medlemmer. Kontingent kr. 10. Henvendelse om medlemskab til

**JYSK SELSKAB FOR HISTORIE,
SPROG OG LITTERATUR**

Erhvervsarkivet, Carl Blochs Gade 28,

ÅRHUS